

204 62020

204 62020

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય .

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક .૧૧૮૧૧ શ્રેણી

પુસ્તકનું નામ રા.વિ.વિ. ૧૩૨૬

વિષય ૬૩૫૭: ૩

રવીન્દ્ર કથાગુચ્છ

અનુવાદક,
પ્રજ્ઞસાક્ષ બાલચંદ્ર ઠાકર

પ્રકાશક,
ગોવિંદ મહાદેવ બાગુજી
ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

મોલ એજન્ટ
મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુજી
બુકસેલર અને પબ્લિશર
ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

પ્રત ૧૦૦૦ }
આવૃત્તિ ૧ લી }

મુદ્ર્ય ૩. ૩૥

{ મવત ૧૯૮૦
{ સન ૧૯૨૪

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ

ગુજરાતી કૉપીરાઈટ :

અથવામિત્વના અર્વાધિકાર પ્રકાશકને સ્વાધીન છે

૧૧૮-૧૧

ધી દેશાઈ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ દેશાઈભાઈ હીરાચંદે જાખી
રીઝીરોડ—અમદાવાદ.

અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ ૨૩

અર્પણપત્રિકા

શાહ માણેકલાલ ભોગીલાલ

શુભનિવાસ-અમદાવાદ

આપના નિ.સ્વાર્થ સ્નેહભાવથી મુગ્ધ થઈ પ્રસ્તુત

રવીન્દ્ર કથાગુચ્છનો પ્રથમ ખણ્ડ

હું આપને જ અર્પણ કરી

કૃતાર્થ થાઉં છું.

નિરંતર સ્નેહાધીન

મનલાલ ભટ્ટાચાર્ય કકર

અનુક્રમણિકા

વાર્તાનું નામ.	પૃ.ક
૧ રાસમણિનો પુત્ર	૧
૨ મુક્તિનો ઉપાય	૫૨
૩ ઉદ્ધાર	૬૫
૪ પોષ્ટમાસ્તર	૭૦
૫ લેણદેણ	૭૬
૬ હાડપિંજર	૮૬
૭ જહાર અને અંદર	૧૦૧
૮ મહામાયા	૧૦૬
૯ કાળુલીવાળો	૧૧૭
૧૦ સંપત્તિ-સમર્પણ	૧૧૬
૧૧ પ્રતિજ્ઞા-પાલન	૧૪૨
૧૨ ગર્વઅંકન	૧૭૦
૧૩ વનમાળા	૧૮૪
૧૪ અંતર	૨૦૨
૧૫ ડિટેક્ટિવ	૨૦૬
૧૬ અતિથિ	૨૨૨
૧૭ અધ્યાપક	૨૪૫

પ્રસ્તાવના

વિશ્વવિખ્યાત કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું નામ કોઈથી પણ અભાણ્યું નથી એ કવિવર તેમજ ઋષિવરે વિશ્વસાહિત્યની જે સેવા કરી છે તે અતુલનીય છે. કાવ્ય, સાહિત્ય, દર્શન, વિજ્ઞાન, ધર્મ, નવલકથા, ટુંકી વાર્તા વગેરે અનેક વિષયોમાં તેમણે પોતાની પ્રતિભાસાક્ષિની લેખિની ચલાવી ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથે ગતાનુગતિક ભાવથી પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા વિદ્વાનોનું અનુસરણ નહિ કરતા પોતાની લેખિનીને વાસ્તવ રાજ્યમાં વિચરવા દીધી છે તથા જંગસાહિત્યમાં વાસ્તવતાનો નવીન યુગ તેમણે જ પ્રવર્તાવ્યો છે એમ કહેવામાં લેશ માત્ર અતિશયોક્તિ નથી. તેમની નવલકથા અને ટુંકી વાર્તાઓના પાત્રો બાણે શરીરધારી હોય અને આપણી દૃષ્ટી સમક્ષ સંસારમાં તરવરતા હોય એવો જ ભાસ થાય છે. પોતે વિશ્વકવિ હોવા છતાં કેવળ કલ્પનાના રાજ્યમાં પરિભ્રમણ કરી આર્યસંસારોના યથાર્થ સ્વરૂપને તેઓ ભૂલી ગયા નથી. માનવચરિત્રના ઊંડામાં ઊંડા ભાવો પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપથી આલેખવાની અપૂર્વ અને અદ્ભુત શક્તિ જંગાળમાં મુખ્યત્વે કરીને શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને શ્રી શરતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય ધરાવે છે. પોતાના મોહક કળાનેપુણ્યથી તેઓ પોતાનાં

પાત્રોને એવું જીવંત સ્વરૂપ આપે છે કે એ પાત્રો વાચકના હૃદય મનમાં ચિરકાળને માટે સ્થાન કરી લે છે વળી કંઈપણ સંસ્કૃતિ આગેદુર આલેખન કરવામાં તો શ્રી રવીન્દ્રનાથ અદ્વિતીય છે. તેમની ભાવનાઓ એટલી બધી ઉચ્ચ અને સર્વગ્રાહી છે કે, સમસ્ત વિશ્વમાં તેમની સાહિત્યપ્રસાદીનો અત્યંત પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આવા એક મહામતિ વિદ્વાનની ટુંકી વાર્તાઓના ગુર્જર સ્વરૂપને ગુર્જર સાહિત્યવિદ્વાસીઓ અતિ આવકારદાયક લેખો એવી ખાત્રી હોવાથી સાહસિક પ્રકાશક શ્રી ગોવિંદ મહાદેવ જાગુષ્ટેની સ્નેહપૂર્ણ પ્રેરણાથી આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે.

જો કે અત્યાર પૂર્વે શ્રી રવીન્દ્રનાથની ટુંકી વાર્તાઓના એક બે પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષાના પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યા છે તથા એ પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વાર્તાઓમાંનો કેવળ બે ત્રણ વાર્તાઓ જ મૂળ બંગાળીમાંથી શબ્દશઃ ભાષાંતર કરી આ બહુકા પ્રસિદ્ધ કરી છે. એ બે ત્રણ વાર્તાઓ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલી વાર્તાઓ સાથે સરખાવી જોતા બંને અનુવાદ કિંવા ભાષાંતરની તુલના વિવેચક વાચક સહેલાઈથી કરી શકશે. અગાઉ જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યાં છે તેમાં મૂળ ભાષાના પેરેગ્રાફના પેરેગ્રાફ, સુદર વર્ણનો અને ભાવ-પૂર્ણ વાક્યો ઘણું સ્થળે છોડી દેવામાં આવ્યાં છે અને એ ઉપરથી એ અનુવાદો મૂળમાંથી નહિ કરતાં હિંદી અગર

મરાઠી ભાષાતર ઉપરથી કરવામા આવ્યા હોય એમ માનવાનું ખાસ દારણ મળે છે

હવે ઊંડી રીતે વિચાર કરી જોતા એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, શ્રી રવીન્દ્રનાથના લખાણની ખુબી જ તેમના હરેક શબ્દપ્રયોગમા રહેલી છે થોડું લખી—આવશ્યકતા ઉપરાંતનો એક પણ શબ્દ વાપર્યા સિવાય—તેઓ વિશેષ સમજાવી શકે છે. આવી રીતિમાં ભાષાતરકાર નિરંકુશ બની જેમ કાવે તેમ—સ્વેચ્છાનુસાર ભાષાતર કરે એટલે મૂળ લખાણનું અર્થરહસ્ય તથા તેની માર્મિકતા કેવી રીતે સચવાય ? આમ છતાં જે સ્થળે ભાષાતરમા અર્થ રુકુટ ન થતો હોય એ સ્થળે અર્થસૂચક વિશેષ શબ્દ વાપરવામાં આવે તો તે માટે હરકત ન લઈ શકાય, પરંતુ જ્યાં મૂળ લખાણને જ ઉડાવી દેવાના આવે ત્યાં શું સમજવું ?

આ વાર્તાસંગ્રહ પ્રથમ ખણ્ડ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો છે દ્વિતીય ખણ્ડના લેખન તથા મુદ્રણનું કામ ચાલ કરી દેવામા આવ્યું છે. બનતી ત્વરાથી દ્વિતીય ખણ્ડ તથા તે પછીના ખણ્ડો કમશ વાર્તાવિદ્યાસી સર્જનોની સેવામા રજૂ કરવામા આવશે.

પ્રકાશશોધન માટે પુષ્ટાક કાળજી રાખવામા આવેલી હોવા છતાં મુદ્રાલયની નિષ્ણાળને પરિણામે ઘણી ભૂલો

રહી જવા પામી છે. નૂતન સંસ્કરણ પ્રસંગે રહી ગયેલી ત્રુટીઓ સંશોધિત કરવામાં આવશે.

અંતે જે અનંતનામી પરમાત્માના કૃપાકટાક્ષથી આ પ્રથમ ખણ્ડનું લેખનકાર્ય નિર્વિધને સમાપ્ત થયું છે એ પિતાનો અંત કરણપૂર્વક ઉપકાર માની પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

માડવીની પોળમા, પડી પોળ

અમદાવાદ તા ૧૫-૭-૨૪

સાહિત્યસેવક

નજલાલ જાદવજી ડક્કર

રાસમણિનો પુત્ર

કાળીપદની મા હતી રાસમણિ, પરંતુ તેને નિરુપાયે બાપનું પદ સ્વીકારવું પડ્યું હતું કારણ કે, મા અને બાપ બન્ને મા બની જાય છે તો બાળકને માટે એનું પરિણામ સારું આવતું નથી. રાસમણિનો સ્વામી ભવાનીચરણ બાળકને કોઈ પણ પ્રકારે શામન કરી શકતો નહોતો તે બાળકનો વિશેષ આદર શા માટે કરતો હતો એ જણવા માટે થોડા પૂર્વપરિચયની જરૂર છે

શાનિયાડીના પ્રખ્યાત કુળવાન વશમા ભવાનીચરણનો જન્મ થયો હતો ભવાનીચરણના પિતા અભયાચરણના પ્રથમ પક્ષનો પુત્ર શ્યામાચરણ હતો મ્હોટી ઉંમરે સ્ત્રીનો વિયોગ થયા પછી અભયાચરણે જ્યારે બીજી વખત વિવાહ કર્યો ત્યારે તેમના શ્વસુરે આદ્વન્દી નામનો તાલુકો વિશેષે કરીને પોતાની દુન્યાના નામ ઉપર લખાવી લીધો હતો જમાઈની ઉંમરનો હિસાબ કરી મનમા તે મનમા તેમણે વિચાર્યું હતું કે, જે કદાચ દુન્યા વિધવા થાય તો ખોગડી પોષાડી માટે તેને જાણે કે, સંકપના પુત્રની આધીન નામા ન રહેવું પડે

તેમણે જે કલ્પના કરી હતી તેનો પ્રથમ અશ ફળતા વિલગ થયો નહિ તેમના દૌહિત્ર ભવાનીચરણનો જન્મ થયા પછી થોડા જ કાળને અંતરે તેમના જમાઈનું મૃત્યુ થયું. તેમની દુન્યાએ પોતાની ખાસ મપત્તિ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો. એ પ્રકાર પોતાની નજરે જોઈ તેઓ પણ પરલોકયાત્રા વખતે દુન્યાના આલોક સળધી ધણી અશ નિશ્ચિત થઈ ગયા હતા.

એ વખતે શ્યામાચરણુ ઉમ્મર લાયક હતો તેનો મ્હોટો પુત્ર એ વખતે ભવાનીથી પણ એક વર્ષે મ્હોટો હતો શ્યામાચરણુ પોતાના પુત્રની સાથે જ ભવાનીચરણુને ઉછેરી મ્હોટો કરવા લાગ્યો ભવાનીચરણુની માતાની સપત્તિમાથી તે પોતે પણ કદાપિ એક ચૈસો લેતો નહોતો તથા દર વર્ષે તેનો ચોખ્ખો હિસાબ વિમાતા પાસે રજૂ કરી તેની રસીદ લેતો હતો આવું જોઈ સર્વ તેની સાધુનાથી મુગ્ધ થઈ ગયા હતા

ખરી રીતે જોવા જતા સર્વેએ એમ ધાર્યું હતું કે, આટલી બધી સાધુતા જરૂરની નથી, એ તો નિર્બુદ્ધિતાનું જ બીજું નામ છે અખડ પૈત્રિક સપત્તિનો એક ભાગ બીજાપક્ષની સ્ત્રીના હાથમાં જઈ પડે એ ગામના કોઈ પણ માણસને સારું લાગતું નહોતું જો શ્યામાચરણુ છળ કરી એ દલીલને કોઈ રીતે ગૂંમ અથવા રદ કરી નાખત તો આડોશી પાડોશીઓ તેના પુરુષત્વની પ્રશંસા કરત વળી એ કાર્ય નિર્વિઘ્ને કેવી રીતે પાર પડી શકે એ સબધીની સલાહ આપનાર પ્રવીણ વ્યક્તિઓની પણ ગામમાં જોટ નહોતી પરંતુ શ્યામાચરણુ તેમના ચિરકાળના પારિવારિક અધિકારને અગતીન કરીને પણ વિમાતાની સપત્તિને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર રાખી.

આ કારણથી તથા સ્નેહમય સ્વભાવથી વિમાતા વ્રજસુદર્શી શ્યામાચરણુ ઉપર પોતાના પુત્રના જેવો જ પ્રેમ અને વિશ્વાસ રાખતી હતી. તેની સપત્તિને શ્યામાચરણુ અત્યંત પૃથક્ ભાવથી જોતો તેથી ઘણી વખતે તેણે તેનો મૃદુ તિરસ્કાર પણ કર્યો હતો. તેણે ક્યું હતું — “ભાઈ ! એ સપત્તિ લઈને હું કોઈ સ્વર્ગ જવાની નથી. સપત્તિ તમારી પાસે જ રહેશે મ્હારે એનો હિસાબ વગેરે જોવાની શી જરૂર છે ?” શ્યામાચરણુ એ વચનો તરફ બાંન આપતો નહિ.

શ્યામાચરણુ પોતાનાં સત્તાને કઠોર શાસનમાં રાખતો હતો;

પરંતુ ભવાનીચરણ ઉપર તેનું બિલ્કુલ શાસન નહોતું આવું જોઈ સર્વ મનુષ્યો એમ કહેતા કે, પોતાના સતાનો કરતા ભવાનીચરણ ઉપર તેનો વિશેષ સ્નેહ છે પરિસ્થિતિ આવી હોવાથી ભવાનીચરણને બિલ્કુલ શિક્ષણ મળ્યું નહિ કામધંધા સંબંધી હમ્મેશાં એક બાજક માફક રહી, બાઈ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તે પોતાના દિવસ પસાર કરવા લાગ્યો. કામધંધાની તેને કોઈ દિવસે ચિંતા કરવી પડતી નહોતી—કોઈ કોઈ દિવસે કેવળ સહી કરવી પડતી હતી પોતે શા માટે સહી કરે છે એ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો નહિ, કેમ કે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો પણ સમજી શકત નહિ.

બીજી તરફ શ્યામાચરણનો મ્હોટો પુત્ર તારાપદ સર્વ કાર્યમાં પિતાના સહકારી રૂપે ગ્રહી કામકાજમાં પાવર્યો બની ગયો. શ્યામાચરણનું મૃત્યુ થયા પછી તારાપદે ભવાનીચરણને કહ્યું —“ કાકા ! હવે આપણું એકઠું રહેવાનું બની શકશે નહિ કદાચ કોઈ દિવસે નજીવા કારણથી મન ઉઠ્યા થાય તો સસારનું સત્યાનાંશ વળી જાય ! ”

જૂના થઈને કોઈ દિવસે પોતાનું કામકાજ પોતાને જોડે પડશે એવી ભવાનીએ સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના કરી નહોતી જે સસારમાં બાહ્યાવસ્થાથી તે મ્હોટો થયો હતો તેને તે સંપૂર્ણ અખડ તરીકે જાણતો હતો—તેના કોઈ એક સ્થળે સાધો છે તથા એ સાધનાનું મુખમાંથી તેને વિલક્ષ્મ કરી શકાય છે એવું જાણવામાં આવતાં તે એકાએક વ્યાકુળ બની ગયો.

વંશના માનની હાનિ અને સગા સંબંધીની મનોવંદનાથી તારાપદને જ્યારે કોઈ રીતે વિચલિત ન કરી શકાયો ત્યારે વિષય સંપત્તિના વિભાગ કેવી રીતે થઈ શકે એ અસાધ્ય ચિંતા કરવામાં ભવાની પ્રવૃત્ત થયો. તારાપદે તેની ચિંતા જોઈ અત્યંત ચિન્મિત બની જઈ કહ્યું.—“ કાકા મહાશય ! આપ આટલી બધી

ચિંતા કેમ કરે છે ? વિષયસપત્તિના ભાગ તો થઈ ગયેલા જ છે. દાદા પોતાની હયાતીમાં જ ભાગ કરી ગયા છે. ”

ભવાનીએ દિંમૂઠ બની બઈ કહ્યું — “ આ શું ખરી વાત છે ? ” હું તો કાંઈ બોલતો નથી. ”

તારાપદે ઠાવકા મુખે કહ્યું — “ અન્નયળીની વાત છે. એ વાત સર્વ માણસો જાણે છે. પાછો આપની સાથે અમારો વાદવિવાદ કિંના કલહ કળ્યો. થાય એવા ભયથી આલ્હન્દી તાલુકો આપના ભાગમાં લખી આપી દાદાજીએ પ્રથમથી જ આપને જૂદા કરેલા છે. અત્યાર સૂધી એ જ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલી આવી છે ”

ભવાનીચરણે વિચાર્યું કે, બધું સંભવિત હશે તેણે પૂછ્યું — “ આ ઘર ? ”

તારાપદે કહ્યું — “ જો ઇચ્છા હોય તો આ ઘર આપ રાખી શકો. ઇલાકામાં જે મુખ્ય મકાન છે એ મળવાથી અમારું ગાકું નભશે ”

તારાપદ આટલી સહેલાઈથી પૈતૃક ઘર છોડવા તૈયાર થયો એ જોઈ તેની ઉદારતાથી ભવાનીચરણ વિસ્મિત બની ગયો. ઇલાકામાં આવેલું એ મકાન તેણે કદાપિ જોયું નહોતું તથા તેના તરફ તેની વિશેષ મમતા પણ નહોતી.

ભવાનીએ જ્યારે તેની માતા વ્રજસુંદરીને આ સંધળી હકીકત જણાવી ત્યારે તેણે કપાળમાં હાથ ઠોકી કહ્યું — “ ઓ બાપ ! આ કેવી વાત ! આલ્હન્દી તાલુકો તો મહારી ખોરાકી પોષાકી માટે સ્ત્રીધન તરીકે મહને મળ્યો હતો — એની આવક પણ કાંઈ વિશેષ નથી. પૈતૃક સપત્તિમાં ત્યારે જે ભાગ છે તે તને કેમ ન મળે ? ”

ભવાની — તારાપદ એમ કહે છે કે, મહારા પિતાએ આ તાલુકો સિવાય બીજું કાંઈ આપણને આપ્યું નથી.

વ્રજસુંદરી — એ તો મને તેમ કહે. આપણે એ શા માટે

જાણવું જોઈએ ? તારા પિતાએ પોતાને હાથે ત્રીજીની એ નકલ સહી સાથે કરેલી હોઈ તેમાંની એક મહારી પાસે છે. એ મહારી પેટીમાં જ છે

પેટી ઉઘાડવામાં આવી એ ક્યોને જાણતી ત્યાંથી ધનપત્ર હતું, પરંતુ વીજ નહોતું વીજ ચોરાયુ હતું.

સલાહકારને બોલાવવામાં આવ્યો એ જાણ્યું તેના ગુરુ અક્ષયનો પુત્ર હતો નામ બ્રહ્માચરણ હતું. સર્વ કહેતા કે તે ઘણી પાકટ બુદ્ધિનો છે તેનો બાપ ગામનો મત્રદાતા અને એકરો મત્રજ્ઞદાતા હતો પિતા પુત્રે ગામના પરચેક તથા આલોકને વહેતી લીધો હતો બીજાને માટે તેનું રૂબ ગમે એવું હોય, પણ તેમને પોતાને માટે તો એ ઘણું લાભદાયક હતું.

બ્રહ્માચરણે કહ્યું “ વીજ ન મળ્યું, તેથી શું ગયું ? પિતાની સ્થપતિમાં બન્ને લાકડાંનો સરખો હક છે ”

એવામાં બીજા મક્ક લગતી એક વીજ બહાર આવ્યું. એમાં જાણતીચરણના ભાગમાં કાઈ લખ્યું નહોતું સમજી સ્થપતિ પોત્રોને આપવામાં આવી હતી એ વખતે અક્ષયચરણનો પુત્ર જન્મ્યો નહોતો.

બ્રહ્માને આગેવાન કરી લવાનીએ ફરિયાદ કરી, પરંતુ કાઈ વળ્યું નહિ. પૈતૃક સ્થપતિ બીજા પક્ષના કારણેમાં મઠ તથા અક્ષયની ત્યાંથી બે સ્થપતિ કેટલું અસ્થિ બાદ કરતા બાકી રહ્યું તેનાથી મઠ પણ રીતે છવિઝાનું રક્ષણ મઠ કહે તેમ હતું—તેથી વંશ-મર્ચદાનું રક્ષણ ચર્ચ અશક્ય હતું. પુરાતન ચક્રન મેળવી જાણતી-ચરણે વિચાર્યું, “ જમ્મરી છત મઠ છે. ” તાત્કાલિક બંને તેનાં જાણતી-કારકાચ આજ્ઞા ગયા. બન્ને પક્ષકુંડળનું મળવું તદ્દન અશક્ય થયું.

(૨)

જેમાંમાચરણની વિચારોપાતંકતાથી મળેલુંદરીના હૃદય ઉપર

વજાવાત થયો. શ્યામાચરણે અન્યાય કરી વીલ ચોરી લઈ બાઈને વિષયસંપત્તિથી વચિત કર્યો તથા પિતાનો વિશ્વાસઘાત કર્યો એ વાત તે કોઈ પણ રીતે બૂલી શકી નહિ જ્યાં સુધી તે જીવતી હતી ત્યાં સુધી હમ્મેશા ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને એમ કહેતી કે, ધમ્મ આવું કદાપિ મહન કરશે નહિ. ભવાનીચરણને હમ્મેશા તે એવું કહીને આશ્વાસન આપતી હતી કે, 'હું કોર્ટ કાયદામાનું કાઈ સમજતી નથી. હું તને ખાત્રીથી કહું છું કે, ખરું વીલ હમ્મેશા છુપાઈ રહેવાનું નથી જ, એ વીલ તને અવશ્ય પાછું મળશે.'

માતાને મુખે આવા વચન સાંભળી ભવાનીચરણના મનમાં વિશ્વાસ ઊપજ્યો. તે પોતે અશક્ત હોવાથી આવા આશ્વાસન વાક્ય તેને માટે સાત્વના રૂપ હતા સ્ત્રી સાધ્વીનું વાક્ય ફળશે જ ને યોતાનું છે તે જરૂર પોતાની પાસે આવશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખી તે સ્થિર બેસી રહ્યો. માતાના મૃત્યુ પછી તેનો એ વિશ્વાસ વિશેષ દૃઢ થયો. કારણ મૃત્યુના વિયોગમાથી માતાનું પુણ્યતેજ તેની પાસે વિશેષ ભાવથી સ્પષ્ટ થયું દરિદ્રતાનું સહજ પણ દુઃખ જાણે કે તેને સ્પર્શ કરવું નહોતું તે એમ ધારતો કે, અન્નવસ્ત્રનું દુઃખ કેવળ થોડા દિવસ માટે છે—એ સત્ય નથી, આથી પ્રથમનું સારું ખાતણ ઘોતીઈ ફાટી ગયા પછી જ્યારે તેને સામાન્ય મૂલનું જાડું ઘોતીઈ ખરીદીને પહેરવું પડ્યું ત્યારે કેવળ હસવું આવ્યું. પૂજા વખતે અગાઉના જેવી ધામધુમ થઈ નહિ—નમો નમ. કરી પૂજનું કામ આટોપવું પડ્યું અભ્યાગત જનોએ આવું દરિદ્ર આયેજન જોઈ અગાઉના વખતની ધામધુમની વાત કાઢી ભવાનીચરણ મનમાં ને મનમાં હસ્યો. તેણે વિચાર્યું, 'આ સંધળું થોડા દિવસ માટે છે એમ આ લોકો જાણતા નથી થોડા વખત પછી આછી એવી ધામધુમથી પૂજા થશે કે એમના નેત્રો સ્થિર થઈ જશે.' અવિધ્યનો નિશ્ચિત સમારોહ તે એવી પ્રત્યક્ષ રીતે જોઈ શકતો હતો કે, વર્તમાનની દુર્દશા તેની નજરે જ પડતી નહોતી.

આ મળધીની વાનચિત તથા ચર્ચા કરવા માટે ભવાની-ચરણ પાસે નહુ ચાક્ર નામનો માણસ હતો કેટલીય વાર પૂજેત્મવના દારિદ્ર્યમા બેસી શેઠ અને ચાક્ર ભવિષ્યના સારા દિવસે કેવી તૈયારી કરવી પડશે તેની સવિસ્તર ચર્ચા કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા એટલે સૂધી કે કાને નિમત્રણ કરવું અને કાને નહિ તથા કલકતાથી ભજનમડગી બોલાવવાની જરૂર છે કે નહિ એ વિષય ઉપર શેઠ અને નોકર વચ્ચે ધણુ મનાતર અને તક વિતર્ક થઇ ગયા હતા સ્વાભાવિક ઉદારતાના અભાવને લીધે નહુ ઉર્ફે નટવિહારી એ ભાવી પ્રસંગનો હિસાબ તૈયાર કરવામા કૃપણતા દર્શાવતો તેથી ભવાનીચરણનો તીવ્ર તિરસ્કાર તેને સહન કરવો પડતો આવો બનાવ ઘણી વખતે બનતો હતો.

તાત્પર્ય એ કે વિષય સપત્તિ સળધી ભવાનીચરણના મનમા લેશ માત્ર દુશ્ચિતા નહોતી પોતાની સપત્તિ કેાણુ બોગવશે એજ કેવળ તેની ચિતાનો વિષય હતો આજ સૂધી તેને સત્તાન થયું નહોતું કન્યાશુભ્રસ્ત હિતૈરીઓ તેને જ્યારે બીજી એક સ્ત્રી કરવાનું કહેતા હતા ત્યારે તેનું મન ચચળ બની જતું હતું નવવધૂના શોખને લીધે એ ચચળ મની જતો નહોતો, ઉલટું સેવક અને અનની માફક સ્ત્રીને પણ તે પુરાતન ભાવથીજ પ્રશસ્ત તરીકે ગણતો હતો, કિન્તુ જેને સપત્તિની સભાવના છે તેને સત્તાનની સભાવના ન હોય એ પ્રકારને તે એક પ્રકારની વિષમ વિડબના સમજતો હતો.

એવા સમયે જ્યારે તેને પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે સર્વેએ કહ્યું કે, 'હવે આ ઘરનું નસીબ ફરવાનું હોઇ તેનો આરભ પણ થઇ ગયો છે. સ્વર્ગીય અભયાચરણે જ પુત્ર આ ઘેર અવતાર લીધો છે. બરાબર એવું જ મ્હો તથા આખો છે.' બાળકની કાળિમા પણ જણાવું કે, મ્હુ નક્ષત્રનો યોગાયોગ એવો જામ્યો છે કે, પારકાના હાથમા મળેલી સપત્તિનો ઉદ્ધાર થયા સિવાય રહે તેમ નથી.

પુત્ર થયા પછી ભવાનીચરણના વ્યવહારમા થોડો ફેરફાર થયેલો. નજરે પડવા લાગ્યો. આટલા દિવસ સુધી દરિદ્રતાને તે એક રજાતની સાફક સમજી તેના તરફ દુર્લ્લક્ષ્ય કરતો આવ્યો હતો, પરંતુ પુત્રના સંબંધમા તે ખેતજ્ઞના એ ભાવનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. શાનિયાડીના વિખ્યાત ઔધરી કુટુંબના નિર્વાણપ્રાય કુળદીપને ઈનકાર કરવા માટે, સમસ્ત ગ્રહનક્ષત્રની ગગનવ્યાપી અનુકૂળતાના કુળથી જે બાળક ધરાધામમા અવતર્યો તેના તરફ તે એક પ્રકારનું કર્તાવ્ય છે જ. આજ સુધી યથાક્રમે એ કુટુંબમા પુત્ર સંતાનોએ જીવનપર્યાન્ન જે સમાદર મેળવ્યો હતો તેનાથી પોતાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રથમ જ વંચિત થયો. એ વેદના ભવાનીચરણ ભૂલી શક્યો નહિ પોતાની પ્રાપ્ય સપત્તિ પોતે પુત્રને આપી શક્યો નહિ તેથી પોતે તેને ઠગ્યો છે એમ જ લાગ્યું આથી પુષ્કળ પ્રેમથી તે પુત્રનો અભાવ પૂરણ કરવા લાગ્યો.

ભવાનીચરણની સ્ત્રી રાસમણિની પ્રકૃતિ સ્થિત પ્રકારની હતી. શાનિયાડીના ઔધરી વંશના ગૌરવ માટે તેણે કદાપિ હિંદ્રેમ અનુભવ્યો નહોતો. ભવાની એ જાણતો હતો તથા એ માટે 'મનમા તે મનમા' હસીને વિચારતો કે, સામાન્ય દરિદ્ર વૈષ્ણવ વંશમા એનો જન્મ થયો છે તેથી તેનો આ અપરાધ ક્ષમા કરવા ચોગ્ય છે. ઔધરી કુટુંબનાં માનમર્યાદાની કલ્પના કરવાને પણ તે અશક્ત છે.

રાસમણિ પોતે પણ એ વાત કબૂલ કરતી હતી. તે કહેતી કે, " હું એક ગરીબની કન્યા માનમર્યાદાને સમજતી નથી. મારો કાળીપદ જીવતો રહે. એ જ મારું મોટામાં મોટું ઐશ્વર્ય છે "

વીલ પુનઃ મળી આવશે તથા કાળીપદના કલ્યાણથી આ વંશની ગૂમ થયેલી સંપદના ચત્ર્ય નદીપથમા પુનઃ પૂર આવશે એ સમજી વાત ઉપર તે કાન દેતી નહોતી. ગૂમ થયેલા વીલ સંજ્ઞાથી એનો પતિ જેની સાથે વાત ન કરે એવું એક પણ માણસ નહોતું.

કેવળ એ સબધી ભવાનીચરણ પોતાની સી સાથે વાત કરી શકતો નહોતો એક જ વખત તેની સાથે એ વાત કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ વાતમાં રસ જણાયો નહોતો. ભૂતકાળના અને ભવિષ્યકાળના મહિમા તરફ તેની સી બિહુલ ધ્યાન આપતી નહોતી ચાલુ જરૂરીઆતોએ જ તેના સકળ ચિત્તનું આકર્ષણ કરી લીધું હતું.

એ જરૂરીઆતો પણ કાંઈ થોડી નહોતી ઘણી મુશિખતો વેઠીને તેને સસાર ચલાવવો પડતો હતો. કેમ કે, સક્ષમી ચાલી જાય છે તો પણ તે પોતાની પાછળ થોડો ભાર મૂકી જાય છે, એ વખતે જો કે ઉપાય નથી રહેતો પણ અપાય રહે છે. આ પરિવારનો આશ્રય પ્રાય ભાંગી ગયો હતો, પણ આશ્રિતોનું મડળ હજી છંદુ થવા ઈચ્છતું નહોતું અભાવના ભયથી કાંઈને વિદાય કરી દે એવી ભવગીચરણની પ્રકૃતિ પણ નહોતી.

આ ભારગ્રસ્ત ભાંગી ગયેલા સસારને ચલાવવાનો ભાર રાસ-મણી ઉપર હતો કાંઈના તસ્ક્ષી તેને ખાસ મદદ પણ મળતી નહોતી, કારણ આ સંસાર જ્યારે સારી સ્થિતિમાં હતો ત્યારે સખળા આશ્રિતોએ પોતાના દિવસ આરામ અને આળસમાં પસાર કર્યા હતા. ચૌધરી વચના મંહાવણની નીચે તેમની મુખશય્યા ઉપર આપોઆપ જ છાયા આવી વિસ્તીર્ણ થઈ હતી તથા એમનાં મુખ પાસે પાકા ફળ આપો આપ આવી પડ્યા હતાં. એ માટે તેઓ-માથી કાંઈને પણ કાંઈ મહેનત કરવી પડી નહોતી હવે એ માણસોને આજે જો કાંઈ કામ કરવાનું કહેવામાં આવતું તો તેઓ મ્હો ચઢાવતા હતા — રસોડાનો ધુમાડો લાગતાં જ તેમનાં માથા ચઢી જતા હતાં વળી ફેરા આંટા ખાતાં નેજના ધમને એવો વાયુ-રોગ થઈ આવતો કે, વીંછણના કિમતી તેલથી પણ એ રોગ મટતો નહિ. તે સિવાય ભવાનીચરણ એમ કહેતો હતો કે આશ્રયના

બદલામા જો આશ્રિત પાસે કામ કરાવવામા આવે તો એ નોકરી કરાવવા જેવું છે—એથી આશ્રય આપ્યાનું મૂલ્ય ચાલ્યું જાય છે—ચૌધરી વશમા એવો નિયમ નથી

આમ હોવાથી સધળો ભાર એકઠી રાસમણિ ઉપર હતો. રાત્રિ દિવસ અનેક કૌશલ્યથી અને પરિશ્રમથી આ પરિવારનો સધળો અભાવ તેને છુપી રીતે પાર પાડી ગૃહતત્ર ચલાવવું પડતું હતું આવી રીતે રાત્રિ દિવસ દરિદ્રતાની સાથે સત્રામ કરવાથી મનુષ્ય કઠિન બની જાય છે—તેની સ્વાભાવિક કમનીયતા ચાલી જાય છે. રાસમણિ કેવળ રસોઈ જ બનાવતી હતી એમ નહોતું અમ એકઠું કરવાનો ધણો ખરો ભાર પણ તેના ઉપર હતો છતાં એ અન્નનું સેવન કરી જેઓ મળ્યાન્હે ઊંધતા હતા તેઓ હમ્મેશાં એ અન્નની અને અન્નદાતાની નિંદા કરતા હતા.

કેવળ ધનુ જ કામ નહિ, પણ જમીન વગેરેની જે આવક હતી તેનો હિસાબપત્ર જોવાનું કામ પણ રાસમણિના શિર ઉપર હતું વળી ભવાનીચરણના રૂપિયા અભિમન્યુથી બરાબર ઉલટા હતા તે ખુદા નીકળવાનું જ જાણતા હતા—પ્રવેશ કરવાની વિદ્યા તેમને માલૂમ નહોતી કાંઈ પણ દિવસે રૂપિયા માટે તગાદો કરવાનું કામ ભવાનીચરણ માટે અશક્ય હતું. રાસમણિ પોતાની લેણી રકમમા બિહકુલ છુટ મૂકતી નહોતી, એથી દેણુદારો તેની નિંદા કરતા હતા નોકર—ચાકર પણ તેની સાવધાનતાની જવાબારથી અસ્થિર બની જઈ તેની વશોચિત કુદ્રાશયતાનો ઉલ્લેખ કરી તેને ગાળો દેતા અચકતા નહોતા. તેની કૃપણતા અને કર્કશતાથી પોતાના વિશ્વવિખ્યાત પરિવારના માનની હાનિ થાય છે એમ તેનો પતિ પણ મૃદુ સ્વરે કહેતો હતો. આ સધળી નિંદા તથા તરસ્કારની સર્વાંશે ઉપેક્ષા કરી રાસમણિ પોતાના નિયમ પ્રમાણે કામ કરતી હતી અને સધળો દોષ પોતાના શિરે લેતી હતી. તે

ગંગીબના ધરની કન્યા હોઈ મ્હોટાઈને બિલકુલ સમજતી નથી એ વાત તે વારવાર કબૂલ કરી ધરના અને બહારના સધળા ગાણમે પામે અપ્રિય થઈ પડી, કમર કસી પૂર્ણ વેગથી કામ કર્યા કરતી હતી. કોઈ તેને બાધા કરવાનું માહસ કરી શકતું નહિ.

સ્વામીને તે કદાપિ કોઈ કાર્ય કરવાનું કહેતી નહિ, એટલું જ નહિ પણ ભવાનીચરણ કદાચ પોતાની જાતે કોઈ કામ કરી એસે નહિ એ માટે તે માવધાન રહેતી હતી ' તમારે કોઈ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી ' એમ કહીને સર્વ વ્યયોમા સ્વામીને આળસુ કરી ગાખવાનો ઘણો પ્રયત્ન તે કરતી હતી સ્વામીને પણ આળસુ રહેવાનો સ્વભાવ પડી ગયેલો હોવાથી એ માટે રાસમણિને વિશેષ કષ્ટ વેડવું પડતું નહોતું મ્હોટી ઉમ્મર થવા છતાં રાસમણિને સત્તાન થયું નહોતું તેના અકર્મણ્ય સરળ પ્રકૃતિના સ્વામીથી તેને પત્નીપ્રેમ અને માતૃસ્નેહ જન્મે મળ્યા હતા ભવાનીને તે ઉમ્મર લાયક બાળક જ સમજતી હતી અને તેથી સાસનું મૃત્યુ થયા પછી તેને શ્વસુર તથા સાસુ જન્મેનું ગૃહકાર્ય સંપન્ન કરવું પડતું હતું. ગુરુમહારાજના પુત્ર તથા બીજી વિપદોથી સ્વામીનું રક્ષણ કરવા માટે તે એવું કઠોર વર્તન રાખતી કે જેથી તેના સ્વામીના સોજતી-ઓને તેનો ઘણો ભય લાગતો હતો. પ્રખરતા છુપાવી રાખવી, સ્પષ્ટ વચનોના સુરને નમ્ર કરવો તથા પુરુષમંડળી સાથે યથોચિત મંદ્રાચ રાખવા એ સધળા નારીપ્રકૃતિના ગુણોનો રાસમણિનામાં અભાવ હતો.

અત્યાર સુધી ભવાનીચરણ પત્નીની ઈચ્છાનુસાર જ વર્તતો હતો; પરંતુ કાળીપદ સંબધી રાસમણિની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવું તેને માટે કઠિન થઈ પડ્યું.

તેનું કારણ એ હતું કે, રાસમણિ ભવાનીના પુત્રને ભવાની-ચરણની નજરથી જોતી નહોતી. પોતાના પતિ સંબધી તે એમ

જેવ્યારતી કે, 'એ બીચારા શુ કરે ? એમનો શો દોષ છે ? એ મ્હોટે ઘેર જન્મ્યા છે ।' પતિને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ વેડવું મોં એવી તે કલ્પના સુદ્ધા કરી શકતી નહોતી, તેથી સેકડો અભાવ હોવા છતાં તે પતિને જોઈતી સઘળી વસ્તુઓ કાઢ વેડીને પણ પૂરી પાડતી હતી તેના ધરમા બહારના લોકો માટેનો હિમાળ ધણો કડક હતો, પરંતુ ભવાનીચરણના આહાર વ્યવહાર માટે એ હિસાબી નિયમ સચવાતો નહોતો. પુ'કળ તાણાતાણીના દિવસે જે કોઈ વિષયમા કાઈ ત્રુટી થતી તો તે અભાવને લીધે થઈ છે એ વાત તે કોઈ પણ પ્રકારે સ્વામીને જાણવા દેતી નહિ. કદાચ તે એમ કહેતી કે, 'હતભાગી ફૂતરાએ ખોગકમા મ્હો ધાલી બધું નષ્ટ કર્યું છે ।' આમ કહી તે પોતાની કલ્પિત અસાવધાનતાને ધિક્કાર આપતી હતી કવચિત્ 'અભાગીઆ નદુએ નવું કપડું ખોઈ નાખ્યું છે ।' એમ કહી ગસમણિ તેની બુદ્ધિના ઉપર ધણી અશ્રદ્ધા દર્શાવતી હતી એવે વખતે ભવાનીચરણ પોતાના પ્રિય આકર્ષનો પક્ષ સ્વીકારી ગૃહિણીના ક્રોધમાથી તેને બચાવવાને બાકી બની જતો હતો કેટલીક વખત એવું પણ બન્યું હતું કે, જે વસ્ત્ર ગૃહિણીએ કદાપિ ખરીદ કર્યું ન હોય તથા જે વસ્ત્ર ભવાનીચરણે નજરે પણ ન જોયું હોય અને જે કાસ્થમિક વસ્ત્ર ગૂમાવવાનો આરોપ નદુ ઉપર આવ્યો હોય તે વસ્ત્ર નદુએ પોતાને પહેરવા આપ્યું હતું ખરું એમ અમ્હાન મુખે ભવાનીચરણ કબૂલ કરતો હતો, પરંતુ ત્યાર પછી શુ કહેવું એ તેને સૂઝતું નહોતું તે ઉત્તરને પૂરણ કરવાનું તેને મૂઝતું નહોતું. તે ઉત્તરને મૂરણ કરતા ગસમણિ એમ કહેતી કે, 'એ વસ્ત્ર તમે અવશ્ય તમારા બેકકખાનામા ઉતાર્યું હતું. ત્યાં ધણા માણસો આવે જાય છે તેથી મને તે માણસ તેને ચોરી ગયું હશે '

ભવાનીચરણ માટે બાકી અમસ્થા હતી, પરંતુ પોતાના પુત્રને

રામમણિ કદાપિ કાઈ પણ રીતે સ્વામીની બરાબર ગણતી નહાતી એ તો તેને પેટે જ ઉત્પન્ન થયેલું મતાન હતું—તેને યશી મ્હોટાઈ કવી । એ અનાયામે કંટ વેડીને મહેનત કરી ખાશે. તને અમુક વસ્તુ વિના નહિ ચાલે, અમુક મિત્રાય એનું અપમાન થયું એમ તેને કાઈ પણ પ્રકારે જાણે તેમ નથી કાળીપદના આદાગની પણ રામમણિએ ઘણી માદી વ્યવસ્થા કરેલી હતી વળી માથાથી કાન મૂંધીની એક હવકી કિન્મતની ટોપી પહેંગવી તેણે તેની કડી દૂર કરી હતી ગુરમહાશયને બોલાવી રામમણિએ તેમને પણ એમ કહી દીધું કે, ‘ કાળીપદ અભ્યાસ કરવામાં બિંકુલ નિયંત્રિતા ગળ નહિ એ માટે એકમ ધ્યાન રાખી ખામ શાસનથી સચન રાખી તેને શિક્ષણ આપજો ’

આ અંથળે મ્હોટાઈ મુસ્કેલી આવી નડી સગળ સ્વભાવનો ભવાની-ચગળ વચ્ચે વચ્ચે વિદ્રોહના ક્ષણ દર્શાવવા લાગ્યા છતાં રામમણિએ તે નરક જોયું ન જોયું કરું ભવાની પ્રમળ પક્ષ પામે હુમ્મેશા પોતાની હાગ માનતો હતો તેથી આ વખતે પણ તેને નિરુપાયે હાગ માનવી પડી છતાં તેના મનમાંથી વિરુદ્ધતા દૂર થઈ નહિ તેના ઘગ્ને બાળક દાળ રોટલો ને ભાત ખાય એના વિગદગ દેખાવ દરેકજ તેનાથી સ્વી રીતે જોઈ શકાય ૨

પિતાની હયાતીમાં નવા વસ્ત્રો પહેંગી પોતે કેવો ઉત્સાહ અનુભવ્યો હતો એ પૂજના દિવસોમાં તેને યાદ આવતું હતું પૂજના દિવસોમાં રામમણિએ કાળીપદ માટે જેવા કપડાની વ્યવસ્થા કરી હતી તેવા કપડા સારા સમયમાં ધરના નોકરો પણ પહેરતા ઘણા સંકેચાતા હતા રામમણિએ ઘણો પ્રયત્ન કરી સ્વામીને એવું સમજાવવા માડ્યું હતું કે, ‘ કાળીપદને જે કાંઈ આપવામાં આવે છે તેથી એ ખુશી થાય છે તે મ્હોટાઈ કિવા શેઠાઈની ચાલ ચલાવું સળધી કાંઈ જાણતો નથી—તમે વિના કારણ કેમ મ્હો

અદાવી ગખો છો ?' આમ છતાં લવાનીચગણુ કોઇ રીતે ભૂલી રાકતો નહોતો કે, ખીચારો કાળીપદ પોતાના વડના ગૌરવને જાણતો નથી તેને છેતરવામા આવે છે વળી આધારગણુ ઉપદગ મેળવી કાળીપદ જ્યાં ગર્વ અને આનંદથી નૃત્ય કરતો કરતો એ ઉપદાર પિતાને જતા-વવા જતો ત્યારે એ પ્રકારથી લવાનીચગણુના હૃદય ઉપર વિશેષ આઘાત લાગતો હતો તે કોઇ રીતે એ પ્રકાર જોઇ નહિ શકાવાથી મ્હો ફેરવી ચાલ્યો જતો હતો.

લવાનીચગણુનો કેમ ચલાવ્યા પછી ગુરુ મહાગજના ધર્મમા મારી રકમની આવક થઇ હતી એટલાથી મતોપ નહિ થવાથી ગુરુ મહારાજનો પુત્ર દર વર્ષે પૂજના દિવસો નજીક આવતા એટલે કલકત્તાથી લિન્ન લિન્ન પ્રકારની દૃષ્ટિને બૂલાવે એવી શાખીન વસ્તુઓ મગાવી થોડા માસ માટે ધધો ચલાવતો હતો અદશ્ય શાહી, છખી ચીતરેલા પત્ર લખવાના કાગળ, હરરાજમા ખરીદ્યા જૂદા જૂદા ગગના રેશમ અને સાટિનના ધાન, કવિતા લખેલી સાડીઓ વગેરે વસ્તુઓથી તે ગામના નરનારીઓના મન ઉત્તેજિત કરી નાખતો હતો કલકત્તાના ભદ્ર સમાજમા આજકાલ આ મધળી વસ્તુઓ ન હોય તો ભદ્રતાનું રક્ષણ થતુ નથી તેથી ગામડાની મધળી ઉચ્ચ અભિલાષ ધરાવનારી વ્યક્તિઓ પોતાની ગ્રામ્યતા થોડા નાખવા માટે શક્તિ ઉપગતનુ ખર્ચ કરતા પણ પાછી મ્હાની કરતી નહિ.

એક વખતે બગલાચરણ એક ધણી આશ્ચર્યજનક મેમની મૂર્તિ લઈ આવ્યો હતો તેને એક સ્થળે કુચી આપવાથી મેમ ખુરમી ઉપરથી ઉઠી ઉભી થઈ પ્રબળ વેગથી પોતાને પખો હલાવતી હતી

• આ તાપથી અકળાર્થ ગયેલી, પોતાને પખો નાખવા વ્યાકુળ બના ગયેલી મેમમૂર્તિ માટે કાળીપદના મનમા ધણો લોભ ઉત્પન્ન

થયો કાળીપદ તેની માતાને માગી રીતે ઓળખતો હતો તેથી માતાને કાંઈ નહિ કહેતા ભવાનીચરણ પાસે કર્ણકુઠે તેણે પોતાની વિનંતિ દર્શાવી નતકાળ ઉદ્ધાર ભાવથી ભવાનીચરણે તેને શાન્ન તો કર્યો, પરંતુ જ્યારે એ મેમની કિંમત સાબળવામા આવી ત્યારે તેનું મ્હો લેવાઈ ગયું

લેણુ રાસમણિ વસુદ્ધ કન્યા હોવાથી સિદ્ધક પણ તેની પામે રહેતી હતી જે કાંઈ અગ્ય થતું તે તેના હાથે જ થતું હતું ભવાનીચરણ ભિખારીની માફક તેની અન્નપૂર્ણાના દ્વાર નજીક ઉપ-રિથત થયો પ્રથમ પુષ્કળ અપ્રામગિક વાતોઃ કરી છેવટે એકદમ તેણે પોતાની ઈચ્છા કહી મલગાવી રાસમણિએ ટૂંકમા જ કહ્યું.—
“ તમે ગાડા થઈ ગયા છો । ”

ભવાનીચરણ ચુપકીદીથી વિચાર કરવા લાગ્યો પછી એકા-એક તે બોલી ઉઠ્યો —“ કીક છે, ભાતની સાથે હમ્મેશા તું મ્હને દૂધ-ધી આપે છે તેની કાંઈ જરૂર નથી ”

રાસમણિ —કેમ જરૂર નથી ।

ભવાનીચરણ —વૈદરાજ કહે છે કે, એથી પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે

રાસમણિએ તીક્ષ્ણભાવથી માથું હલાવી કહ્યું —“ તમારા વૈદરાજ બધું જાણે છે ખગને । ”

ભવાનીચરણ —રાત્રે માલપુડાને બદલે મ્હારે માટે તું ભાત રાધે તો સારું માલપુડા ખાવાથી પેટ ભારે થાય છે—ભારે ખોરાક ખાયતો નથી

રાસમણિ —પેટ ભારે થવા છતાં આજ સૂધીમા’ તેથી તમને કાંઈ નુકસાન થયેલું જોયું નથી વળી ન્હાનપણથી જ માલપુડા ખાઈને તો ત્હમે મ્હોટા થયા છે

ભવાનીચરણ હરેક વસ્તુનો ત્યાગ કરવા તૈયાર હતો, પણ • બીજી તરફથી ઘણી સખાઈ હતી બીનો ભાવ વધતો હતો, છતાં

માલપુડાની સખ્યા ઘટી નહોતી મધ્યાહ્ન ભોજનમાં દૂધ હોવાથી દહીં વિના ચાલે તેમ હતું. પરંતુ આ ધરના બાળકો ઘણા કાળથી દૂધ દહીં ખાતા આવેલા હોવાથી મધ્યાહ્ન ભોજન વખતે ભવાનીચરણ માટે દહીં ન હોય એ રાસમણિયી જોઈ શકાતું નહિ આવી સ્થિતિમાં પેલી મેમમૂર્તિ ભવાનીચરણના દૂધ, દહીં, ઘી અને માલપુડાના કોઈ છિદ્રમાંથી પ્રવેશ કરે એવો ઉપાય દેખાયો નહિ.

એક દિવસે કોઈ કારણ નહિ હોવા છતાં ભવાનીચરણ તેના ગુપ્તપુત્રને ઘેર ગયો અને ઘણી આડીઅવળી વાતો કર્યા પછી તેણે પેલી મેમની ખબર પૂછી તેની હાલની આર્થિક દુર્ગતિની વાત બગલાચરણ પાસે છુપી ગહેવાતું કોઈ કાગળું નથી એ તે જાણતો હોવા છતાં આજે તેની પાસે પૈસા નહિ હોવાથી તે આ એક મામાન્ય ગમકડું તેના પુત્ર માટે ખરીદ કરી શકતો નથી એ વાતનો આભાસ આપવા જતાં પણ જાણે કે, તેનું માથું ફાટી જવા લાગ્યું આમ છતાં અસહ્ય મ કેમચને પણ સહન કરી તેણે તેના ખેમમાં છુપાવી રાખેલી એક કિમતી પુગતન સાલ બહાર કાઢી અવરહ કંઠે કહ્યું, “ હમણાં વખત ખગલ આવ્યો છે પાસે વિગેય ટાકડ રકમ નથી, તેથી આ શાલ તમારે ત્યાં બાધણીમાં રાખી કાળીપદને માટે પેલી પુતળી હું લઈ જઈશ ”

જો શાય કગતા બીજી કોઈ હલકી કિમતની વસ્તુ હોત તો બગલાચરણ તે રાખી શકત, પરંતુ તે જાણતો હતો કે, એ શાલ હજમ કરી શકશે નહિ. ગામના લોકો તે નિન્દા કરશે જ, એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત રામમણિની રસનામાંથી જે બહાર નીકળશે તે સારું નહિ જ નીકળે. શાકને પાછી ખેસમાં છુપાવી નિરાશ થઈ જઈને ભવાનીચરણને પાછા ફરવું પડ્યું.

કાળીપદ પિતાને રોજ પૂછતો હતો કે, ‘ બાપા, ! પેલી મ્હારી મેમનું શું થયું ? ’ ભવાનીચરણ રોજ હસતાં મુખે કહેતો કે, ‘ હમણાં શું છે ! સપ્તમી પૂજનો દિવસ તો આવવા દે ! ’

હમ્મેશા મ્હો ઉપર હાસ્ય ખેચી દાવવાનું વાણું હું મહ બની ગયું
આજે ચતુર્થી હતી ભવાનીચરણ કાંઈ બહાનું કાઢીને અકાળે
અત પુરમા ગયો એકાએક વાતમા ને વાતમા તેનાયી ગમમણિને
એમ કહી દેવાયું કે, “જો ફેટલાક દિવમથી હું એમ જોઈ શકું છું કે,
કાળીપદનું શરીર દિવસે દિવસે ખગળ થતું જાય છે ”

રામમણિએ કહ્યું — “ ખરાબ શા માટે થાય ? મ્હને તો એવું
હાં દેખાતું નથી ”

ભવાનીચરણ બોલ્યો — ‘ તું જાઈ શકતી નથી કે, એ ચુપકીદી
ધાગણું કરી બેસી રહે છે—જાણે કે કાંઈ વિચાર કયા ઠે છે ’ ”

ગમમણિ — જો એ ચુપકીદી ધાગણું કરી બેસી રહેતો
હોત તો મ્હને પણ જ પ વળત ! એને વળા ખીજે શા વિચાર કરવાના
હતા ? કયા શી દુષ્ટતા કરવી તેના જ વિચાર એ કરતો હશે !

દુર્ગની દિવાલની કાંઈ પણ દિશામા બિલકુલ દુર્ઝળના દેખાઈ
નહિ પત્થરના ઉપર ગોળાનો દાઘ પણ બેઠો નહિ નિશ્ચય મૂકી
માથું ખજવાળતો ખજવાળતો ભવાનીચરણ બહાર ચાલ્યો આવ્યો
બહાર એસરીમા એકલો બેસી તે ધુમ્રપાન કરવા લાગ્યો

પચમીને દિવસે તેની ચાળીમા દહી દૂધ પડ્યા રહ્યા મધ્યા-
કાળે ફક્ત એક સંદેશ ખાઈને જ તેણે પાણી પીધું રાટલીને તે સ્પર્શ
કરી શક્યો નહિ પોતાને બિલકુલ શુધા નથી એમજ તેણે કહ્યું

આ વખતે દુર્ગની દિવાલમા એક ઘણું મ્હોટું છિદ્ર દેખાયું
બળીને દિવસે રાસમણિએ પોતે કાળીપદને એકાતમા બોલાવી તેના
લાડકા નામથી સંબોધીને કહ્યું—“ મણિ ! તું આટલો મ્હોટો થયો
છતાં ત્હારી ખોટી હઠ કરવાના ટેવ ગઈ નહિ કે ? જો મેળવી શકવાનો
ઉપાય નથી તે મેળવવાનો લોભ કરવો એ અડધી ચોરી કરવા બરા-
બર છે, સમજ્યો ? ”

કાળીપદે કહ્યું — ‘ હું શું જાણું ‘ બાપા કહે છે કે તેઓ એ મેમ મહેને આપશે ’

પછી ભવાનીચરણ શા અર્થથી એમ કહેનો હતો તે રામ-મણિ કાળીપદને સમજાવવા લાગી પિતાના એ કવનમાં કેટલો નાક અને કેટલી વેદના હતી એ સમજાવીને એ નાન પૂર્ણ કરવા જતા પોતાના દગ્ગિર ઘરને કેટલું બધું દુખ તેમજ નુકસાન હતું એ નેણ અનેક રીતે સમજાવ્યું આવી રીતે રાસમણિએ કોઈ પણ દિવસે કાળીપદને સમજાવ્યો નહોતો, તે જે કાઈ કરતી તે ઘણું દુઝામાં તથા જરથી કરતી હતી કોઈ પણ આદેશને નમ્ર કરી લેવાની તેને આવશ્ય-કતા જ નહોતી આજે તેને પુકળ કરગરીને વિસ્તારથી વાત કરતી જોઈ કાળીપદ આશ્ચર્યચકિત બની ગયો તથા માતાના મનમાં એક સ્થળે કેટલું દર્દ છે તે, પોતે બાળક હોવા છતાં એક રીતે સમજી શક્યો, કિન્તુ મેમ તરફથી એક જ ક્ષણમાં મનને પાછું ખેંચી લેવું કેટલું દુર્લભ હતું તે ઉમ્મગ યોગ્ય વાચકો સહેલાઈથી સમજી શકશે તેથી કાળીપદ અત્યંત ગભીર મ્હો કરી લાટડી લઈ જમીન ખોત-ગવા લાગ્યો

હવે રાસમણિ પાછી કઠિન બની ગઈ કઠોર સ્વરે તેણે કહ્યું — “ તું રીસ ચઢાવ કે રડારોળ કર, પણ જે મળી શકે તેમ નથી તે તને નહિ જ મળે ” આમ કહી વખત વૃથા નહિ ગુમાવતા તે ઘર-કામ કરવા ચાલી ગઈ.

કાળીપદ ખહાર ગયો એ વખતે ભવાનીચરણ એકલો ખેસીને ધુમ્રપાન કરતો હતો દૂરથી કાળીપદને જોઈ કોઈ જરૂરી કામે જવાનું હોય તેમ બ્યાકુળતાથી ઉડી તે ચાલવા લાગ્યો કાળીપદે તેની પાસે દોડી આવી કહ્યું — “ બાપા ! મ્હારી પેલી મેમ — ”

આજે ભવાનીચરણના મુખ ઉપર હામ્ય દેખાયું નહિ. કાળી-

પદને ગળે હાથ ફેરવી તેણે કહ્યું —“ રહે ભાઈ ! મ્હારે એક કામ છે એ કામ હું પતાવી આવું પછી બધી વાત થશે ! ” આમ કહી તે ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો તેણે જાણે ઝડપથી આખમાનાં આસુ લુછી નાખ્યા હોય એમ કાળીપદને લાગ્યું

એ વખતે પાડોશમાના એક મકાનમા ઉભવના વાજત્રોની પરીક્ષા કરી તેને બહાનુ આપવાની ખટપટ ચાલતી હતી કાળીપદ એ મકાનના દ્વાર પામે ઉભો ગઈ ચુપકીદીથી ગત્તા તરફ જોઈ ગયો. તો પિતા કોઈ પણ કામે કોઈ મથળે જતો નથી એમ તેની ગતિ ઉપરથી મમજી શકાતું હતું પ્રત્યેક પગલું ભગ્ના તે જાણે કે નિગ-શાનો ભાર વહીને ચાલે છે તથા એ ભાર કોઈ પણ સ્થળે ઉતારી રાકાય તેમ નથી એવું તેની પાછળથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું

કાળીપદે અત પુગ્મા પાછા આવીને કહ્યું —“ બા ! મ્હને પેત્રી પખો હલાવતી મેમ જોઈતી નથી ’

રાસમણિ એ વખતે સુડીથી સોપારી કાતરતી હતી તેનું મ્હો ઉભવળ બની ગયું એ ઠેકાણે બેસી માતા પુત્ર વચ્ચે શી વાતચિત થઈ—શી સલાહ થઈ એ કોઈ જાણી શક્યું નહિ સુડી મૂકી દઈ કાતરેલી અને આખી સોપારીના પાત્રને એક બાજુએ રાખી રાસમણિ તત્કાળ બગલાચરણને ઘેર ચાલી ગઈ

આજે ઘેર આવતા ભવાનીચરણને ઘણું મોડું થયું. સ્નાન કરી તે જ્યારે જમવા બેઠો ત્યારે તેનું મ્હો જોતા એમજ લાગ્યું કે, આજે પણ દૂધ વગેરેની સફાઈ થશે નહિ

દોરાથી બાંધેલી એક કાગળની પેટ્ટી લાવી રાસમણિએ પતિ પાસે મૂકી જમી રહ્યા પછી ભવાનીચરણ જ્યારે વિશ્રામ કરવા બેઠો ત્યારે એ રહસ્યનો સફાઈ કરવાની રાસમણિની ઇચ્છા હતી;

પગ તુ દૂધ, માખણ વગેરેનો અનાદર દૂર કરવા માટે તેને એ રહ-
સ્યને તરત જ રેફ્રેટ કરવો પડ્યો. કાગળની પેટીમાંથી પેલી મેમ
મૂર્તિ બહાર નીકળી વિના વિલંબે પ્રબળ ઉત્સાહથી પોતાને પખા
હલાવવા મડી પડી દૂધ, માખણ ખાવાની આશામાં નાના રહેલી
બિલાડીને આજે નિરાસ થઇ જતું રહેતું પડ્યું. લવાનીયરણે
ગૃહણીને કહ્યું - “આજે એમોઈ ઉત્તમ થઇ છે ઘણા દિવસથી
આજના જેવું સ્વાદિષ્ટ શાક થયું નથી.”

સપ્તમીને દિવસે કાળીપદને તેની ઘણા દિવસની આત્સાનુ
ધન મળ્યું તે દિવસ તેણે મેમને પખો હલાવતી જોયા જ કરી
પોતાની ઉમ્મરના બધુમાધવોને એ મેમમૂર્તિ બતાવીને તેણે તેમના
મનમાં ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન કરી બીજી કોઈ સ્થિતિ હોત તો સમગ્ર ક્ષણ
એ મેમને પખો હલાવતી જોઈને કાળીપદ એક જ દિવસમાં અવશ્ય
વિરક્ત બની જત, પગ તુ અષ્ટમીને દિવસે એ પ્રતિમાનું વિસર્જન કરવું
પડશે એવી ખબર હોવાથી તેનો અનુરાગ અટક રહ્યો રાસમણિ
તેના ગુરુપુત્રને એ ગેકડા કપિયા આપી ફક્ત એક દિવસને માટે
એ પુતળી ભાડે લઈ આવી હતી અષ્ટમીને દિવસે ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી
કાળીપદ પોતાને હાથે એ પુતળી બગનાચરણને આપી આવ્યો. એ
એક દિવસના મિલનની સુખસ્મૃતિ ઘણા દિવસ સધી તેના મનમાં
જનરત રહી તેના હૃદયનાલોકમાં પખો અવિગમ ગતિથી ફરવા લાગ્યો.

ન્યાય પછી કાળીપદ માતાની મંત્રણાનો સગી બની ગયો
તથા ત્યાર પછીથી લવાનીચરણ ફરેક વર્ષે એટલી સહેલાઈથી
એવો મુલ્યવાન પૂજનો ઉપહાર કાળીપદને આપી શકતો કે જેથી
તે પોતે જ આશ્ચર્યચકિત બની જતો હતો.

પૃથ્વીમાં મુલ્ય આપ્યા સિવાય કાંઈ મળી શકતું નથી તથા
એ મુલ્ય દુષ્કર્મનું મુલ્ય છે એ વાર્તા માતાનો અતરંગ થઈને

કાળીપદ હમેશા જેમ જેમ મમજવા લાગ્યો તેમ તેમ તે જોતજોતામા અદૃશી ન્હોટો થવા લાગ્યો, મર્વ ઝર્યોમા ધીમે ધીમે તે તેની માતાનો જમણા હાથ થઈ ગયો મમાગતો ભાગ ઉપાડી લેવાનો છે, તેને વધાવવાનો નથી એ વાત ઉપદેશ મિવાય પણ તેના લોહી માથે ભળી ગઈ

જીવનનો ભાગ સ્વીકારવા માટે પોતાને તૈયાર થવું પડશે એ વાત પદ કડી કાળીપદ વણી મહેનતથી અભ્યાસ કરવા લાગ્યો આવતી પરીક્ષામા પનાર થઈ તેણે જ્યારે છાત્રવૃત્તિ મેળવી ત્યારે ભવાનીચરણે વિચાર્યું, હવે વિગેય અભ્યાસ કરાવવાની જરૂર નથી— હવે તે ભલે કામકાજમા ગુથાઈ જાય

કાળીપદે માતા પાસે જઈને કહ્યું —“ કલક-તે જઈને અભ્યાસ કર્યા મિવાય હું મનુષ્ય થઈ શકીશ નહિ ”

માતાએ કહ્યું —“ તહાને કહેવું ખરું છે કલકતે જવું જ પડશે ”

કાળીપદ —“હારે માટે કાંઈ ખરચ કરવું પડશે નહિ હું છાત્રવૃત્તિમાયી જ ચક્ષાવી લઈશ તથા બીજી કામકાજ પણ શોધી કાઢીશ ”

ભવાનીચરણને ગજી કરાવતા ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડ્યું સભાગવા જેવી વિષય સપત્તિ કાંઈ નથી એમ કહેવાથી ભવાનીચરણને ઘણું દુઃખ થાય તેમ હોવાથી રાસમણિને એ યુક્તિ દેખાવી ફેવી પડી તેણે કયું — કાળીપદે શિક્ષિત મનુષ્ય થવું જ જોઈએ ” પરંતુ ચૌધરી કુટુંબના વશને શાનિયાડી બહાર ગયા સિવાય જ આજ સૂઝી મનુષ્ય થયા હતા વિદેશનો તેઓ યમપુરી જેટલો ભય રાખતા હતા

કાળીપદ જેવા બાળકને એકલો કલકતા મોકલવાનો વિચાર મુઠ્ઠા કેવી રીતે કાના મસ્તકમા ઉપજી શકે છે એ ભવાનીચરણ સમજી શક્યો નહિ અતે ગામના મુખ્ય બુદ્ધિશાળી પુત્ર બગલાચરણે પણ રાસમણિના મતમા મત આપ્યો તેણે કહ્યું—“ એક દિવસે કાળીપદ વકીલ થઇને પેલુ વીલ ચોરાયાનો બદલો લેશે— એવુ તેના ભાગ્યમા જ લખાયલુ છે—તેથી તેને કાંઈ કલક-તે જતો અટકાવી શકશે નહિ ”

આ શબ્દો સાંભળવામા આવતા ભવાનીચરણને ઘણી સાત્વના મળી એક લૂગડામા બાંધેલા સબળા જુના કાગળપત્રો બહાર કાઢી વીલની ચોરી સબધી તે કાળીપદની સાથે વારવાર આલોચના કરવા લાગ્યો હમણા માતાના મત્રીનુ કાર્ય કાળીપદ ઘણી વિચક્ષણતાથી ચલાવતો હતો, પરંતુ પિતાની મત્રણાના સબધમા તેને જોર મળ્યુ નહિ પોતાના કુટુંબના પ્રાચીન અન્યાય સબધી તેના મનમા જોષએ એટલી ઉતેજના નહોતી, છતાં તેણે પિતાની હામા હા બપ્પા કરી સીતાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વીરશ્રેષ્ઠ રામ જેવી રીતે લકા ગયા હતા તેવી જ રીતે વીલનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કાળીપદ કલક-તે જાય છે એમ ભવાનીચરણે વિચાર્યું આ કેવળ પરીક્ષા પસાર કરવાનુ કામ નહોતુ—ધરની લક્ષ્મીને પાછી ધરમા લાવવાનુ કામ હતુ

કાળીપદ કલક-તે જવાનો હતો તેને આગલે દિવસે રાસમણિએ તેના ગળામા એક રક્ષાકવચ પહેરાવી દીધુ તથા તેના હાથમા એક પચાસ રૂપિઆની નોટ આપી કહ્યું —“ આ નોટ ત્હારી પાસે ગાખજે, આપદ વિપદમા કામ આવશે ” સસારખરચમાથી મહા કષ્ટે બચાવેલી આ નોટને જ કાળીપદે યથાર્થ પવિત્ર કવચ તરીકે સમજીને લીધી આ નોટનુ માતાના આશીર્વાદની માફક તે હમ્મેશા રક્ષણ કરશે—કદાપિ તે ખરચશે નહિ એવો તેણે પોતાના મનમા સંકલ્પ કર્યો.

(૩)

હવે ભવાનીચરણને મુખે વીણ ચોરાયાની વાત પ્રથમની માફક માલજવામા આવતી નહોતી હવે તેની આલોચનાનો વિષય ફક્ત કાળીપદ હતો તેની વાત કહેવા માટે હવે તે આખા કાળી-આમા ફર્યા કરતો હતો, કાળીપદનો પત્ર મળતા દરેક ઘેર તે વાચી સભળાવવા માટે આખો ઉપરથી ચમમા ઉતારતો નહોતો કાંઈ દિવસ તે કલકતો ગયેલો નહિ હોવાથી કલકતાનું ગૌરવ વિચારી તેની કલ્પના અત્યંત ઉત્તેજિત બની ગઈ ‘ અમારો કાળીપદ કલકતામા ભણે છે તથા કલકતાની કાંઈ પણ ખબર તેનાથી છુપી નથી હુમ લીની નજીક ગગા ઉપર બીજો એક પુત્ર બધાય છે એ મધળી મ્હોટી ખબરો તેની પાસે તદ્દન વરની ખબર જેવી છે ! સાભળ્યું કે ભાઈ ! ગગા ઉપર બીજો એક પુત્ર બધાય છે—આજે જ કાળીપદનો પત્ર મળ્યો છે—તેમા બધી ખબર રાખી છે ! ’ આમ કહી બેસીને, ચમમા ઉતારી તેના કાચ બગબગ ગાફ જરી આવેલો પત્ર ધણે ધીમેથી તેણે પાડોશીને અથેતિ વાચી મલજાવ્યો અને કહ્યું, “ જોયું ભાઈ ! જેમ જેમ વખત જશે તેમ તેમ શુ થશે એ કાંઈ નક્કી નથી અતે ધુળવાળા પગે ગગા ઉપર ચઢને તુતગ અને શયાળ સુદ્ધા બીજી પાર જશે ! કળિમા આટલું બધું બન્યું ! ’ ગગાના માહાત્મ્યનો આવી રીતે ખર્ચ થાય એ ગોચનીય પ્રકાર હતો, પરંતુ કાળીપદે તેને કળિકાળના વિજયની આવી એક મહાભાગ્ય ખબર લખી જણાવી છે તથા ગામના તદ્દન અજ્ઞ માણસો એ ખબર તેના કહ્યાણથી જાણી શક્યા છે એ આનંદથી તે વર્તમાન યુગમા જીવની અસીમ દુર્ગતિની દુશ્ચિતા પણ અનાયામ ભૂલી શકે એ જ કાંઈ મળ્યું તેની પાસે માથું હલાવી તેણે કહ્યું — ‘ હું અષ્ટ કહું છું કે, ગગા હવે વિશેષ દિવસ નથી ! ” તે સાથે મનમા તે મનમા તેણે એવી આશા રાખી કે, ગગા જ્યારે જતી રહેવાની તૈયારી કરશે ત્યારે એ ખબર મળેથી પ્રથમ કાળીપદના પત્રમાથી જ મળી આવશે

તેની તરફ દૃઢતામાં કાળીપદ મહાકબે પાગદાઓના ધરમા રહી, છોકરા લણાવી તથા ગત્રે નામુ લખીને પોતાના અભ્યાસને આગળ વધાવવા લાગ્યો. કાંઈ પણ ગીતે એન્ડ્રેસની પરીક્ષા પમાડ કરીને પુનઃ નેણું સિખ્યવૃત્તિ મેળવી આ આશ્ચર્યજનક બનાવ બન્યો એટલે ગામના સવળા માણુઓને જમાડવા માટે ભવાનીચરણ બ્યાકુળ મની ગયો. તેણે વિચારું કે, નોકા લગભગ કિનારે આવી પહોચી છે હવે પાલમથી ઉદાર હાથે ખરચ કરી શકાય તેમ છે પણ ગામ મણિ પામેરી કાંઈ ઉત્સાહ નહિ મળવાથી આશ્ચર્યજનક બધું ન્યું.

કાળીપદે હવે કોલેજની પાસે એક બોર્ડિંગમા આશ્રય લેવા બોર્ડિંગ અધિકારીએ તેની નીચેના ભાગમા આવેલી એક અડચે ઓરડીમા રહેવાની અનુમતિ આપી હતી. કાળીપદ જે વિદ્યાર્થીને લણાવતો હતો ત્યાં તેને બંને વખત ભોજન મળતું હતું અને બોર્ડિંગની આ અધિકારમય પડતર ઓરડીમા તેનો નિવાસ હતો એ સ્થળે અર્થથી નહોતી અગવડતા એ હતી કે એ ઓરડીમા કાળીપદનો કાંઈ અહયર નહોતો એ અગવડતાને કીચે વાયુનો તદ્દન અભાવ હોવા છતાં કાળીપદ નિર્વિઘ્ને પોતાનો અભ્યાસ કરી શકતો હતો. ગમે તેમ હોય અગવડ અગવડનો વિચાર કરવા જેવી કાળીપદની નિયતિ નહોતી.

એ બોર્ડિંગમા જેઓ ભાડુ આપી રહેતા હતા, વિશેષતઃ જેઓ બીજા મજદૂરના ઉચ્ચલોકમા રહેતા હતા તેમની માથે કાળીપદનો મિત્રકુત્ર મ બધું નહોતો, પરંતુ મ બધું નહિ હોવા છતાં સઘાતમાથી રક્ષણ કરી શકાતું નથી ઉચ્ચના વજાવાત નીચાને માટે કેટલા બધા પ્રાણુલાન હોય કે એ મમજતા કાળીપદને વિલગ લાગ્યો નહિ.

એ બોર્ડિંગના ઉચ્ચલોકમા જે ઈર્ષના સિદ્ધામનનો અધિકારી હતો તેનો પરિચય કરાવવાની જરૂર છે તેનું નામ શૈલેન્દ્ર હતું તે નહોતો માણસનો છોકરો હતો. કોલેજમા લણુતી વખતે બોર્ડિંગમા

રહેવાની તેને માટે જરૂર નહિ હોવા છતાં તે બોર્ડિંગમા રહેવાનું જ ચસદ કરતો હતો. તેના બુદ્ધિ કુદુબમાથી થોડા આત્મીય સ્ત્રી પુરોષોને તેડાવી કલકત્તામા એક મકાન ભાડે ગાળી રહેવા માટે ઘેરથી તેને લખ્યું હતું પરંતુ તે કાંઈ રીતે તેમ કગવા ગાજી થયો નહોતો.

તેણે એવું કારણ દર્શાવ્યું હતું કે, ઘરના માણસોની સાથે રહેવાથી તે બગાવર અભ્યાસ કરી શકશે નહિ, પણ ખરું કારણ એ નહોતું શૈલેન્દ્રને માણસ જાનિની સોજત વણી ગમતી હતી, પરંતુ મગાઓની સોજનમા મુશ્કેલી એ હોય છે કે, કેવળ તેમની માજત મેળવીને જ છુટકારો થતા નથી—તેઓમાથી કેટલાકનો ભય પણ રાખના પડે છે આમ હોવાથી શૈલેન્દ્ર માટે મર્વવી ઉત્તમ જગ્યા બોર્ડિંગ હતી એ સ્થળે ઘણા માણસો હોવા છતાં કોઈનો કોઈના ઉપર કાંઈ અધિકાર નહોતો તેઓ જતા આવતા હતા—હસીને વાત કરતા હતા તેઓ નદીના જળ જેવા હતા, કેવળ વડીને આપ્યા જતા હતા, પણ કોઈ સ્થળે બિદુલ છિદ્ર રાખતા નહોતા.

શૈલેન્દ્રની એવી ધારણા હતી કે જેને લોક સારો કહે છે, સહુ ય કહે છે તેવો જ પોતે છે સવ જાણે છે કે આ ધારણાની મ્હોટી સગવડ સારા થવાને માટે કાંઈ પ્રયત્ન ન કરવો એ છે અહકાર હાથી થોડા જેવી વસ્તુ નથી તેને વણા થોડા ખગચે અને વિના ખોરાકે ઘણી મ્હોટી કરી રાખી શકાય છે.

કિન્તુ શૈલેન્દ્રમા ખગચ કગવાની શક્તિ અને પ્રવૃત્તિ હતી તેથી પોતાના અહકારને તે અપૂર્ણ વિના ખગચે ચગી ખાવા દેતો નહિ મૂલ્યવાન ખોરાકથી તેણે તેને મુમજ્જિત કરી ગાખ્યો હતો.

વસ્તુતઃ શૈલેન્દ્રના મનમા દયા ઘણી હતી લોકોનું દુખ દૂર કરવાનું તેને ખરેખર ગમતું હતું, પરંતુ તે એટલું બધું ગમતું હતું કે, જો કદાચ કાંઈ પોતાનું દુખ દૂર કગવા તેને શરણે આવતું નહિ તો તેને તે દુખ દીધા સિવાય છોડતો નહિ તેની દયા જ્યારે નિર્દય ચર્મ જતી ત્યારે ઘણો ભયકર આકાર ધારણ કરતી હતી.

બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ તથા માણસોને નાટક દેખાડવા, મિન્જાનીઓ આપવી, રૂપિયા ઉછીના આપવા તથા એ વાતને સર્વદા યાદ નહિ રાખવી એ કાર્યો શૈલેન્દ્રથી વારવાર બનતા હતા નવો પરણેલો મુગ્ધ યુવક પૂજની રબળોમા ઘેર જતી વખતે કલકત્તાનું સમગ્ર દેવુ ચુકાવી જ્યારે કગાલ બની જતો ત્યારે તેને નવવધૂના મનનુ હરણુ કરે એવો સાથુ, અત્તર, વિલાયતી કપડાનુ પોણકુ વગેરે મેળવવા માટે વિશેષ ચિંતા કરવી પડતી નહિ શૈલેન્દ્રની સુ-રૂચિ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તે કહેતો કે, 'ભાઈ' પસંદગી તો તમારે જ કરવી પડશે' પછી દુકાનમા શૈલેન્દ્રને સાથે લઈ જઈ પોતે તદ્દન સસ્તી કિંમતની વસ્તુ પસંદ કરતો એટલે શૈલેન્દ્ર તેનો તિગસ્કાર કરી 'વાહ વાહ ! તુ તો ગાજરપારેખ છે, !' કહીને ઘણી મૂલ્યવાન વિલાસી વસ્તુ પસંદ કરતો હતો દુકાનદાર હસીને કહેતો કે, 'આ ખરા પરીક્ષક છે !' વસ્તુ ખરીદવા આવેલો યુવક કિંમતની વાત સાંભળી મુખ વિમર્ષ કરતો એટલે કિંમત ચુકાવી આપવાનો સામાન્ય ભાર શૈલેન્દ્ર ઉપાડી લેતો-શ્રીજ પક્ષની પુષ્કળ આર્પિત તરફ પણ તે કાન દેતો નહિ

આવી રીતે જે સ્થળે શૈલેન્દ્ર હતો તે સ્થળે એ ચારે તરફનો મર્વનો ગતિ વિષયમા આશ્રય સ્વરૂપ બની ગયો હતો જે કોઈ તેના આશ્રયનો સ્વીકાર કરતુ નહિ તો તેની ઉદ્ધતાઈ શૈલેન્દ્ર સહન કરી શકતો નહિ. લોકોનુ હિત કરવાનો તેનો શોખ આટલો બધો પ્રબળ હતો !

બીચારો કાળીપદ નીચેની ભેજવાળી અવડ વાયુશૂન્ય એરડીમા મલિન શેતરજી ઉપર બેસી, એક ફાટેલુ પહેરણુ પહેરી ચોપડીના પૃષ્ઠ ઉપર આખો રાખી કમરમાથી હાલતા હાલતા અભ્યાસ કરતો હતો કોઈ પણ પ્રકારે સ્કૉલરશિપ મેળવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

કલકત્તે આવતા પૂર્વે માતાએ તેને સોગદ આપીને કહ્યું હતું કે, તે મોટા ઘરના છોકરાઓની સાથે મળી જઈને ઉન્નત જાતની

જન્ય નહિ કેવળ માતાના આદેશ તરીકે જ નહિ, પણ પોતાને જે ગરીબાદમા ગહેવું પડતું હતું તેથી તે મ્હોટા ધનના છોકરાઓ સાથે મળી શકે એ અસંભવ હતું તે કદાપિ શૈલેન્દ્ર પામ ઉપચિત્ત થયો નહોતો તથા તે એમ જાણતો પણ હતો કે, શૈલેન્દ્રનું મન મળતા તેની હમ્મેશાની ધણી હરકતો ક્ષણ કાળમા જ દૂર થઈ જાય તેમ હતી, છતાં કોણ જાણે કે સાથી ગમે તેવા સકટ પ્રમગે પણ તેની કૃપા મેળવવાની ઈચ્છા કાળીપદના અતરમા ઉત્પન્ન થતી નહોતી તે જ્ઞાતાનો અભાવ લઈ પોતાની દગ્ગિતાના એવાન્ન અધકારમા છુપાઈ જમને રહેતો હતો.

કાળીપદ ગરીબ થઈને દૂર રહે એ અહકાર શૈલેન્દ્ર કોઈ પણ રીતે સહન કરી શક્યો નહિ તે ઉપગત ઓગક પોષાક મળ્યાની કાળીપદની દગ્ગિતા ધણી દષ્ટિકંટુ હતી તેના અત્યંત દીનહીન કપ-ડાક્ષતા તથા બિછાતું વગેરે મેડા ઉપર ચઢતા જ્યારે નજરે પડતું ત્યારે તે એક અપગધ હોય એમ લાગતું હતું તે ઉપગત કાળીપદના કડમા તારીજ જૂલતું હતું અને બન્ને વખત તે યથાવિધિ આન્હિક રંગતો હતો તેનું આ મધળું અદ્ભુત ગામડીઆપણ ઉપગના મડળ માટે ધન લાભ્યકર થઈ ગયું હતું શૈલેન્દ્રના પક્ષના એક એ માણસોએ આ એકાતવાસી મરળ માળકના રહસ્યનો રહેલ કરવા માટે એ ચાર દિવસ સૂધી તેની પાસે આવજા કરી પરંતુ આ મુખ્ય

બાળકનું મુખ તેઓ ઉઘાડી નહોતું નહિ તેની ઓગડીમા વિશેષ સમય સૂધી બેસવું સ્વાસ્થ્યદગ અને મુખકર નહિ હોવાથી એ લોકોને તેનો પીછો છોડી ભાગી જવું પડ્યું.

એક દિવસે ભોજનની મિજાનીમા આ અકિચનને બોલાવવાથી તે અવશ્ય કૃતાર્થ થશે એમ વિચારી અનુગ્રહ કરીને તેને નિમત્રણ મોકલવામા આવ્યું ઉત્તરમા કાળીપદે જણાવ્યું કે, ભોજનની સામગ્રી મલ્લ કરવાની તેનામા શક્તિ નથી, તેનો અભ્યાસ ભિન્ન પ્રકારનો છે આ પ્રત્યાખાનથી શૈલેન્દ્રને તથા તેના મિત્ર મડળને ધણો ક્રોધ ઉપજ્યો.

થોડા દિવસ સૂધી કાળીપદની ઓરડી ઉપર એવી ધમાધમનો અવાજ અને ભેરશોરથી ગાનતાન ચાલ્યું કે, જેથી અભ્યાસ કરવાનું કામ તેને માટે તદ્દન અમલવ બની ગયું ત્રિવસને વખતે તે ગોળદિધિમા એક વૃક્ષની છાયા નીચે ખેરસી અભ્યાસ કરતો હતો અને થોડી ગત્રિ હોય એવા વખતે ગચ્છાનો ત્યાગ કરી દીપક સળગાવીને તે પોતાની ઓરડીમાં ભણતો હતો.

કવકતાના આહાર તથા વાસસ્થાનના દુ ખથી તેમજ વિગેષ પરિશ્રમથી કાળીપદને માથાના દુખાવાનો રોગ લાગ્યું પડ્યો કેટલીક વખતે તો એ રોગ એટલો મધો પ્રબળ થઈ જતો હતો કે, ત્રણ ચાર દિવસ સૂધી કાળીપદને રાખ્યાવરા રહેવું પડતું હતું તે ખાતરી પૂર્વક જાણતો હતો કે, એ વાતની પિતાને ખબર પડશે તો તેઓ પોતાને કવકતામાં ગહેવા દેશે નહિ એટલું જ નહિ પણ કદાચ વ્યાકુળ બની જઈ તેઓ કલ ના દોડી આવશે ભવાનીચરણુ એમ જાણતો હતો કે, કવકતામાં કાળીપદ એટલા બધા સુખમાં છે કે, ગામડાના અગ્ર લોકો એ મુબની કલ્પના પણ કરી શકે તેમ નથી. ગામડામાં વામચારો જેવી રીતે આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે કવકતામાં સર્વ પ્રકારના આરામના માધનો સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે વળી એ આરામના માધનોનો મર્વ ઉપયોગ ભોગવી શકે છે એવી ભવાનીચરણુની ધારણા હતી કાળીપદે પિતાની એ ભૂલને કદાપિ લાગી નહોતી બીમારીના અત્યંત કષ્ટના વખતે પણ એકદે દિવસ પિતાને પત્ર લખતા તે ચુક્યો નહોતો, પરંતુ આની પીડને દિવસે જૈલેન્દ્રનું મડળ જ્યારે ગરબડ કરી મૂકી ભૂતનું કાણુ કરતું ત્યારે કાળીપદના કષ્ટની મીમા રહેતી નહિ તે કેવળ બિજાનામાં પાસુ ફરવ્યા કરતો હતો તથા જનશૂન્ય ઓરડીમાં પડી રહી માતાનું તેમજ પિતાનું સ્મરણ કર્યા કરતો હતો દરિદ્રતાનું અપમાન અને દુ ખ આવી રીતે જેમજેમ તે વિશેષ ભોગવતો તેમ તેમ તેમથી પિતા માતાની મુક્તિ કવવાની તેની પ્રતિજ્ઞા વિશેષ દઢ થતી હતી.

કાળીપદે પોતાને અત્યંત મ કુચિત કરી સર્વના લલચથી ખમડી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેથી ઉત્પાત ઓછો થયા નહિ કાંઈ દિવસે તે પોતાના ચીનાનગ્નના જુના મસ્તા જોડામાંથી એક ગુમ થયેલો અને તને જ્યોતે એક અતિ ઉત્તમ વિલાયતી હુટ ઉપનિયત થયેલો જોતા એવા વિમદના જોડા પહેરી કોલેજમાં જવું અમલવ હતું આ વિપયની કાંઈ ફગિયાદ નહિ કરતા વિલાયતી જુટ ઓગડી બહાર મકી દે જોડા મુઘાગનાર મોચી પામેથી લલકરી દિમ્મતના જોડા ખર્ગીદી પોતાનું કામ ચલાવવા લાગ્યો એક દિવસે ઉપગથી એક છાંડરાએ એકાએક કાળીપદ પાસે આવી પૂછ્યું — ‘ આપ બૂલથી મ્હારી કમમાંથી મ્હારી મિગારેટની કમ લઈ આવ્યા છો કે ? વણી જોધ કરવા છતાં કમ જડતી નથી આ જુઓ, કમ ચાલી જ છે ’ આમ કહી એ છાંડરો ઓરડીના એક ખુણામાંથી એક મુદ્દનાન મિગારેટ કેસ ઉપાડી લઈ કાંઈ બોલ્યા મિવાય ઉપર ચાલ્યા ગયા

કાળીપદે મનમાં ને મનમાં એવો નિશ્ચય કર્યો કે, “ આવતી પરીક્ષામાં જો મારી ન્કાદરશિપ મળશે તો આ બોર્ડિંગનો ત્યાગ કરી જઈશ ”

બોર્ડિંગના છોકરાઓ મળીને દર વર્ષે ધામધુમથી સરસ્વતીની પ્રજા કરતા હતા તેના ખરચનો મુખ્ય ભાર શૈલેન્દ્ર વેડતો હતો, પરંતુ મધ્યના છાંડરાઓ તેમાં પૈસા ભરતા હતા ગયે વર્ષે તદ્દન અવજા કરીને કાળીપદની પામે કાંઈ પૈસા લેવા આવ્યું નહોતું આ વર્ષે કેવળ તેને વિરકન કરવાના હેતુથી જ ઉધરાણીની ચોપડી લાવી તેની પાસે ધગવામાં આવી જે મડળ પાસેથી કાળીપદે કાંઈ પછું દિવસે મદદ લીધી નહોતી, જેમના રોજના આમોદ પ્રમોદના અનુજાનોમાં ભળવાના સૌભાગ્યનો તેણે તદ્દન અમ્બીકાર કર્યો હતો તેઓ જ્યારે કાળીપદ પાસે પૈસાની મદદ લેવા આવ્યા ત્યારે કાણુ

જાણે કે જે વિચાર કરીને તેણે પાત્ર રૂપિયા આપ્યા એ અમે જાણતા નથી

કાળીપદના દારિદ્રની કૃપણતાથી આજ સૂધી સર્વેએ તને તિરસ્કાર કર્યો હતો પરંતુ આજનું તેનું પાત્ર રૂપિયાનું દાન એ મડળ માટે સર્વથા અસહ્ય થઈ પડ્યું એ મડળે વિચાર્યું, “એના સ્થિતિ કેવી ?” એ આપણાથી અજાણ્યું નથી, છતાં તે આટલી બે-કાર્ષી શા માટે કર છે ? એ બધાને હનકા પાડવાને ઇચ્છતો હોય એમ લાગે છે ।

મગ્ધવતીપૂર્વ પ્રણી ધામધુમથી થઈ—કાળીપદે જે પાત્ર રૂપિયા આપ્યા હતા તે ન આપ્યા હોત તો પણ કાર્ષી બગડી જત નહિ, પરંતુ કાળીપદને પોતાને માટે એમ કહેવાય તેમ નહોતું પાગલે ઘેર ને બાવું પડતું હતું—હમ્મેશા વખતમગ્ધ બોરાક મળતો નહોતો, તે ઉપરાંત ગોડાના નોકરો તેના ભાગ્યવિધાતા હતા, તેથી સાગ પોટા અને ઓછા વત્તા સળધી કાર્ષી અત્રિય સમાલોચના કર્યા બિવાદ નાસ્તા માટે થોડા પૈસા તેને પોતાના હાથમા રાખવા પડતા હતા એ પસા તેણે મગ્ધવતી દેવીની પૂજના ઉપરોક્ત પ્રસન્નમા આપી દીધા હતા

કાળીપદના માથાનો રાગ વધી ગયો આ વખતે તે પરીક્ષામા જો કે નપાસ તો ન થયો, પરંતુ તેને સ્કૉલરશિપ મળી નહિ અભ્યાસના મમનને સંતુષ્ટિત કરી હવે તેને બીજું એક ટ્યુશન શોધી કાઢવું પડ્યું તેમજ પુષ્કળ ઉપદ્રવ હોવા છતાં વગર ભાડાના દહેડાણનો ત્યાગ તે કરી શક્યો નહિ

ઉપરને મળે રહેનાર વિદ્યાર્થીઓએ એવી આશા રાખી હતી કે આ વખતે રજાઓ ખુલ્લતા કાળીપદ એ બોર્ડિંગમા નહિ જ આવ, પરંતુ યથા મમયે તેની નીચેની ઓરડીનું તાળુ ઉઘડી ગયું મિત્રીઆ ઉપર જુનો ચાઈના કાટ પહેરી કાળીપદે ઓરડીમા પ્રવેશ

કર્યો—તથા એક મેલા કપડામા બાધેલુ મ્હોટુ પોટલુ તેમજ દ્રુક નીચે ઉતારી શિયાલદેહનો મજુર ઘણા વાદ પ્રતિવાદ પછી મજુરી લઈ ચાલ્યો ગયો પેલા પોટલાના ગર્ભમા કેરીનો મુગબ્બો, ચીરીઆ વગેરે લિન્ન લિન્ન પ્રકારના મુખરોચક પદાર્થ રાસમણિએ જાતે તૈયાર કરી બાધી આપ્યા હતા કાળીપદ જાણુતો હતો કે, તેની ગેગલાજરીમા ઉપગુ મડળ તેની ઓગડીમા પ્રવેશ કરતુ હતુ કાળીપદને બીજી કાંઈ ચિન્તા નહોતી કેવળ તેના માતપિતાના સ્નેહનુ કાંઈ પણ ચિન્હ એ વિદૂપકાગીઓની નજરે પડે એજ તેને ઘણો મકાચ હતો તેની માતાએ જે ખાવાની વસ્તુઓ આપી હતી તે તેને માટે અમૃત હતી પરંતુ એ સઘળી વસ્તુઓ તેના દરિદ્ર આમ્ય ધગ્ની હતી વળી એ વસ્તુઓ કાદવની બરણીમા ભગેલી હતી તેમા શહેરનુ એશ્વર્ય સૂચવતુ એકકે લક્ષણુ નહોતુ એ કાચની કે ચીનાઈ માટીની બરણીઓ નહોતી, આમ છતાં પોતાને મળેલી સ્નેહસામગ્રીને શહેરનો કાંઈ છોકરો તિરસ્કારની નજરથી જુએ એ કાળીપદને માટે તદ્દન અસહ્ય હતુ પહેલા તે આવી મુખ્ય વસ્તુઓને ખાટલા નીચે—જુના પેપરોની નીચે છુપાવી રાખતો હતો પરંતુ આ વખતે તેણે તાળાકુચીનો આશ્રય લીધો તે જ્યારે પાચ મિનિટ માટે પણ ધરની બહાર જતો ત્યારે તાળુ વાસીને જતો હતો

સર્વની આખે આ પ્રકાર ખુચ્યો શેલેન્દ્રે કહ્યું “ વાહ ! પુષ્કળ ધનરત્ન છે ! જે ઓરડીમા પ્રવેશ કરતા ચોરની આખોમા આસુ ભગાઈ આવે તેમ છે એ ઓરડીને વારવાર તાળુ વાસવામા આવે છે—એકદમ બીજી બેંક ઓફ બેગાલ બની ગઈ હોય એમ જણાય છે આપણા-માથી કાંઈનો પણ વિશ્વાસ નથી પાછો એના જુના પુરાણા બુધવા-રોઆ ચાઈના કાટનો લોભ આપણા મનમા ઉત્પન્ન થવાનો એને ભય રહે છે અરે રાધેદાસ ! એને એક સારો નવો કાટ આપ્યા સિવાય કાંઈ પણ રીતે ચાલે તેમ નથી હમ્મેશા તેનો એ એકનો એક કાટ મેળતા હું ઘણો વિરક્ત બની ગયો છું ”

રૈલેન્ડે કાંઈ પણ દિવસે કાળીપદની એ અવડ, ભેજવાળી ભાગીતુડી ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. દાંતર ઉપરથી ઉપર ચઢતી વખતે ખૂદારથી નજર કરતા જ તેનું મર્મ શરીર સકુચિત થઈ જતું હતું. વિગેરે કરીને તે જ્યારે સંખ્યાકાળે એક ક્ષોણ તેજ વાળા દીપક પાસે વાયુગન્ય ઓરડીમાં કાળીપદને ઉઘાડે શરીરે બેઠી ચોપડી લઈ અજાગ જરતો ભેતો હતો ત્યારે તેના પ્રાણ હાફી ઉડતો હતો પોતાના મડળો રૈલેન્ડે કહ્યું — “આ વખતે કાળીપદ કયા ગજગતનો લઈ આવ્યો છે એ તમે શોધી કાઢો ” આ કોતુહલ સર્વએ ઉત્માહ દર્શાવ્યો.

કાળીપદની ઓરડીનું તાણ સામાન્ય મૂલ્યનું હતું તેનો નિષેધ પ્રબળ નહોતો—મુખ્યત્વે કરીને મધ્યગી કુચીઓથી એ તાણ ઉધડતું હતું એક દિવસે સંખ્યાકાળે કાળીપદ જ્યારે ટયુશન આપવા ગયો હતો ત્યારે બે ઘણા આમોઘ્રિય છોકરાએ હસતા હસતા તાણ ઉઘાડી, એક જ્ઞાનસ સાથે એ ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો ખાટલાની નીચેથી મુરખો, ચીરીઆ, ચટ્ટી વગેરે પદાર્થોના વાસણો તેમણે શોધી કાઢ્યા પરંતુ એ ઘણી ડિન્મનની છુપાવી રાખવા જેવી સામગ્રી હોય એમ તેમને લાગ્યું નહિ.

શોધતા શોધતા ઉઠાકા નીચેથી રીંગ સહિત એક કુચી મળી આવી એ કુચીથી ટીનની પેટી ઉઘાડતા તેમાં કેટલાક જુના લૂગડા, ચોપડીઓ, છરી, હાલ્ડર વગેરે એવામાં આવ્યું પેટી બંધ કરી તેઓ ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરતા હતા એવામાં સવળા લૂગડાલસતા નીચેથી રૂમાલથી બાંધેલો એક પદાર્થ ખૂદાર આવ્યો રૂમાલ છોડતા અદરથી એક પડીકું નીકળ્યું. એ પડીકાના ત્રણ ચાર કાગળો ઉકેલી નાખ્યા પછી તેમાંથી એક પચાસ રૂપિયાની નોટ નીકળી.

આ નોટ નજરે પડતા કાંઈ પોતાનું હસવું રોકી શક્યો નહિ. હા હા કરી તેઓ મ્હોટેથી હસી પડ્યા આ નોટ માટે જ કાળીપદ વારંવાર ઓરડીને તાણ વાસે છે—પૃથ્વીના કાંઈ પણ લોકનો તે વિશ્વાસ રાખતો નથી એવા જ સર્વેએ નિશ્ચય કર્યો કાળીપદની

કૃપણના અને મદિય પ્રકૃતિથી રૌલેન્દ્ર અને તેના કૃપાપ્રમાદના અભિવાદી મહત્વરો વિસ્મિત બની ગયા.

એવામાં થોડા દિવસો કાળીપદના જેની ખાતીનો અવાજ ન ભળાયો તત્કાળ પેટી બંધ કરી દઇ, પેની નોટ હાથમાં રાખી જ તેના ઉપર જતા રહ્યા.

રૌલેન્દ્ર એ નોટ જોઈને ઘણું હસ્યો. પચાસ રૂપિયાની રકમ રૌલેન્દ્ર પામે કાંઈ હિસાબમાં નહોતી, પરંતુ આટલા રૂપિયા કાળીપદની પેટીમાં હશે એવું તેનો વ્યવહાર જોઈને કાંઈ અનુમાન કરી શકે તેમ નહોતું તે ઉપરાંત કાળીપદ આવી એક નોટ માટે કેટલો બધો માવધાન હતો. એ રૂપિયા શુભ થઈ જવાથી અદ્ભુત સ્વભાવનો કાળીપદ શું કરે છે એ જોવાનો મહત્ત્વ નિશ્ચય કયો.

રાતના નવ વાગ્યે ટયુશન આપીને થાક્યો પાક્યો કાળીપદ પોતાની ઓરડીમાં આવ્યો એ વખતે તેનું માથું ફાટી જતું હોવાનો ઓરડીની સ્થિતિ તરફ તેણે લક્ષ્ય આપ્યું નહિ પોતાના માથાનું દર્દ હવે પાછું થોડા દિવસ સુધી ચાલુ રહેશે એમ તે સમજી ગયા હતા.

બીજા દિવસે કપડા બહાર કાઢવા માટે પાટલા નીચેથી તેણે દીનનો પેટી ખેંચી જોઈ તો તે ખુદ્દી માલૂમ પડો જો કે કાળીપદ અભાવત અસાવધ નહોતો, છતાં પોતે તાણુ વાનગુ ભૂની ગયા હશે એવો જ વિચાર તેના મનમાં ઉપજ્યો કારણ કે, જો કદાચ ઓરડીમાં ચોર આવ્યો હોત તો ઓરડીના પ્રવેશદ્વારને તાણુ વાસેલું હોત નહિ એમ તેને લાગ્યું.

પેટી ઉઘાડી જોતા પોતાના લૂગડાલત્તા ઉલટસુલટ થઈ ગયેલા જણાયા. કાળીપદનું હૃદય સ્થિર થઈ ગયું ઝડપથી સઘળી વસ્તુઓ બહાર કાઢી જોઈ તો માતાએ આપેલી પેલી પચાસ રૂપિયાની

નોટ તેની નજરે પડી નહિ કાગળો અને તૂગડાવ્રતા ઉધાં છા થઈ ગયેના હતા કાળીપદ વારવાર બળપૂર્વક એ લૂમડા ખંખેરવા લાગ્યો, પરંતુ નોટ બહાર નીકળી નહિ બીજી તરફથી ઉપરને મળે રહેતા વિદ્યાર્થીઓમાથી એકેક ગળે જણુ વારવાર નીચે ઉતરચઢ કરી કાળીપદની ઓરડી તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિ ફેંકવા લાગ્યા મેડા ઉપર અટ્ટહાસ્યનો કુબ્જારો ખુલી ગયો.

જ્યારે નોટની બિલકુલ આશા રહી નહિ તેમજ મસ્તકના દર્દથી કપડાવ્રતા ફેંદવાની શક્તિ રહી નહિ ત્યારે કાળીપદ મૃતદેહની માફક બળનામા પડી રહ્યો એ તેની માતાના ઘણા દુ ખની નોટ હતી જીવનના કેટલા બધા પ્રસંગોને કઠિન યત્રમા દબાવીને દરરોજ થોડુ થોડુ બચાવીને તેણે એ નોટ સચિત કરી હતી એક વખતે તે એ દુ ખનો કાઈ ઇતિહાસ જાણુનો નહોતો, એ વખતે તેણે કેવળ પોતાની માતાનો ભાર વધાર્યો હતો અને જે દિવસે માતા-એ તેને પોતાના દુ ખનો સગી બનાવી દીધો અને તેણે જે ગૌરવ અનુભવ્યુ એવા ગૌરવનો અનુભવ તેણે કદાપિ કર્યો નહોતો કાળી પદને પોતાના જીવનમા સફૂથી મહાન જે આશીર્વાદ મળ્યો હતો તેની પૂર્ણતા એ નોટમા હતી તેની માતાના અતલસ્પર્શ રનેહસ-મુદ્રતુ મથન કરેલા અમૂલ્ય દુ ખના ઉપહારની ચોરી થઈ એ પ્રકાર કાળીપદને એક પૈશાચિક અભિગાપ જેવો લાગ્યો પાસેના દાદા ઉપગથી આજે વારવાર પગનાના અવાજ સભળાવા લાગ્યા. વગર ડાગણે આજે અવિરામ ચઢકેતર ચાલતી હતી અમ્મિ લાગ-વાથી ગામ બગી ભસ્મીમૂત થઈ જાય અને બરાબર તેની પાસેથી જ કાતુકતા કેવડલ ધ્વનિથી નદી અવિરત વહી જાય એવો જ આ પ્રકાર હતો.

મેડા ઉપરનુ અટ્ટહાસ્ય સાંભળી એક વખતે કાળીપદના મનમાં એવો વિચાર ઉપજ્યો કે, આ ચોરનું કામ નથી, -એક ક્ષણમા તે

સમજી શક્યો કે, શૈલેન્દ્રનું મડળ કૌતુક કરીને તેની નોટ લઈ ગયું છે. જો ચોરે ચોગી કરી હોત તો કાળીપદના હૃદયને વિશેષ આધાન થાત નહિ. તેને એમ જ લાગ્યું કે, જાણે ધનના મદથી ગર્વિત થઈ ગયેના યુવકોએ તેની માતાના ગીર ઉપર હાથ ઉડાવ્યા છે. આટલા દિવસથી કાળીપદ બોડિંગમાં રહેતો હોવા છતાં કદાપિ તે દાદર ચઢીને ઉપર ગયો નહોતો. આજે અંતરના આવેગથી અને મસ્તકના દર્દની ઉત્તેજનાથી તેનું મોઢું લાલચોળ બની ગયું હતું. ફાટેલું પકેરણું પહેલી, ખુન્ના પગે તે આજે ઝડપથી દાદર ચઢી મેડા ઉપર ગયો.

આજે રવિવાર હોવાથી કોલેજમાં જવાની ઉપાધિ નહોતી. મેડા ઉપર જાનમાં કોઈ વિદ્યાર્થી ખુરસીમાં તો કોઈ આરામ-ખુરસીમાં બેઠી હાસ્યાલાપ કરતા હતા. કાળીપદે તેમની પાસે ઉપસ્થિત થઈ ક્રોધગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું—“આપી ઘો—નહોતે મહારી નોટ આપી ઘો !”

જો તે નમ્રસ્વરે આમ બોલ્યો હોત તો તેનું કૃણ અવસ્થા કૃણત, પરંતુ તેની ઉન્મત્તતા જોઈ ક્રોધમૂર્તિ જોઈ શૈલેન્દ્ર ધણો ઉત્તેજિત બની ગયો. જો તેના ઘરનો દરવાન હાજર હોત તો તે અસંખ્ય કાળીપદનો કાન પકડી તેને બહાર કઢાવી મૂકત સફળે ઉડી ઉભા થઈ એકડી ગર્જના કરી કહ્યું—“શું કહો છો ?—શાની નોટ ?”

કાળીપદ બોલ્યો—“મહારી પેટીમાંથી તમે નોટ લઈ આવ્યા છો !”

“શું તમે અમને ચોર કહો છો ?”

જો કાળીપદના હાથમાં કાંઈ હોત તો આ ક્ષણે જ તે ખૂના-ખૂની કરી નાખત તેની સ્થિતિ જાઈ ચાર પાંચ જણે મળી તેના હાથ પકડી રાખ્યા. જાનમાં સપડાયલા વાવની માફક કાળીપદ ધુરંધરા લાગ્યો.

આ અન્યાયને અટકાવવાની તેનામા રાક્ષિત નહોતી—પ્રમાણ નહોતું
ગુણ તેના મદેહને ઉન્નતતા તરીકે ઉડાવી દે તમ હવે જેમણે તેને
મૃત્યુઆણુ માર્યું હવે તેઓ તેની ઉદ્ધતાને અસહ્ય જણાવી ઘણું
બળવવા તાગ્યા

કાળીપદની એ રાત્રિ કેવી રીતે પસાર થઈ તે કોઈ જાણી રાક્યું
નહિ શૈલેન્દ્રે એક સો રૂપિયાની નોટ ખુદાર કાઢી કહ્યું —“ હ્યા
આપો, એ કગાલને આ નોટ આપી આંવા ’

સહચરોએ કહ્યું —“ પ્રથમ એના ગવનો ખર્ચ થવા દ્યો તે
આપણી સહુની પ્રથમ લખી મારી માગરો તાર પછી શુ કરવું
તેનો વિચાર થશે ’

યથા સમયે સહુ સ્થળ રહેવા ગયા તથા કોઈને ઉધતા પણ
વાર તાગી નહિ. સહવાર કાળીપદની વાત સહુ ભૂલી ગયા હતા
તેની ઓગડીના દાર બધ હોવાથી તે કાન્ય વડીલને બોલાવી તેની
સજાહ લેતો હતા એમ ધારી ખુદાર ગાન માડી બેસ્યા અને જે
કાંઈ સાલળવામા આવ્યું તેની માથે કાપડનો કે ટાઈનો ગિરકુલ
મળધ નહોતો, અદરથી અમળધ પ્રલાપ સભળાતો હતો

એ વાતની શૈલેન્દ્રને ઉપર ખમર મળી શૈલેન્દ્ર નીચે ઉતરી
કાળીપદની ઓગડીના દાર પાસે ઉભો ગયો કાળીપદ શુ બકતો
હતો તે બગબર સમજી રાકાતુ નહોતું કેવળ ક્ષણે ક્ષણે તે ‘ બાપા ’
‘ બાપા ’ કહોને શુભ પાડી ઉઠતો હતો

નોટના શોકથી કાળીપદ પાગલ બની ગયો છે એવો શૈલેન્દ્ર-
ના મનમા ભય ઉપજવાથી તેણે ખુદાથી એ ત્રણ વખત તેને
હાક મારી, પરંતુ અદરથી ઉત્તર મળ્યો નહિ. કેવળ કાળીપદને
બકવા મભળાવા લાગ્યો શૈલેન્દ્રે ફરીથી ઉચ્ચક્રે કહ્યું —“ કાળીપદ

આમુ ! બારણા ઉઠાડો તમારી નોટ મળી આવી છે ” આમ જા બારણા ઉઠાડ્યા નહિ કેવળ બકવાનો ગુજનજ્વનિ સભળાયો.

આ બનાવ આવું રૂપ લેશે એવી શૈલેન્દ્ર કલ્પના પણ કરી નહોતી પોતાના મુખેથી પોતાના અનુચરો પામે તેણે પશ્ચાન્નાપના વચન ઉચ્ચાર્યા નહિ પણ તેનું મન અદરથી વીધાર્થ જવા લાગ્યું તેણે કહ્યું — “ બારણા ભાગી નાખો ” કોઈએ મક્કાહ આપી કે, “ એ દીવાનો બની ગયો છે તેથી આપણને કાર્મ મળી ન કમી શકે એ માટે પ્રથમ પોલિસને બોલાવવાની જરૂર છે ’

શૈલેન્દ્ર કહ્યું — “ પોલિસની કાર્મ જરૂર નથી એક જણ જઈને જાણી અનાદિ ડોક્ટરને બોલાવી લાવો ’

અનાદિ ડોક્ટર નજીકજ રહેતા હતા તેમણે આવી બધ બારણા પાસે ડાન માડી કહ્યું — ‘ આ તો ચિત્તાવિકાર હોય એમ જ લાગે છે ’

બારણા ભાગી અદર જતા ખાટલા ઉપરનું બિછાનું અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગયેલું જણાયું કાળીપદ નીચે જમીન ઉપર પડ્યો હતો, તે શુદ્ધિમા નહોતો તે આઘોટતો હતો, હાથ પગ હલાવતો હતો અને પ્રલાપ બકતો હતો તેની લાલચોળ બની ગયેલી બન્ને આખો ઉધાડી હતી. તેના મુખમાથી જણે કે લોહી નીકળતું હતું

ડોક્ટરે પાસે બેસી ઘણા સમય સુધી તેની પરીક્ષા કરી શૈલેન્દ્રને પૂછ્યું — “ એનું સગું બહાલું કોઈ છે કે ? ”

શૈલેન્દ્રનું મોઢું ઉતરી ગયું તેણે ભયભીત બની જઈ પૂછ્યું — “ કેમ, શું કામ છે ? ”

ડોક્ટરે ગભીર થઈને કહ્યું — “ લક્ષણ સારા નથી, પ્રથમથી અબર આપવી સારી. ”

શૈલેન્દ્રે કહ્યું.—“એની સાથે મ્હારો વિશેષ પરિચય નથી. એના સગા બહાલાં સબંધી હું કાંઈ જાણતો નથી. હું, એ માટે તપાસ કરીશ, પણ ત્યાં સુધી શું કરવાની જરૂર છે ?”

ડૉક્ટરે કહ્યું.—“રોગીને હમણા જ મેડા ઉપરના કોઈ સારા ઓરડામા લઈ જવાની જરૂર છે. વળી રાત્રિ દિવસ તેની સેવા ચાકરી ઉત્તમ પ્રકારે થાય એવી વ્યવસ્થા પણ થવી જોઈએ.”

શૈલેન્દ્ર રોગીને પોતાના જ ઓરડામા લઈ ગયો. પોતાના સહ-ચરોને બીડ કરવાનો નિષેધ કરી વિદાય કરી દીધા. પછી કાળીપદના માથા ઉપર આઈસબેગ મૂકી તે પોતે તેને પગે હલાવવા લાગ્યો.

પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે, આ બોડિંગનું મેડા ઉપર રહેતું મડળ પોતાના માતાપિતાનો કાંઈ પણ પ્રકારે તિરસ્કાર કરે નહિ તથા અવગણની નજરથી જુએ નહિ એ હેતુથી કાળીપદે તેનાથી પિતા-માતાનો પરિચય છુપાવી રાખ્યો હતો તે તેમના નામ ઉપર જે કાગળપત્રો લખેલાં હતાં તે સાવધાનતાથી પોષ્ટમા નાખી આવતો હતો તથા પોષ્ટઓફિસને ઠેકાણે જ તેના કાગળપત્રો આવતા હતા. હમ્મેશા તે જવતે જઈને પોતાના કાગળપત્રો લઈ આવતો હતો.

કાળીપદના ઘરની ખબર મેળવવા માટે ફરી એક વખત તેની પેટી ઉઘાડવી પડી તેની પેટીમા કાગળપત્રોના બે બંડલ હતા. પ્રત્યેક બંડલ યતનપૂર્વક દોરીથી બાંધેલું હતું એક બંડલમા તેની માતાના પત્રો હતા અને બીજા બંડલમા તેના પિતાના પત્રો હતા. માતાના પત્રોની સંખ્યા થોડી હતી—પિતાના પત્રોની સંખ્યા વિશેષ હતી.

એ પત્રો લઈ, બારણા બંધ કરી રોગીના બિછાના પાસે બેસી શૈલેન્દ્ર તે વાંચવા લાગ્યો. પત્રમાનું ઠેકાણું વાંચીને તે એકદમ અમકા

ઉઠ્યો. શાનિયાડી, ચાધરીવાડી, છ આની ! નીચે ભવાનીચરણુ
દેવશર્માનું નામ દેખાયું !

પત્રો બાળ્યે મૂકી દઈ શૈલેન્દ્ર કાળીપદના મ્હો તરફ ગઈ
ગઈ. થોડા દિવસ પૂર્વે તેના સહચરોમાથી એક જણ એમ કહ્યું
હતું કે, તેના મ્હો સાથે કાળીપદનું મ્હો મળતું આવે છે એ વાત
સાબળવી શૈલેન્દ્રને ગમી નહોતી તથા તેના ખીજા બધા મદ્યગેએ
એ વાતને ઉડાવી દીધી હતી એ વાત ખોટી નહોતી એમ આજે
તે મમણ શક્યો. તેના પિતામહના શ્યામાચરણુ અંતે ભવાનીચરણુ
નામના એ ભાઈ હતા એ ત જાણતો હતો તે પછીના ઇતિહાસની
તેને ઘેર કદાપિ ચર્ચા થઈ નહોતી ભવાનીચરણુનો કાળીપદ નામનો
પુત્ર છે એ વાત તે જાણતો જ નહોતો આ કાળીપદ જ તેનો
કાકો હતો !

શૈલેન્દ્રને હવે યાદ આવ્યું કે, તેની પિતામહી-શ્યામાચરણુની
સ્ત્રી જ્યાં સુધી જીવતી હતી ત્યાં સુધી તે ઘણા મ્નેહથી ભવાની-
ચરણુની વાત કહેતી હતી ભવાનીચરણુનું નામ દેતા તેના જન્મે
નેત્રીમા જળ ભરાઈ આવતું હતું ભવાનીચરણુ તેનો દિયર હોવા
જનાં તેના પુત્ર કરના ઉમ્મરે ન્હાતો હતો તેણે તેને પોતાના પુત્રની
માફક જ ઉઠેરીને મ્હોટો કર્યો હતો વૈષયિક વિપ્લવથી તેઓ જ્યારે
સ્વતંત્ર થઈ ગયા ત્યારે ભવાનીચરણુની ખબર મેળવવાને માટે તે
ઘણી ચિંતાતુર રહેતી હતી તેણે વારંવાર તેના પુત્રોને કહ્યું હતું
કે ' ભવાનીચરણુ તદ્દત સમ્રાટ, ભોળો સરળ, અભણ માણસ હોવાથી
તમે તેને હચ્ચો છે મ્હારા શત્રુ તેના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ
ગમતા હતા કે, તેઓ એને વિષયસપત્તિથી વચિત્ર કરી બધ
એ વાત ઉપર હું સહજ પણ વિશ્વાસ મૂકી શકતી નથી ' તેના
પુત્રો આવા વચ્ચે સાબળી ઘણા વિરક્ત બની જતા હતા તથા
શૈલેન્દ્ર પોતે પણ તેની પિતામહી ઉપર ક્રોધ કરતો હતો એ વાત

હમણા તેને ચા- આવી પિનામકી ભવાનીચરણના પક્ષનુ અવલગન કરતી હોવાથી ભવાનીચરણ ઉપર સુદ્ધા તે ક્રોધ કરતો હતો. હમણા ભવાનીચરણ આવી દારિદ્રાવસ્થામાં હશે એવી કલ્પના સુદ્ધા તેને ઉપજી નહોતી કાળીપદની સ્થિતિ જોઈ સધળી હકીકત તે મમજી શક્યો. તથા અસખ્ય પ્રલોભનો હાવા છતાં આજ સૂધી કાળીપદ નેના અનુચરોની શ્રેણિમાં ભળ્યો નહોતો તેથી તેણે ઘણું ગોરવ અનુભવ્યું. તે કાળીપદ એ શ્રેણિમાં ભળ્યો હોત તો આજે તેની કલ્પનાનો પાગ ગરુત નહિ.

(૪)

રવીન્દ્રના પક્ષના માણુનાએ આટલા દિવસ સૂધી હમણેના કાળીપદને લિન્ન લિન્ન પ્રકારનું દુષ્કર્મ તેનું અપમાન કર્યું હતું એ માણુસોની વચ્ચે રવીન્દ્ર હવે તેના કાકાને રાખી રાક્યો નહિ ડોક્ટરની મલાહ લઈ ઘણી સાવધાનતાથી તે તેને એક બીજા મકાનમાં લઈ ગયો.

રવીન્દ્રનો પત્ર મળતાની માથે જ એક સોબતી લઈને ભવાનીચરણ કલકતા ટોડી આવ્યો. આવતી વખતે વ્યાકુળ બની જઈને રામમણિએ પોતાનું સવળું કષ્ટમચિત દ્રવ્ય સ્વામીના હાથમાં આપી કહ્યું — ‘ જોજો, કાંઈ રીતની કમી ન થાય જો જરૂર જણાય તો મૂને ખમગ મોકલજો, એટલે હું તરત આવીશ ’ ચૌધરીવાડીની વહૂને માટે કલકતા એકલા જવાની વાત એટલી અસગત હતી કે મવાદ મળતાની માથે તે જઈ શકત નહિ તેણે રક્ષાકાળીની માનતા રાખી તથા અદ્યાચાર્યને બોલાવી જપતપ કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી આપી.

કાળીપદની સ્થિતિ જોઈ ભવાનીચરણ કિકર્તવ્યવિમુહ બની ગયો. એ વખતે પણ કાળીપદ બરાબર શુદ્ધિમાં નહોતો તેણે ભવાનીચરણને ‘ માસ્તર મહાશય ’ કહીને બોલાવ્યો—તેથી તેની છાતી

ફાટી ગઇ કાળીપદ વચ્ચે વચ્ચે પ્રલાપમા ‘આપા’ ‘બાપા’ બોલી ઉઠતો હતો એવે વખતે લવાનીચરણુ તેનો હાથ પકડી તેના મ્હો પાસે મ્હો લઇ જઇ ઉચ્ચ સ્વરે કહેતો હતો કે, ‘ભાઈ! જે હું આગ્યો છું’ પરંતુ પોતે તેને ઝાળખ્યો હોય એવો ભાવ કાળીપદે દર્શાવ્યો નહિ.

ડૉક્ટરે આવીને કહ્યું — ‘પહેલા કરતા નાવ ઓછો છે હવે ઘાત નમિયત સુધરતી જશે.’”

કાળીપદની નમિયત સુધરતી જશે નહિ એવી કલ્પના પણ લવાનીચરણુ કરી ગયો નહિ વિશેષત તેના શેશવક્રાળથી સર્વ મનુષ્યો એમ કહેતા આવ્યા હતા કે, કાળીપદ મ્હોટો થઈ અસાધ્ય કાર્ય સાધ્ય કરશે એ વાતને લવાનીચરણુ લોકમુખની વાત માની શક્યો નહોતો એ વિશ્વાસ તેનો મસ્કરમન થઈ ગયો હતો. કાળીપદને બચતુ જ પડશે એવું તેના ભાગ્યનું સિખન હતું.

એ કારણથી જ ડૉક્ટર જેટલા અશે સારું કહેતો હતો તેના કરતા ઘણું અશે મારું લવાનીચરણુ સાલગતો હતો તથા રાસમણિને તે જે પત્ર લખતો તેમાં આગકાતો એક પગ શબ્દ રહેતો નહિ.

જ્યૈનેન્દ્રના વ્યવહારથી લવાનીચરણુ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો એ તેનો પરમ આત્મીય નથી એવું કાણુ કહે ? વિશેષે કરીને કલકત્તાનો સુશિક્ષિત સુમન્ય યુવક થઈ તે પોતાના જેવા ગામડીઆ તરફ આટલી બધી ભક્તિ શ્રદ્ધા દર્શાવે એ લવાનીચરણુને નવાઈ જેવું લાગ્યું તેણે વિચાર્યું કે, કલકત્તાના છોકરાઓનો એવો સ્વભાવ જ હશે ! અમારા ગામડાના છોકરાઓમાં આવું શિશુણુ કયાથી હોય !

તાવ ઉતરવા લાગ્યો તથા કાળીપદ કમે શુદ્ધિમાં આવ્યો. પિતાને સ્થાની પાસે જોઈને તે ચમકી ઉઠ્યો તેણે વિચાર્યું કે, તેની કલકત્તાની સ્થિતિની હકીકત હવે તેના પિતાના બહુવામાં

આવી જશે. તે ઉપરાત મ્હોટી ત્રિતા એ હતી કે, તેના ગામડીઆ પિતા શહેરના છોકરાઓના પરિહાસનું પાત્ર થશે. ચોતરફ નજર કરતા એ ક્યુ ધર છે એ તે સમજી શક્યો નહિ તેણે વિચાર્યું :
“ હું આ સ્વપ્ન જોઈ છું કે શું ? ”

એ વખતે વિશેષ ચિંતા કવવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી તેને લાગ્યું કે, બીમારીની ખબર મળતા તેના પિતા આવી તેને એક સારા મકાનમાં લઈ આવ્યા છે તેઓ કેવી રીતે લઈ આવ્યા, તેમનું ખરચ કેવી રીતે ચાલે છે, આટલું બધું ખરચ ચાલે તો પછી કેવું સકટ ઉપસ્થિત થાય એ સધળી વાતો વિચારવાનો તેને સમય નહોતો. હવે તેને બચીને રોગશય્યામાંથી ઉઠવું પડશે એ માટે જાણે કે સમસ્ત પૃથિવી ઉપર તેનો અધિકાર છે !

એક વખતે તેના પિતા જ્યારે ઘેર નહોતા ત્યારે શૈલેન્દ્ર એક પાત્રમાં થોડા ફળ લઈ તેની પાસે ઉપસ્થિત થયો કાળીપદ અવાક બની જઈ તેના મ્હો તરફ જોઈ રહ્યો તેણે વિચાર્યું ‘ આ બનાવમાં કાઈ પરિહાસ છે કે ? ’ પિતાનું તેના હાથમાંથી રક્ષણ કરવાનો વિચાર સફળી પ્રથમ તેના મનમાં ઉપજ્યો.

શૈલેન્દ્રે ફળનું પાત્ર ટેબલ ઉપર મૂકી કાળીપદને પ્રશ્નમાં કરીને કહ્યું :— “ મ્હે ગભીર અપરાધ કર્યો છે, મ્હને ક્ષમા આપો ”

કાળીપદ ચચળ બની ગયો. શૈલેન્દ્રનું મ્હોં જોઈને જ તે સમજી શક્યો કે, તેના મનમાં બિદકુલ કપટતા નથી પ્રથમ કાળીપદ જ્યારે બોડિંગમાં આવ્યો હતો ત્યારે આ યૌવનની દીક્ષિથી ઉજવળ બનેલું સુદર મ્હો જોઈ ધણી વખત તે તેના તરફ આકર્ષાયો હતો, પરંતુ પોતાના દારિદ્ર્યના સંક્રાંચથી તે કદાપિ તેની પાસે ગયો નહોતો જો કદાચ તે સરખી સ્થિતિનો માણસ હોત, જો કદાચ બધુંની માફક તેની પાસે જવાનો અધિકાર તેને મળે

સ્વાભાવિક થાત તો તે ઘણો ખુશી થાત, પરંતુ પરસ્પર અત્યંત પાસે હોવા છતાં વચ્ચેના અપાર વ્યવધાનને ઓળંગવાનો ઉપાય નહોતો. દાદર ઉપરથી, શૈલેન્દ્ર જ્યારે ચઢતો ઉતરતો હતો ત્યારે તેનાં મૃત્યુવાન કપડાની સુગંધ કાળીપદની અધકારપૂર્ણ ઓરડીમાં પ્રવેશ કરતી હતી. એ વખતે તે અભ્યાસ બંધ કરી એક વખત એ હાસ્ય-પ્રકૃષ્ટ ચિતા-રેખાહીન તરણ મુખ તરફ જોયા સિવાય રહી શકતો નહિ એ પ્રસંગે કેવળ ક્ષણ કાળને માટે તેની એ જરાજીર્ણ ઓરડીમાં દરના સાદ્યલોકની અશ્વર્યપૂર્ણ રશ્મિચ્છટા આવી પડતી હતી. ત્યાર પછી એ શૈલેન્દ્રનું જ નિર્દય તારણ કાળીપદ માટે કેવું સાધાતિક જની ગયું હતું એ સહુ જાણે છે આજે શૈલેન્દ્રે જ્યારે કળતુ પાત્ર બિછાનામાં તેની પાસે લાવી હાજર કર્યું ત્યારે ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી એ સુદર મુખ તરફ કાળીપદે ફરી એક વખત જોયું મુખેથી તે ક્ષમાની વાત ઉચ્ચારી શક્યો નહિ-ધીમે ધીમે તે ફળ લઈને ખાવા લાગ્યો, એથી જ જે બોલવાનું હતું તે બોલાર્થ ગયું.

કાળીપદ હમ્મેસા આશ્ચર્ય પામીને જોવા લાગ્યો કે, તેના ગામ-ડીઆ પ્રિતા સાથે શૈલેન્દ્રનો ઘણો સ્નેહ થઈ ગયો હતો. શૈલેન્દ્ર તેમને મ્હોટા કાકા કહેતો હતો તથા પરસ્પરમાં કટાક્ષમાણ પણ ચાલતા હતા. એ બન્ને પક્ષના હાસ્યકૌતુકનું મુખ્ય લક્ષ્ય રાસમણિ હતી. આટલા કાળ પછી આ પરિહાસના દક્ષિણ વાયુથી ભવાનીચરણના મનમાં જાણે કે યૌવનમૃતિનો પુલકસચાર થવા લાગ્યો મ્હોટી કાકી રાસમણિએ પોતાને હાથે બનાવેલું અશ્વર્ય, ચટણી વગેરે સઘળું શૈલેન્દ્રે રાખીની ગેરહાજરીમાં ચોરી લઈ ખાધું હતું એ વાત આજે તેણે નિર્લજ્જ ભાવથી કબૂલ કરી ચોરીની ખબરથી કાળીપદના મનમાં ઘણો ગભીર આનંદ થયો. 'જો સહુ એ સામ-ગ્રીનો આદર સમજી શકે તો વિશ્વના સઘળા માણસોને એ સામગ્રી

ખવડાવવાની તેની ઇચ્છા હતી કે, ૧૮ માટે આજે રોગની શય્યા આનંદસભા બની થઈ આજના જેવું સુખ તેણે તેના જીવનમાં થોડું જ મેળવ્યું હતું આ વખતે પોતાની માતા હોત તો કેવું સાનંદ એમ તેના મનમાં થવા લાગ્યું પોતાની માતા હાજર હોત તો તે આ કૌતુકપરાયણ સુદર યુવક ઉપર કેટલો બધો રનેહ કરત તેની તે કલ્પના કરવા લાગ્યે.

તેમની એ સભામાં આનંદના પ્રવાહમાં વચ્ચે વચ્ચે બાધા કરે એવો કેવળ એક જ વિષય હતો કાળીપદના મનમાં જાણે કે, દારિદ્ર્યનું એક પ્રકારનું અભિમાન હતું—અમુક એક વખતે તેમનું ધણું ઐશ્વર્ય હતું એ વાતથી તથા ગર્વ કરતા તે ઘણો શર્મિતો હતો ‘અમે ગરીબ છીએ’ એ વાતને કાંઈ પણ રીતે દબાવી રેવાને તે બિહકુલ રાજા નહોતો ભવાનીચરણ પણ કાંઈ પોતાના ઐશ્વર્યની વાત ગર્વ કરીને ડાહ્યો નહોતો, પરંતુ એ તેના સુખના અને યૌવનના દિવસ હતા વિશ્વાસઘાતક મમારની બીલતસ મૂર્તિ એ વખતે પકડાઈ નહોતી વિશેષતઃ શ્યામાચન્ડુની સ્ત્રી તેની પગમ રનેહશાલિની લાલી રમામુદ્રી જ્યારે તેમના મસારમાં ગૃહિણી હતી ત્યારે એ લક્ષ્મીથી ભરેલા ભડાંગના ૧૮ પાસે ઉભા રહી તેમણે સહુએ કેટલો બધો આદર અનુગમ્યો હતો ! એ આશ્ચર્યના સુખના દિવસની સ્મૃતિની છટાથી જ ભવાનીચરણના જીવનની સંખ્યા સુવર્ણ મહિત થઈ હતી પરંતુ તે મવળી સુખસ્મૃતિની વાત કરતા કરતા તેમાં વચ્ચે વચ્ચે નીની યોગીની પેલી વાત આવતી હતી એ પ્રમગથી ભવાનીચરણ વણે ઉત્તેજિત બની જતો હતો. એ વીલ મળી આવશે એ માટે હજી પણ તેને બિહકુલ સદેહ નહોતો તેની સતી-સાખી માતાની વાત કદાપિ બ્યર્થ નહિ જ થાય એવો તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો એ વાત નીકળતા જ કાળીપદ મનમાં ને મનમાં ઘણો અસ્થિર બની જતો હતો તે જાણતો હતો કે, એ

એના પિતાનું એક પ્રકારનું ગાડપણું હતું તેણે તેમજ તેની માતાએ એ ગાડપણું થોડા આશ્રય પણ આપ્યો હતો, છતાં શૈલેન્દ્ર પામે પિતાની એ દુઃખગતા દેખાઈ આવે એ તેને કોઈ રીતે મારું લાગતું નહોતું ત્રણી વખત તેણે તેના પિતાને કહ્યું હતું કે, ' પિતાજી ! એ તમારો ખોટો વહેંચ છે પરંતુ એવા તર્કથી ઉશ્કેડેલા આવતું હતું પોતાનો સફેદ ખોટો નથી એનું સાબિત કરવા માટે ભવાનીચરણ એ વખતની હરેક વાતનું યથાસ્થિત વર્ણન કરતો હતો એવા વખતે કાળીપદ ઘણો યત્ન કરીને પણ પિતાને ખોલતા અટકાવી શકતો નહોતો.

વળી એ પ્રમુખ શૈલેન્દ્રને ગિરુડા ગમતો નહોતો એ પણ કાળીપદ મારી રીતે બેઈ શક્યો હતો શૈલેન્દ્ર પણ જાણે કે ઉત્તરજિત જની જગને ભવાનીચરણની યુક્તિનું ખડન કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો બીજા સઘળા વિષયોમાં ભવાનીચરણ બીજાઓના મત માનવા તૈયાર હતો, પરંતુ આ વિષયમાં તે કાંઈની પણ પામે લાગ મानी શકતો નહોતો તેની માતા તખી વાચી જાણતી હતી—તેણે પોતાના હાથે જ પિતાનું વીલ અને બીજો દસ્તાવેજ પેટીમાં મૂકી તીજેરીમાં મૂક્યા હતા, આમ છતાં તેની નજર આગળ જ્યારે પેટી ખોલવામાં આવી ત્યારે બીજો દસ્તાવેજ હતો તેમને તેમ હતો, પણ વિલ નહોતું એને ચારી નહિ તો બીજું શું કહેવું ? કાળીપદ ભવાનીચરણને હેડ પાડવા કહેતો કે, “ એમ હોય તો પણ શું ? જોએ તમારા વિષયસંપત્તિ હમણા ભોગવે છે તેઓ પણ તમારા સત્તાનું બગમ જ છે એ તો તમારા ભત્રિજાઓ છે. એ સંપત્તિ તમારા પિતાના વશમાં જ રહી છે એ શું ઓછા સુખની વાત છે કે ? ” શૈલેન્દ્ર આ મધળી વાતો વિશેષ ક્ષણ સુધી સહન કરી શકતો નહોતો—તે એ સ્થળનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જતો હતો. કાળીપદ મનમાં દુઃખિત થઈને વિચારતો કે, શૈલેન્દ્ર તેના

પિતાને અર્થલોલુપ વિપયા સમજતો હશે, પણ તેના પિતાનામા વૈષયિકતાની ગંધ નહોતી એ વાત શૈલેન્દ્રને સમજાવી શકાઈ હોત તો તેને ઘણો આરામ થાત.

આટલા નિઃશર્મા કાળીપદ અને ભવાનીચરણને શૈલેન્દ્રે પોતાની જોગખાણ જરૂર આપી હોત, પરંતુ આ વીલ ચોરીની ચચતિ ક્ષીધે જ તે પોતાની જોગખાણ આપી શક્યો નહિ. તેના પિતા-પિતામહે વીલની ચોરી કરી છે એ વાત ઉપર વિશ્વાસ મૂકવાની તેની પ્રવૃત્તિ થઈ નહિ. તેમજ ભવાનીચરણને પૈતૃક મંપત્તિના વ્યાજખી ભાગથી વચિત કરવામા એક પ્રકારનો નિષ્કુર અન્યાય છે એ વાતનો પણ તે કાંઈ રીતે અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ. હવે એ પ્રસંગમા કોઈ પણ પ્રકારનો તર્ક કરવાનું તેણે છોડી દીધું—તદ્દન ચુપ જ રહેવા લાગ્યો. જો કાંઈ સુયોગ મળતો તો એ પ્રમંથે તે ઉઠીને આપ્યો જતો.

હજી પણ મધ્યાહને થોડો તાવ આવી કાળીપદનું માથું દુઃખતું હતું, પરંતુ તે તેને રોગ ગણતો જ નહોતો. અભ્યાસ કરવા માટે તેનું મન ઉદ્વિગ્ન બની ગયું એક વખત તેની સ્કૉલરશિપ આલી ગઈ હતી—ફરીથી તેમ થાય તો ચાલે એમ નહોતું. શૈલેન્દ્રથી ક્ષુધી રીત તેણે પાછો અભ્યાસ કરવા માડ્યો—અભ્યાસ કરવા માટે ડૉક્ટરનો કઠોર નિષેધ ડાવા જતા તેણે એ નિષેધ તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

ભવાનીચરણને કાળીપદે ન્હુ — “પતાજી, તમે હવે ઘેર જાઓ, તમા મહારા બા એકલી છે હું ન્હુને મારામ થઈ ગયો છે.”

શૈલેન્દ્રે પણ કહ્યું — “હવે તમા જશો તો કાંઈ હરકત જોવું નથી હું ગઈ ચિંતા રાખવા જેવું રહ્યું હોવાતું નથી બે ચાર

દિવસમા સપૂર્ણ આરામ થઇ જશે વળી અમે અહીં સારવાર કરનાર તો છીએ ”

ભવાનીચરણે કહ્યું —“ એ હું સારી રીતે જાણુ છું, કાળીપદ માટે ચિતા કરવા જેવું કામ જ નથી મ્હારે અત્રે આવવાનું પ્રયોજન નહોતું, છતાં મન કેવી રીતે માને ? બાપ ! તમારા મ્હોટા કાકી જે વખતે જે હક લઇ જેસે તે પૂરી કર્યા મિવાય ચાલે તેમ નથી ”

રૌલેન્દે હસીને કહ્યું —“ કાકા ! આપે જ આદર કરીને મ્હારા મ્હોટા કાકીને હઠાત્રહી બનાવી દીધા છે ”

ભવાનીચરણે હસીને કહ્યું —“ ઠીક બાપ ઠીક, ઘેર જ્યારે મ્હાની વહૂ આવશે ત્યારે તમારી શાસનપ્રણાલી કેવો કઠોર આકાર ધારણ કરે છે એ જોવાશે ”

ભવાનીચરણે એકાન્ત બાવંથી રાસમણિની સેવાથી ઉછરેલો જીવ હતો કલકત્તાની બિજ બિજ પ્રકારની આરામની સાંમગ્રી રાસમણિના આદરનો અભાવ કાંઈ રીતે પૂરી શકતી નહોતી, તેથી ઘેર જવા માટે ભવાનીચરણે વિશેષ આગ્રહ કરવો પડ્યો નહિ.

રહવારે સરસામાન બાધી તૈયાર થયા પછી તે જ્યારે કાળીપદના ઓરડામા ગયો તો તેણે તેની આખો, મ્હો વમેરે ધણુ લાલચોળ થઇ ગયેલું જોયું—તેનું શરીર અમિના જેવું ગરમ હતું મધ્ય રાત્રિ સૂધી તેણે દૌર્ગિક મ્હોડે ક્યું હતું. મધ્યરાત્રિ પછી પણ તે બિદ્મુલ હિઠી શક્યો નહોતો.

કાળીપદની દુર્બળતા દૂર થઇ નહોતી, તે ઉપરાંત રોગનું પુનઃપ્રબળ આક્રમણ જોઇને ડોક્ટર ધણુ ચિતાતુર બની ગયા રૌલેન્દેને એકાતમા તક જઈને તેમણે કહ્યું —“ આ વખતે તો સ્થિતિ સારી લાગતી નથી. ”

રૈલેન્દ્રે ભવાનીચરણને કહ્યું.—“ જુઓ કાકા ! આપને અત્રે દુખ પડે છે અને રોગીની પણ જરાબર સેવા ચાકરી થતી હોય એમ લાગતું નથી, તેથી જ હું કહું છું કે, વિદ્યજ નહિ કરતા આપ મહારા મહોદા કાકીને અત્રે તેડાવો ”

રૈલેન્દ્ર વાતને ગમે એટલી દયાવીને બોલ્યો તો પણ એક મહોદા ભયે આવી ભવાનીચરણના મનને ઘેરી લીધું તેના હાથપગ ચરચર કપવા લાગ્યા તેણે કહ્યું —“ તમને જેમ હીક લાગે તેમ કરો ”

રાસમણિ પાસે પત્ર ગયો તે ઝડપથી જગલાચરણને સાથે લઈ કલકતા આવી પહોંચી સપ્તા સમયે કલકતા આવી પહોંચી તેણે થોડા કલાક માટે જ કાળીપદને જીવતો જોયો હતો. વિકાગની સ્થિતિમાં તેણે રહી રહીને માતાને બોલાવી હતી—એ ધ્વનિ રાસમણના હૃદયને વીધી રહ્યો

આ આઘાત સહન કરીને ભવાનીચરણ કેવી રીતે જીવતો રહી શકશે એ બધી રાસમણિને પોતાનો જોડ જરાબર દર્શાવવાનો અવસર મળ્યો નહિ—નેનો પુત્ર પુન તેના સ્વામીમાં જઈ વિદીન થયો—સ્વામીમાં વધેજો બાર રાસમણિએ પોતાના વ્યથિત હૃદય ઉપર ઉચકી લીધો. તેના મોઢે કહ્યું, ‘ હવે મહાગથી વેડી ચકાતું નથી ’ છતાં તેને વેઠવું જ પડ્યું

(૫)

ઘણી રાત વીતી હતી ગભીર શોકની કલાન્તિથી ઘણું કાળ માટે રાસમણિ અચેતન થઈ ઉઘી ગઈ હતી, પરંતુ ભવાનીચરણને ઉઘ આવતી નહોતી થોડા સમય સુધી બિઝનામાં આળોટી છેવટે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી ‘ દયામય હરી ’ બોલી તે ઉઘે હતો કાળીપદ જ્યારે ગામની નિશાળમાં બસ્યો હતો, તે જ્યારે કલકતા ગયો નહોતો ત્યારે તે જ એક ખુણામાં આવેલી ઝોરડીમાં બેસી અભ્યાસ કરતો હતો એ ઝોરડીમાં, કપતા હાથે

દીવો લઈને ભવાનીચરણે પ્રવેશ કર્યો રાસમણિએ તૈયાર કરેલી કથા હજી ખાટલા ઉપર પાથરેલી હતી એ કથાને સાંભળી ડાવ પડેલા હતા મન્નિન દીવાલ ઉપર કાચગારી દાગેલી ભૂમિતીની રેખાઓ દેખાતી હતી ખાટવાની એક માનૂરો ખુણામાં કેટલાક હાથથી બાંધેલા જુના કાગળો અને છિન્ન ક્ષિન્ન મર્મી ગપેલી રાંધણ રીડરનો ત્રીજો ભાગ આજે પણ પડ્યો રહ્યો હતો ન્હાનો ઉમરના કાળીપદના ન્હાના પગનો એક ભેડો ધરના ખાણમાં પડી રહ્યો હતો આટલા દિવસ સુધી નજરે પડ્યા છતાં નને કાંઈ એ જોયો નહોતો, આજે તે સહુથી મોટો થઈને નજરે પડ્યો—જગતમાં એવી કાંઈ મહત્ત્વ મામત્રી નહોતી કે જે આજે એ ન્હાના જોડાને છુપાવી શકે.

તાકામાં દીવો મૂકી ભવાનીચરણ ખાટલા ઉપર પેના તેનાં શુક નેત્રોમાં જળ આવ્યું નહિ, પરંતુ તેની છાતીમાં ટપટપ કાઢ થવા લાગ્યું. જોઈતી સખ્યામાં નિશ્ચય લેતા તેના હૃદયનું પિંજર જાણે કે કાંઈ જવા લાગ્યું ઓરડાની પૂર્વ દિશા તરફ આવેલું દાગ ઉઘાડી, કંઠેરો પકડી તે ખંડાર જોઈ રહ્યો

રાત્રિ અધકારમયી હતી ટપ ટપ કરતી ગ્રાંથે પડતી હતી—સ્થામે કપાઉણ્ડથી ઘેરાયલા પડતર જમીન આવેલી હતી અભ્યાસ કગવાની ઓરડીની બગાવર સ્થામે આવેલી થોડી જમીનમાં બાગ તૈયાર કરવાનો કાળીપદે પ્રયત્ન કર્યો હતો હજી પણ તેણે પોતાને હાથે રોપેલી ઝુમકાલના વાસના મડપ ઉપર પુષ્કળ પલ્લવનો નિન્તાર કરી સજીવ રહી હતી—તે કુલોથી ભરાઈ ગઈ હતી

આજે બાળકે યત્નથી કરેલા એ બાગ તરફ જોઈને ભવાની-ચરણનો પ્રાણ જાણે કે ઠેંક આવ્યો હવે કાંઈ આશા કગવા જેવું નથી છિનાળાની રમઝોમાં, પૂજની રમઝોમાં કોલેજ બધ થાય છે.

પરતુ જો માટે તેડું નરિદ્ર ૫૨ ખાલી થઈ ગયું છે તે હવે ડાઈ પણ દિવસે ડાઈ પણ રગ્નમા ઘેર પાછો આવે તેમ નથી એ મ્હાન ભાઈ રે ।’ કહીને ભવાનીચરણ એ ફેંડાણે જ નીચે બેસી પછો કાળીપદ તેના પિનાનું દારિદ્ર દૂર કરવા કલકતા ગયો હતો પરતુ વિશ્વસનાન્મા તે આ વૃદ્ધને કવો નિગધાગ—કગાલ બનાવીને ચાડ્યો ગયા । ખ્હાર દૃષ્ટિ વિગેય જોઈથી થવા થાગી

એવા મમયે અધકારમા ધામપાન ઉપર કાંઈના પગલાનો અવાજ ગલગાયો ભવાનીચરણનું હૃદય સ્તબ્ધ બની ગયું ડાઈ પણ પ્રકારે ને આ ૥ કરી શકાય નહિ તે આશાએ કરી બેઠો તેને એમ લાગ્યું કે કાળીપદ જાણે કે આગ જોવા આવ્યો છે પરતુ વૃષ્ટિ મુપગધાગથી પડતી હોવાથી તે ભીજઈ જાય એવા અસંભવ ઉદ્ભવથી તેનું મન ચચળ બની ગયું હતું એવામા એક વ્યક્તિ કહેગ ખ્હાર તેના વગ નજીક આવી ક્ષણ કાળ માટ ઉભી રહી એમથી તેણે મ્હો દાડી પધેલું હોવાથી તેને ઓળખી શકવાનો ઉપાય નહોતો પરતુ આવેલું માણસ કાળીપદ જેટલું ઉચું જણાતું હતું ‘ આવ્યો કે ભાઈ ’ બોલી ભવાનીચરણ ઝડપથી ઉઠી બારણા ઉઘાડવા ખ્હાર ગયો ઠાગ ઉઘાડી, બાગમા આવી તે પેલા ધર પાસે ઉપસ્થિત થયો ત્યાં કોઈ નહોતું । એ વરમાદમા ભીજઈને આખા બાગ ફરી વળવા છતાં ભવાનીચરણ કોઈને જોઈ શક્યો નહિ એ ગભીર ગત્રે અધકારમા ઉભા રહી ભ્રમ કરે એક વખત તેણે ‘ કાળીપદ ’ કહી હાક મારી, પણ કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ એ હાકથી નહુ ચાકર ગોવાળ ધરમાથી ખ્હાર આવી ધણું સમજાવીને વૃદ્ધને ઘરમા લઈ ગયો

બીજો દિવસે ચુવારે નહુએ ધર સાફ કરતાં જોયું કે કંઠરાની સહામે જ ધગ્ગી અદર પોટલીમા બાધેલું કાંઈ પડેલું છે તેણે તે લઈ જઈને ભવાનીચરણને આપ્યું. ભવાનીચરણે ઉઘાડી જોયું તો તે

કાંઈ જુનો દમ્તાવેજ હોય એવું જણાયું. ચસમા બહાર કાઢી આંખે ચઢાવી થોડું વાચી તે ઝડપથી ગમમણિ પાસે ગયો તથા તેણે તેને એ ઢાંગળા બતાવ્યો.

ગમમણિએ પ્રશ્ન — ‘ આ શું છે ? ’

ભવાનીચરણે કહ્યું — ‘ પેલું રીસ ’

ગમમણિએ કહ્યું — ‘ કાણે આપ્યું ? ’

ભવાનીચરણે કહ્યું — ‘ કાલે ગત્રે એ આવ્યો હતો—તે આપી મળ્યો કે

રામમણિએ પ્રશ્ન — ‘ એથી શું થશે ? ’

ભવાનીચરણે કહ્યું — ‘ હવે મહેને એની કાંઈ જરૂર નથી. ’
આમ કહી તેણે એ રીસ કાઢી નાખ્યું— છિન્ન લિન્ન કરી નાખ્યું.

આ સમાચાર જ્યારે કૃષ્ણામા દેસાઈ ગયા ત્યારે બગલાચરણ માથું હલાવી ગર્વથી બોલ્યો— “ હું નહોતો કહેતો કે, કૃષ્ણાપદને હાથે જ વીવ પાછું મળી આવશે ! ”

રામચરણે મોઢીએ કહ્યું — ‘ પણ મુરખીભાઈ ! કાલે જ્યારે રાતની દશની ગાડી સ્ટેશને આવી પહોંચી ત્યારે એક સુદર દેખાતા બાણુએ મહારી દુકાને આવી ચૌધરી કુટુંબના મકાનનો રસ્તો મહેને પૂછ્યો હતો—મહે તેમને રસ્તો દેખાડ્યો હતો તેમના હાથમા મહેને બાણુ કે કાંઈ બેસ્યું હતું—’

“ અરે ભણે ભણે ” કહીને બગલાચરણે એ વાતને ટિપ્પણી દીધી.

મુક્તિનો ઉપાય

(૧)

ફૂંડીરચદ બાલ્યાવસ્થાથી જ ગભીર પ્રકૃતિનો હતો. વૃદ્ધ-
જમાજમા તે કદાપિ અગોચ્ય દેખાતો નહિ શીતળ જળ, કડી
તથા હારય પરિહાસ તે કદાપિ સહન કરી શકતો નહિ એક ગીત
' ગભીર તો હતો જ તેમા વળી વર્ષના વણે ખરો સમય મુખ-
પ્રકાશની ચારે તરફ કાળો ગલપટ્ટો વીટી ગાખતો હોવાથી તે ભયકર
ક્રિયા વર્ગનો માણસ હોય એમ કાગતુ તે ઉપગત ધણી ન્હાના
ઉમ્મરમા જ તેના ઓખાધર અને ગરબળ પુઠળ દાઢી મુઠોયી
દાઢી જવાથી સમસ્ત મુખમા હસ્યવિગમનુ સહજ પણ મ્યાન
અવશિષ્ટ રહ્યું નહોતું

સ્ત્રી હૈમવતીની ઉમર ન્હાની હતી તથા તેનું મન પાર્થિવ
વિષયમા સર્વાંશે નિવિષ્ટ હતું તે બકિમ ગાણુની નવલકથા વાચવદ
સ્ત્રી તથા સ્વામીની બરામર દેવતાએ પ્રજા કરના તેને તૃપ્તિ
મળી નહોતી તેને થોડું હમવુ ખેલવુ ગમતુ હતું તથા વિક્રમવાને
ઉન્નુબ થયેલુ પુખ્ત જેવી રીતે વાલુના આદેશન અને પ્રભાતનક
ક્રમ । માટે વ્યાકુળ થાય તેવી રીતે હૈમવતી પણ આ નવયૌવનનક
ક્રમે સ્વામી પાસેથી આદર તથા હાસ્યામોદની કાષ્ટક આશા
મળતી હતી, પરતુ અવસર મળતા સ્વામી તેને ભાગવત ભણા-
વતો હતો સધ્યાકાળે ભગવદ્ગીતા સભળાવતો હતો તથા પત્નીની
આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય એ હેતુથી વચ્ચે વચ્ચે તે તેને શાસન કરવા
અણુ ચુકતો નહિ જે દિવસે હૈમવતીની શય્યાના ઉશિષા નીચેથી
ફૂંધણુદાનતનુ વીલ ' બહાર નીકળ્યું તે દિવસે એ ચચળ પ્રકૃતિનું

ત્રુવતીને આખી રાત રડાવી ફફીર સ્થિર થયો હતો નવનકથાનુ વાચન અને તેમા વળી પતિદેવતાની પ્રતારણાનો વિષય । ગમે તેમ હો પણ સતત આપેલ અનુદેશ, ઉપદેશ, ધર્મનીતિ તથા દડનીતિદ્વારા છેવટે હૈમવતીના મુખનુ હાન્ય, મનનુ મુખ તથા યૌવનનો આવેગ સર્વાંશ દબાવી દેવામા સ્વામીદેવતાને સ પૂર્ણ સફળતા મળી હતી

પરંતુ અનાસક્ત માણસ માટે સસારમા પુષ્કળ વિદ્ય હોય છે. યથાક્રમે ફફીરને એક પુત્ર પુત્રી થવાથી સસારજીવન વધી ગયું. પિતાની તાડનાથી આવા ગભીર સ્વભાવના ફફીરને પણ નોકરી મેળવવા માટે પાશ્વિમે કચેરીએ જવુ પડ્યુ, પરંતુ નોકરી મળે એવો ભવિષ્યમાં નહિ એમ થવાથી તેણે વિચાર્યું બુદ્ધદેવની આદેશ હે મનાવો ત્યાગ કરીને આંવા વિચાર કરી એક દિવસે ગભીર રાત્રે ત્રણ વગે છેડી બહાર નીકળી પડ્યો

(૨)

વચ્ચે થોડો ઇનિહામ ડહેવાની વચ્ચે છે નવગ્રામગામી રાણી-ચરણનો અઠ પુત્ર હોઈ તેનુ નામ માખનલાલ હતુ વિવાહ થયા પછી વિના વિલંબે સતાનાદિ નહિ થવાથી પિતાના અનુરોધથી અને નવીનતાના લોભથી તેણે પુનર્વિવાહ કર્યા હતા એ વિવાહ થઈ ગયા પછી તેની બન્ને સ્ત્રીઓને સાત ડન્યાઓ અને એક પુત્ર થયા હતા

માખન ધણો ગોખીન તથા ચપળ સ્વભાવનો માણસ હતો કાઈ પણ પ્રકારના ગભીર કર્તવ્યમા જોડાવા તે તદ્દન નારાજ હતો. એક રીતે બાળમચ્ચાનો ભાગ તો હતો જ, તેમા વળી જ્યારે બન્ને કર્ણધાર બન્ને કાન આમળવા લાગ્યા ત્યારે તદ્દન અસહ્ય થઈને એક ગભીર રાત્રે તેણે કુબકી મારી

✽ બગવતવલ્લભકથાકારસમ્રાટ બકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની એક અત્યંત સીકાપ્રય નવલકથા

ધણા કાળથી તેનો પત્તો નહોતો કવચિત્ કવચિત્ એમ સાંભળવામા આવતું હતું કે, એક વિવાહથી કેવું સુખ મળે છે તેની પરીક્ષા કરવા માટે તેણે કાશીમા જઈ છુપી રીતે ફરીથી બીજો એક વિવાહ કર્યો હતો એમ સાંભળવામા આવતું હતું કે એ હતભાગ્ય થોડી શાન્તિ પણ મેળવી શક્યો હતો કેવળ દેશમા આવવા માટે વચ્ચે વચ્ચે તેનું મન ઉતાવળું બની જતું હતું, પણ પડકાર જવાના ભયથી તે આવી શકતો નહોતો.

(૩)

થોડા દિવસ સૂધી ફરતો ફરતો ઉદાસીન ફકીરચંદ્ર નવગ્રામમા ઉપસ્થિત થયો. રસ્તાની બાજુએ આવેલા એક વડના ઝાડ નીચે બેસી, નિશ્વાસ મૂકી તે બોલ્યો — “અહા ! વૈરાગ્યમેવાભય પુત્ર ધન, જન કાર્ષ કાષ્ટનું નથી કાતે કાન્તા કસ્તે પુત્ર ?” કહીને તે એક ગાન ગાવા લાગ્યો.

‘ સાભળ સાભળ, અભોધ મન !
સાભળ સાધુની ઉક્તિ, શાથી ઠે મુક્તિ
એ જ સુપ્રતિ કર તુ ગ્રહણ !
ભવની શુક્તિ ભાગી કર તુ મુક્તિ-મુક્તા અન્વેષણ
અરે ઓ ભોળા મન, ભોળા મન રે ! ’

એકાએક ગાન બધ થઈ ગયું “પેલું કાણુ છે ! પિતાજીને પત્તો લાગ્યો હોય એમ જણાય છે ! અરે ! એમ હશે તો સર્વનાશ થઈ જશે ! પુન તેઓ મસારના અધકૂપમા બેચી જરો ! પલાયન કરી ગયા સિવાય હવે છુટકા નથી. ’

(૪)

ફકીરે ઝડપથી નજીક આવેલા એક ઘરમા પ્રવેશ કર્યો ઘરને ઘરડો માલિક ચુપકાદીથી બેસી તમાકુનું સેવન કરતો હતો. ફકીરને ઘરમા આવતો જોઈ તેણે પૂછ્યું — “કાણુ છે તમે ?”

ફકીર — મુરબ્બી, હું સન્યાસી છું

વૃદ્ધ — સન્યાસી છે ! અજવાળામાં આવો જોઈએ !

આમ કહી અજવાળામાં તાણી લઈ ફકીરના મોઢા ઉપર નમી પડી ઘરડો માણસ મહા મુશિબતે જેવી રીતે પુસ્તક વાંચે તેવી રીતે તે ફકીરના મુખનું નિરીક્ષણ કરી કાંઈ બડવા લાગ્યો.

“ આ તો મહારો માખનલાલ જ દેખાય છે ! બગબગ એ જ આખો અને એ જ નાક છે, કેવળ કપાળ બદલાઈ ગયું છે તથા ચદ્ર જેવું મોઢું દાઢી મુછોમાં ઢકાઈ ગયું છે ! ” આમ વ્હી વૃદ્ધે સ્નેહપૂર્વક ફકીરના દાઢીવાળા મુખ ઉપર એક વખત હાથ પમવાગીને કહ્યું — “ ભાઈ માખન ! ”

વૃદ્ધનું નામ પટ્ટીચરણ હતું ફકીરચદે વિસ્મિત બની જઈને કહ્યું — ‘ મહાનય ! મહારુ નામ માખન નથી ! પહેલા મહાર નામ ગમે ને હોય પરંતુ હમણા ચિદાનંદ સ્વામી છે આત્મી વચ્ચે હોય તો આપ પન્માનંદ પણ વ્હી શકો ! ’

પટ્ટીચરણ — ભાઈ ! તું તને ચિદાનંદ કહે કે પન્માનંદ કહે; પણ તું મહારો માખન જ છે એ હું ભૂલી શકું તેમ નથી ! ભાઈ ! તારા દુખે તું મમાગ છોડી ચાલ્યો ગયો ! તને શી વાતની ઓછપ છે ! તારે બે સ્ત્રી છે, મોટી વફને ન મ્હાતો હોય તો ન્હાની છે બાળબચ્ચાનું પણ દુખ નથી, તારે માન વન્યા અને એક પુત્ર છે હું તારો વરડા બાપ કેટલા દિવસ સુધી જીવનો રહેવાનો છું ! તારો મસાગ તારો જ રહેશે !

ફકીરે વિશેષ વિસ્મિત બની જઈ કહ્યું — “ કેવો સર્વનાશ ! આ હકીકત સાબળતા પણ ભય ઉપજો છે ! ”

શુભ ક્ષણે ખરો પ્રકાર બાણવામાં આવ્યો એટલે ફકીરે વિચાર્યું — “ બે દિવસ સુધી વૃદ્ધને ત્યાં તેના પુત્ર તર્ગકે જુપાઈ

ગહેવામા શુ તુકસાન છે ? પછી મ્હારા પિતા મ્હને ગોધવામા નિરાશ થઈ ચાલ્યા જશે એટલે હુ પણ આ વૃક્ષને ત્યાથી પલાયન કરી જઈશ ”

ફકીરને ચુપ થઈ ગયેલો જોઈ વૃક્ષના મનમા મદ્દજ પણ સમય રહ્યો નહિ હરિયા ચાકરને બોલાવી તેણે કહ્યું — “ અરે હરિયા ! તુ સહુને ખખર આપી આવ કે મ્હારો માખન પાછો આવી પહોંચ્યો છે. ”

૫)

જોતજોતનામા ઘણા માણસો ભરાઈ ગયા પાડોનના ઘણા ખગ માણસોએ કહ્યું — “ એ જ છે ” કોઈએ મનેદ પણ દર્શાવ્યો, પરંતુ વિશ્વાસ કરવા માટે માણસો એટલા બધા વ્યગ્ર હતા કે, તેઓ વહેમી માણસો ઉપર ઘણા ક્રોધે ભરાયા તેઓ જાણે ઇન્દ્ર-પૂર્વક જ સસલગ કરવા આવ્યા હોય એમ જ વિશ્વાસ માણસોને લાગતું હતું

ફકીરના અતિ બીયણુ અટલ ગાલીય તરફ નજર પણ કર્યા ગિતાય પાડોશના માણસો તેને ઘેરી લઈ કહેવા લાગ્યા — “ અરે ! અમાના માખન તો આજે ઋષિ થયો છે, નપરવી થયો છે મોજ જોખમા ઘણા દિવસ વીતાડી આજે તે એકાએક મદ્દામુનિ જમદગ્નિ મની ગયો છે. ”

ઉત્તન ચિત્તવાળા ફકીરને આ શબ્દો ઘણા ખરાબ લાગ્યા પણ નિરપાયે તેને તે મહન કરવા પડ્યા એકે તેના શરીર ઉપર આવો પડીને પૂછ્યું — “ માખન ! તહે ત્હારા શરીરના કાળા રંગને આવો ઉજવળ કેવી રીતે કર્યો ? ”

ફકીરે ઉત્તર આપ્યા — “ યોગનો અભ્યાસ કરીને. ”

સહુએ કહ્યું — “ યોગનો કેવો અદ્ભુત પ્રભાવ છે ! ”

એક વ્યક્તિ બોલી ઉઠી — “એમા આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? શાસ્ત્રમા લખ્યું છે કે, ભીમ જ્યારે હનુમાનનું પૃષ્ઠ ઉચકવા ગયો ત્યારે કાંઈ પણ ગીતે ઉચકી શક્યો નહિ એ કેવી ગીતે બન્યું ? યોગબળથી જ ! ”

આ વાત મહુને કબજા દગવી પડી. જેવટે પછીચરણે આવી ફકીરને કહ્યું — ‘ ભાત ! એક વખત વરમા જવાની જરૂર છે ”

આ મલાવનાનો ફકીરના મસ્તકમા ઉઘ્ય થયો નહોતો તેના મસ્તક ઉપર જાણે કે વજ્રાધાન થયો ઘણા મમય સૂધી ચુપ રહી પાડોશીઓનો પુષ્કળ ખોટો પરિહાસ વેડી લઈને ફકીરે કહ્યું — ‘ પિતાજી ! હું સન્યાસી થયો છું હું અતપુરમા પ્રવેશ કરી શકીશ નહિ ”

પછીચરણે પાડોશીઓને મખોધી કહ્યું — ‘ ત્યારે હવે તમારે મહુને વિદાય થવું પડશે હું વફાઓને અત્રે જ તેડી લાવીશ તેઓ ઘણી વ્યાકુળ બની ગયા છે ”

સઘળા માણસો ઉઠી ચાલ્યા ગયા ફકીરે ત્યાંયા દોટ મેકવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ રસ્તે નીકળતા બહાર પાડોશના માણસો કૂતરાઓની માફક પોતાની પાછળ દોડમે એવી કંપના ઉપજતા જ નેને નિમ્નબ્ધ ભાવથી જેસી ગ્રહેવું પડ્યું

જેવો માખનલાલની બન્ને જીઓએ પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ ફકીરે મસ્તક નમાવી તેમને પ્રણામ કરી કહ્યું — “ માતાજી, હું તમારો બાળક છું ! ”

તરત જ ફકીરના નાકની રહામે એક કંકણવાળો હાથ ખગ્ગની માફક ખેલી ગયો તથા એક કંકશકક મળળાયો કે — “ અરે ઓ અભાગી, તું કેને મા કહે છે ? ”

તે સાથે જ બીજો એક ઉચ્ચ સ્વર પાડોશને ક'પાવી બોલી ઉઠ્યો — “આખે દેખાતુ પણ નથી કે ?”

પોતાની સ્ત્રી તરફથી આવા શબ્દો સાંભળવાનો ફકીરને અભ્યાસ નહોતો તેણે અત્યંત વ્યગ્ર બની જઈ બન્ને હાથ જોડીને કહ્યું — “તમારી સમજદેર થાય છે ! હું આ અજવાળામાં ઉભો ગુડુ છું; મહને બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક જુઓ !”

પહેલી અને બીજી સ્ત્રીએ યથાક્રમે કહ્યું — “અમે તો બહુ જોયું છે ! જોઈ જોઈને આખોતુ તેજ વટી ગયું છે તમે કાઈ નહાના બાળક નથી તથા આજે જ જન્મ્યા નથી તમારા આરભના દાત ધણા વખતથી ભાગ્યા છે તમને જન્મ ભૂલી ગયા છે એટલે અમે પણ ભૂલી જઈશું કે ”

આવા પ્રકારનો દાપત્ય આલાપ કયા સુધી ચાલત એ અમે કહી શકતા નથી, કારણ ફકીર તદ્દન વાક્યશક્તિરહિત થઈ નીચું જોઈ ઉભો રહ્યો હતો એવામાં ગસ્તે ધણો કાલાહલ સાંભળી અને મા-જુનો એકઠા થતા જોઈ પળીયરણે પ્રવેશ કર્યો. તેણે કહ્યું — “આટલા દિવસ મુઘી મહારુ ત્ર નિસ્તબ્ધ હતુ તુ કે ચાનો અવાજ નહોતો. આજે બરાબર એમ લાગે છે કે, મહારો માખન પાછો આવ્યો છે !”

ફકીરે પોતાના બન્ને હાથ જોડી કહ્યું — “મહાશય ! આપની પુત્રવધૂઓના હાથમાથી મહારુ રક્ષણ કરો !”

પળીયરણ — ભાઈ ! તું ધણે દિવસે આવેલો હોવાથી તને કટાણો લાગે છે વહૂઓ ! તમે હમણા જાઓ ! ભાઈ માખન તો હવે અહી જ ગૃહેશે, એને હું કાંઈ પણ રીતે જવા દઈશ દઈશ નહિ ”

બન્ને લલનાઓ વિદાય થઈ એટલે ફકીરે પળીયરણને કહ્યું — “મહાશય ! આપનો પુત્ર શા માટે સસારનો ત્યાગ કરી ગયો છે

એનો હું સપર્શ અનુભવ કરી ગયો છું મહાશય ! આપને મહારા પ્રણામ છે, હું હવે જાઉં છું ।

આ વખતે વૃદ્ધ એટલા નહોતા જે રડી પડ્યો કે પાડોશના માણસોને તો એમજ લાગ્યું કે, માળને તેના જાપને માર્યો છે તેઓ જ્ઞાતિનામા દોડી આવ્યા માળ ! આવી કદીરને એમ સાફ જણાવી દીધું કે, અહીં આવી હુન્ન્યાનભરી તપસ્વીગીરી ચાલશે નહિ આગ માણસના ઓઝારની માનવ વખત પસાર કરવા પડશે. એક માણસ ખાલી ઉઠ્યું — “ આ તે પરમહમ નહિ પણ પરમ-બદ છે ।

ગભી તા, નદી, મુછો અને જળામધના જોરથી ફરીરને આવા કૃત્તિમ વચનો કાપિ માલજવા પડ્યા નહોતા ગમે તેમ પણ ફરીર પાછા પશ્ચાત્ત કરી જાય નહિ એ માટે પાડોશના માણસો ધણા માનવાનું બધા બુદ્ધ જમીનદારે પડીચગણનો પક્ષ ખીંચ્યો.

(.)

ફરીરે એવો મખત પહેલે જાયો કે, મૃત્યુ થયા સિવાય પોતાને બહાર જ કાઢવામા નહિ આવ એમ તેને લાગ્યું તે એકલેશ ધરમા એસી ગાન ગાવા લાગ્યો —

માલજ સાધુની ઉડિત, ગાની છે મુક્તિ

એજ સુખુષ્મિ કર તુ મહણુ ’

કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે ગાનનો આધ્યાત્મિક અર્થ ધણા અશે ક્ષીણ થઈ ગયો હતો.

આવી રીતે પણ ગમે તે પ્રકારે દિવસો પસાર થાત, પરંતુ માખનના આગમનના મમાચાર મળતા એક માળો અને એક સાળી આવી પહોંચ્યા.

આવીને પ્રથમ તો તેઓ ફકીરની દાઢી મુઠો ખેચવા લાગ્યા તેમણે કહ્યું “આ તો ખરી નહિ પણ બનાવટી-દાઢી મુઠો છે વેશ બદલવા માટે દાઢી મુઠો ચોટાડી છે.”

નાશિકા નીચેની મુઠની ખેચતાણુ થવાથી ફકીરના જેવા અત્યંત મહત્ લોકને માટે પણ પોતાનું માહાત્મ્ય સાચવવાનું મુશ્કેલ થઈ પડતું હતું તે સિવાય કાન ઉપર પણ ઉપદ્રવ હતો, ફેટલીક વખતે તેને આમળવામાં આવતા હતા તથા ફેટલીક વખતે એવી ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો કે વગર આમળ્યે તે લાલ શર્મા જતા હતા

ત્યાર પછી ફકીરને તે । જેવા જાતન ગારાની નાસા કરવા લાગ્યા કે, આધુનિક મ્હોટા નોટા નતન પડિતો પણ એ જાતને આધ્યાત્મિક કહી શકે નહિ

આદાર વખતે અને નિદ્રાની । મિનિમા પણ દર્દર ઉપર ધણો ઉપદ્રવ થતો હતો ફકીરની નાસા મ્હોટાને તથા બની વઢીને કાંઈ પણ રીતે ઉપદ્રવ કરના તના મનમાં બીનિંગે મચાઈ કડી શક્યો નહિ તે સર્વસાધારણ એ વિશય કાન્નામ્પન થવા લાગ્યો તે ઉપરાંત અનુપુરમાથી એ મનુષ્ય કહેતું ઉચ્ચહારા વાગવા સંભળાતું હતું એ હાસ્ય પડિત હોય એમ લાગતું ગતો તેથી ફકીરનું મન બમણું અધીર ની જતું હતું

એ પરિચિત કહી તો એ અપરિચિત નથી એટલું જ કહીશું તો બસ થશે કે, પાંચાત્તુ કાંઈ એક સંબંધથી દેમવતીનો મામો થતો હતો વિવાહ પછી હતો પુષ્કળ જી મ વગિતે માતાપિતા વિનાની દેમવતી વચ્ચે વચ્ચે નમતે કાંઈ મગાવ્યાવાને વેગ આશ્રય સ્વીકારતી હતી ધણા દિવસ પછી તે મામાને વેગ આવી તેપથ્ય-માથી એક પરમ આશ્ચર્યજનક નાટકનું દર્શન કરતી હતી એ વખતે દેમવતીની આભાવિક ગંગા નાની સાથે પ્રતિહિમાની પ્રવૃત્તિનો

ઉદ્ધર થયો હતો કે નહિ એ ચરિત્રત્વનું પડિતો જ નક્કી કરશે અને એ નક્કી કરવા અશક્ત છીએ.

હઠામચ્છરી કરનાર માણસો વચ્ચે વિશ્રામ લેતા હતા, પરંતુ સ્નેહી માણસોના હાથમાથી મુક્તિ મેળવવાનું કામ કઠિન હતું માતા છોકરીઓ અને એક છોકરો કાળ કાળ માટે ફફીરને છોડતા નહોતા. પિતાનો સ્નેહ મળ્યાન કરવાના કામમાં તેમની માતાઓ મે તેમને નિયુક્ત કરી દીધા હતા વળી બન્ને માતાઓ વચ્ચે સહજ દુષ્ટિ દ્વા જેવું પણ હતું પોતાના મતાન વિશેષ આદર મેળવે એવા પ્રયત્ન બન્ને જણીઓ કરતી હતી બન્ને જણીઓ પોતપોતાના સતાનોને વિશેષ ઉત્તેજિત કરવા લાગી પિતાના ગળામાં બાજી પડત આળામાં બેસવું, મુખ ચુબન કરવું વગેરે પ્રબળ સ્નેહકાર્યથી બન્ને પ્રજ્ઞ એક બીજાને જીતવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

કહેવાની જરૂર નથી કે ફફીરનો સ્વભાવ ધણો નિહિત હતો. જો તેમ ન હોત તો નિશ્ચિતતાર્થી ન પોતાના સતાનોનો ત્યાગ કરી આવી શકત નહિ ગિયુઓ ભક્તિ કરવાનું બાણતા નથી, તેઓ સાધુત્વ આમળ નમ્ર થવાનું શીખેના હોતા નથી અને એટલા માટે જ ફફીરનો શિશુમતિ તરફ સહજ પણ અનુરાગ નહોતો કોઈ પતંગની માફક તેમને દેહથી દૂર રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરતો હતો. હમણા તે ધણો ખરો વખત શિશુપંગપાલથી આમ્મજન થત બર્જોઈમ અક્ષરોની ન્હાની મ્હોટી કુટનોટોથી ઘેરાયલા અંતિહામિક લેખની માફક શોભતો હતો તેમનામાં ઉમ્મરનો ધણો ફર્ક હતો તથા તેઓ સર્વ ફફીરની સાથે ઉમ્મર લાયક સંબંધ જનોના જેવે વ્યવહાર ચલાવતા નહોતા ફફીરના નેત્રોમાં ધણી વખતે અશ્રુનેદ સંચાર થતો હતો, એ આનંદાશ્રુઓ નહોતા.

પારકા છોકરા જ્યારે વિવિધ મુરથી 'બાપા-બાપા' બોલીને આદર કરતા હતા ત્યારે પોતાની બચકર પશુશક્તિનો ઉપયોગ કર-

વાની ફકીરને વણી ઈચ્છા પતી હતી પરંતુ લયને લીધે તે તેમ કરી શકતો નહિ આખો તથા મોટો બગાડી તે ચુપ બેસી ગયેતો હતો.

અતે ફકીર ધણા બુમગગડા માગીને કહેવા લાગ્યો—“ હું ચાલ્યો જઈશ બેઠે છું ” ટાણુ મહેને મેકી ગયે છે । ”

એ વખતે ગામના ત્રિકોણે એક વકીલ લાવી હાજર કર્યો વકીલે આવીને —“ આપ જાણો છો કે, આપને બે સ્ત્રીઓ છે । ”

ફકીર—મહાશય ! મારી આખા પછી એ વાત પ્રથમ જ મારા જાણવામા આવી .

વકીલ—વળી આપને સાત કન્યાઓ અને એક પુત્ર છે કન્યાઓમાથી બે જણીની ઉમ્મર વિવાહ કરવા ગોચ્ય થઈ છે

ફકીર.—મહાશય ! મારા કરતા આપને વિશેષ ખર્ચ હોય એમ લાગે છે

વકીલ—આપના આ મોટા કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર બે આપ નહિ હોય તો આપની બન્ને અનાથિની સ્ત્રીઓ ન્યાયમંદિરનો આશ્રય સ્વીકારશે એ હું આપને પ્રથમથી જ કહી રાખુ છું

ફકીર બધાના કરતા ન્યાયમંદિર કિવા અદાલતથી વિશેષ ઓછો હતો તે જાણતો હતો કે, વકીલો પ્રશ્ન પૂછતી વખતે મહાપુરુષના માન મર્યાદાનો ગંભીરતા ધ્યાનમા રાખતા નથી— તેઓ ખુલ્લી રીતે અપમાન કરે છે અને જાહિર વર્તમાનપત્રોમા એ રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થાય છે ફકીરે આસુથી બીજાયલી આખોએ વકીલને પોતા નો વિસ્તૃત પરિચય આપવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો એટલે વકીલ તેની ચતુરાઈની, તેની હાજરજવાબીના અને તેની બનાવટી વાત

કગ્વાની અસાધારણ શક્તિની પુષ્ટિ પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણ્યો એ પ્રત્યક્ષ માલગી પોતાના હાથપગને દશવાની ફકીરને ક'ચ્છ થવા લાગી

ફકીરને પુનઃ પનાયન કરી જવા તૈયાર થયેલા તેમ જ દક્ષ યજ્ઞીયરણુ ગોકથી ઘણો અધીર બની ગયો પાડોશના માણસો ફકીરને ચાતગકથી ઘેરી લઈ ત્રણી ગાળો દ્વારા જાણ્યા નથા વકીલે તેને એવો ધમકાવ્યો કે તે વિશેષ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ.

તે ઉપગત જ્યારે આકે બાળક માગિકાઓ ગાઢ સ્નેહથી ચાતગકથી તેને આશ્વિગત કરી તેના શ્વાસને રુધવા લાગ્યા ત્યારે અતપુરુષા ગેલેલી હૈમવતી ગડવુ કે હસવુ એ વિચારી શકી નહિ.

બીજાને કાંઈ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી ફકીરે એક પત્ર લખીને પિતાને સઘળી સ્થિતિ નિવેદન કરી હતી એ પત્ર મળતાની સાથે જ ફકીરનો પિતા હરિચરણ આવી પહોંચ્યો. પાડોશના માણસો, જમીનદાર અને વકીલ કાંઈ રીતે ફકીરને છોડતા નહોતા એ ફકીર નહિ પરંતુ માખન જ છે તેના સેકડો અકાલ્ય પ્રમાણે તેઓ દર્શાવવા લાગ્યા જે ધાત્રીએ માખનને મ્હોટો કર્યો હતો એ જુદીને પણ બોલાવી હાજર કગ્વામા આવી તે કપતા હાથે ફકીરનું મ્હો ઉચુ કરી તેની દાઢી ઉપર આવણુ બાદની વર્ષાધારા માફક અશ્રુ-ધાગ વર્ષાવવા લાગી.

આટલાથી પણ ફકીર ઠેકાણે આવ્યો નહિ ત્યારે ધુમટો ખેચી એ સ્ત્રીઓ તેની પાસે હાજર થઈ પાડોશના માણસો બ્યાકુળતાથી ઉઠી ધરની બહાર ચાલ્યા ગયા કેવળ એ બાપ, ફકીર અને બાળકો ત્યાં રહ્યા.

બીજાને સ્ત્રીઓ જોરથી હાથ હલાવી કહેવા લાગી — “ક્યા સુદ્ધામા જવુ છે ? ક્યા જમને ઘેર જવાની મરજી થઈ છે ? ”

આ પ્રમતેના ઉત્તર આપી નહિ રાજાવાયી કડીર સુપ બેસી રહ્યો પરંતુ તેના આવ ઉપરથી કાંઈ ખામ જમના ધર તરફ તેના પક્ષપાત હોય એમ લાગ્યું નહિ હમણા તે ગમે તે જમને ઘેર જવાથી તેનું નક્ષત્ર થાય તેમ હતું એક વખત ધનમથી બહાર કેવી રીતે નીકળવું તેની ચિંતા એ કર્યા કરતો હતો.

પછી એક મંત્રણીમૂર્તિએ ગૃહમાં પ્રવેશ કરી રાજાને પ્રણામ કર્યા.

પ્રથમ આશ્ચર્યચકિત અને પછી આના ન બની જઈ કડીર બોલી ઉઠ્યો — “ આ તો હૈમવતી છે ! ”

પોતાની અથવા પારદી સ્ત્રી જોઈને આટલો પ્રેમ તેના નેત્રોમાં પહેલા કદાપિ પ્રદાસ્યો નહોતો. તેને એમ જ લાગ્યું કે, મૂર્તિમતી મુક્તિ પોતે જ આવી હાજર થઈ હતી.

બીજો એક માણસ મહો ઉપર રાત્ર વીટી છુપાઈ રહીને ઉપરોક્ત બનાવ જોયા કરતો હતો એનું નામ માખનલાલ હતું. એક અપ્રિયિત બોળા માણસને પોતાના આસને બિગળેલો જોઈ અત્યાર સુધી તે પરમ સુખ અનુભવતો હતો અને જ્યારે હૈમવતીને ઉપાસ્યત થયેલી જોઈ તે એમ સમજી શક્યો કે, ઉક્ત નિરપરાધી વ્યક્તિ તેનો પોતાનો બનેલી છે ત્યારે દયાને વશ થઈ, ધનમાં પ્રવેશ કરી તેણે કહ્યું — “ ના ના, પોતાના માણસને આવા સકટમાં નાખવો એ મહા પાપ છે ” પછી બંને સ્ત્રીઓ તરફ આગળી કરી તેણે કહ્યું — “ આ મહાર દોરકુ છે અને આ મહારો ઘડો છે ”

માખનલાલના આવા અસાધારણ મહત્વ અને વીરત્વથી પાડોશના માણસો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા.

ઉદ્ધાર

ગૌરી પ્રાચીન ધનાઢ્ય વસતી તાડે ડમા દિછોલી મુન । કન્યા હતી તેના રામી પગે હીન મિથિતાની પાના । ડમા ૫૮ । નિની કિચિત્ દિવનિ ડરી હતી જ્યા મધી તે ગરીબ મિથિ ૨૦ રને ત્યા મધી કન્યાને દુખ પડે એવા લાયથી પગેનના ગામુ । નાએ કન્યાને શ્વસુરપક્ષમા મોઝલી નહોતી ગારી ૭ । ૧૨ ને ૩૦ ઉન્મરની થયા પછી જ સાસરે આવી હતી

આ સધળા ડાગલુધી જ પગેશ મુઠ્ઠી યુવની ગરીબ રનાને પોતાની આધીનતામા ધારતો નહોતો તથા વડમી જ નો એક ગામ હો । એમ લાગતુ હતુ

પગેશ પવિત્રતા એક ન્દાના શહેરમ વડીજાન કન્યા તેના ધગમા વિશેષ મગાજહાલા નહોતા-એકલી સ્ત્રીને માટે તેન મન ધગુ ઉદ્ધિમ રહેતુ હતુ વચ્ચે વચ્ચે કોઇ દિવસે તે અનન્યમાત્ર ક બને ધેગ આવી ચડતો હતો પહેલ વહેલા સ્વામી ॥ ૨ ॥ ગા ગાઝમેક અબ્યુદયનુ કારણુ ગૌરી સમજી શકતી નહોતી

વચ્ચે વચ્ચે કોઇ કારણુ વગર પરેશ નોકરોને રાત ૫ ૧ ૧ લાગ્યા કાર્ત પણુ નોકરને વિશેષ દિવસ સુધી તે નોકરીમ ન નેના નાહ તેમા પણુ વળી અગવડની આશકા નર્શાવી જે નોકર ૫ મ ગમવાનો ગૌરી વિશેષ આગ્રહ દર્શાવતી નેને પરેશ એ ૩ ૧ માટે પણુ સ્થાન આપતો નહિ તેજન્વિની ગૌરી એવા નેટને આઘાત અનુભવતી તેટલો જ અગ્નિર થઈને સ્વામી વાગ ૧ ૧ મદ્-ભુત વ્યવહાર કરતો હતો

અતે આત્મસવરણુ નહિ કરી શકાવાથી પરેશ જ ૧ ૧ નસીને

એકાતમા બોવાવી લિત્ત લિત્ત પ્રકારના સદિગ્ધ પ્રશ્ન પૂછવા માડ્યા ત્યારે એ સધળી વાત ગૌરીના માલજવામા આવી અલિમાનિની, એાણુ બોજનાગી નાગી અપમાનથી આહન થઇ સિદ્ધણીની માફક મનમા તે મનમા ઉત્તેજિત થયા લાગી તથા એ ઉન્મત્ત સદેહે દપ-તીની તરફે પ્રણામપાડતી માફક પડી બન્નેને તત્તન વિચ્છિન્ન કરી નાખ્યા.

ગૌરીની પામે જ્યારે પોતાનો તીવ્ર સદેહ ગુહ્યો થયો અને ક્રાન્ત લાગી ગઇ ત્યારે પરેશ હમ્મેશા પગલે પગલે સ્પષ્ટ આરાકા દર્શાવી સ્ત્રીની માથે કલ્લહ કરવા લાગ્યો અને ગૌરી જેમ જેમ નિમ્તર, અવસા અને ક્ષાધાતની માફક તીવ્ર કટાક્ષથી તેના આ-પાદ મસ્તકને ક્ષત વિક્ષત કરવા લાગી તેમ તેમ તેના સશયની મત્તના વધી જવા લાગી.

આવી રીતે સ્વામીસુખ પ્રાપ્ત કરવામા નિરાશ થયેલી પુત્ર વગરની તરૂણીએ ધર્મમા મન રોકયુ હરિસભાના નવીન પ્રચારક અલ્પચારી પરમાનંદ સ્વામીને બોલાવી તેણે ગુરુમત્ર લીધો તથા તેમની પામે ભાગવતની કથા સાંભળવાની શુરુઆત કરી. નારી-હૃદયનો સધળો બ્યર્થ સ્નેહ—પ્રેમ કેવળ ભક્તિ આક્રમમા એકત્રિત થઇ ગુરુદેવના પદતળમા સમર્પિત થયો.

પરમાનંદના સાધુચરિત્ર સબધી દેશ વિદેશમા ફાઇના પશ્ચ-મનમા મદેહ નહોતો સહુ તેની પૂજા કરતા હતા. પરેશ તેમના સબધી મ્હો બોલીને સશય પ્રદર્શિત કરી શકતો નહોતો તેથી એ પ્રકાર ગુપ્ત ક્ષતની માફક તેના મર્મ સૂધી ઉડો ઉતરતો હતો.

એક દિવસે નજીવા કારણથી વિષમય ઉદ્ગાર બહાર નીકળી પડ્યા સ્ત્રીની પાસે પરમાનંદનો ઉલ્લેખ કરી પરેશ તેમને ‘દુરા-ચારી, ઠગ’ કહી માળો દીધો અને કહ્યું —“તહારા શાશ્વત્રામને

સ્પર્શ કરી મોગન ખાઈને કહે જોઈએ કે, એ બકધાર્મિકને તુ મન-
મા ને મનમા સ્થાય છે કે નહિ ? ”

પગ નીચે ચગદાયની નાગણુની માફક ક્ષણ માત્રમા જ અનિ
ઉત્તેજિત ... ની જાણ નિયા સ્પર્ધાથી સ્વામીને વીધી નાખી ગૌરીએ
સંધાત જાત ... કહ્યું — “ સ્હાકિ હુ તમારે જે કરવું હોય ને
કરો ! ” — પરંતુ તત્કાલ વગેરે તાણુ વાની, સ્ત્રીને કે કરી અત-
લતમા ચાલ્યો ગયો.

પરમાનંદ જગન્ત ગૃહમા બેસી મધ્યાનહે શાસ્ત્રનું અધ્યયન
કરતા હતા. એકાએક મેવ વગર ખેચાઈ આવેલી વિજળીની માફક
ગૌરી બ્રહ્મચારીના શાસ્ત્રાધ્યયનની વચે આવી બેઠી પડી.

ગુરૂએ કહ્યું — “ આ શુ ! ”

શિષ્યાએ કહ્યું — “ ગુરૂદેવ ! અપમાનિત સસારમાથી મ્હારો
ઉદ્ધાર કરી મ્હને લઈ ચાલો તમારી સેવાના પ્રતમા હું જીવન
સમપણુ કરીશ ”

પરમાનંદે કઠોર તિરસ્કાર કરી ગૌરીને ઘેર મોકલી દીધી;
કિન્તુ હાથ ગુરૂદેવ ! તે દિવસનું અકસ્માત છિન્ન થઈ ગયેલું અધ્ય-
યનસૂત્ર પાણુ પ્રથમની માફક બરાબર સંધાઈ ગયું કે ‘

ઘેર આવી, ખુલ્લા બારણા જોઈ પરેશે સ્ત્રીને પૂછ્યું —
“ અહી કાણ આવ્યું હતું ? ”

સ્ત્રીએ કહ્યું — “ કોઈ આવ્યું નહોતું, હું ગુરૂદેવને ઘેર ગઈ
હતી ”

પરેશે ક્ષણ કાળ શીકા પડી જઈ પછી રક્તવર્ષુ બનીને
કહ્યું — “ કેમ ગઈ હતી ? ”

મારીએ કહ્યું — “ મ્હારી મરણ ! ”

તે દિવસથી પહેરો બપોડી, સ્ત્રીને ઘરમાં ગોળી રાખી પરેશ્વર

એવા ઉપદ્રવનો આરભ કર્યો કે જેથી આખા શહેરમાં નિન્દા ફેલાઈ ગઈ ।

આ સંધળા કુત્સિત અપમાન તથા અત્યાચારના સમાચારથી પરમાનંદની હરિચિતા દૂર થઈ ગઈ આ નગરનો સત્વર ત્યાગ કરવો જોઈએ એવું કર્તવ્યબુદ્ધિથી તેમણે વિચાર્યું, પરંતુ જેના ઉપર જીવન ગુજરતો હતો તેનો ત્યાગ કરી કાંઈ પણ રીતે તેઓ દૂર જઈ શક્યા નહિ હેતુના થોડાં રાત્રિ વિચિત્રતા દર્શિતિહાસ અત્યાચારી જ જણાતા હતા.

અતે ડેદી હાલતમાં એક દિવસે ગૌરીને એક પત્ર મળ્યો. તેમાં લખેલું હતું કે — ‘ વત્સે ! વિચાર કરી જોતા એમ જણાય છે કે, અત્યાર પૂર્વે અતેક સાધ્વી માધક નમણીઓએ કૃષ્ણપ્રેમમાં પડી સસારનો ત્યાગ કર્યો છે જે કદાચ સસારના જીવનથી હરિ-આપદ્મમાંથી ત્યાગ થિત ખસી જતું હોય તો તેમ જણાવજે, જેથી ભગવાનની સહાયતાથી તેમની સેવિકાનો ઉદ્ધાર કરી પ્રજાના જીવન પાદારવિદ્ધમાં અર્પણ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ કાગળ વદ ૧૧ ના પુલવારે બપોરે બે વાગ્યે ત્હરી દરજી હશે તો તમારી પુલકરિ-ણીના તીરે મહારી સાથે મુલાકાત થઈ શકે ’

જે રીતે પત્રને ચોટકાના વાળ સાથે બાધી ચોટકામાં છુપાવી રાખતા કાગળ વદ ૧૧ ને દિવસે મધ્યાહ્ને સ્નાન કરતા પૂર્વે ચોટલોટ ચોટા પેડો પત્ર તેના જોવામાં આવ્યો નહિ કદાચ પત્ર જિજ્ઞાસાના નીકળી પડ્યો હશે અને સ્વામીના હાથમાં આવ્યો હશે એવો અંદેશ — મનમાં ઉપજ્યો એ પત્ર વાંચી સ્વામી ઈર્ષ્યાથી બળી જાય છે એમ વિચારી ગૌરીએ મનમાં ને મનમાં એક પ્રકારનો જવાબામય આનંદ અનુભવ્યો, છતાં તેનો શિરોભૂષણ પત્ર પાપહરના હસ્ત-પર્શથી અપમાનિત થાય છે એવી કલ્પના પણ તે સહન કરી શકી નહિ કડપથી તે સ્વામીના બેઠકખાનામાં ગઈ

ત્યા જઈ તેણે જોયું કે, સ્વામી જમીનપર પડી ગાં ગાં કરતો હતો, મ્હોમાથી શીણ નીકળતું હતું, નેત્રો નિસ્તેજ બની ગયા હતાં. પતિના જમણા હાથની વાળેલી મુઠીમાથી પત્ર પડાવી લઈ ઝડપથી ડોક્ટર બોલાવી લાવવા માણસ દોડાવ્યો.

ડોક્ટરે આવીને કહ્યું, 'ઓપેરેશ્ન.' એ વખતે રોગીનું મૃત્યુ થયું હતું.

તે દિવસે બહાર ગામ પરેશનો એક જડગી કેસ હતો. મન્ય-ગીનું એટલે સૂધી પતન થયું હતું કે એ કેસની ખબર મળતાં ગોગીને મળવા માટે તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

મહાવિધવા ગૌરીએ બારીમાથી જોવા ગુરૂદેવને પુષ્કરિણીના તટ ઉપર જોયા કે તરત જ ચક્રિત થઈ જઈ નીચું જોયું ગુરૂ ક્યાંથી ક્યાં ઉતરી પડ્યા હતા તે જાણે કે આ ક્ષણે એ અપ્રેક્ષ્ય મમળ મક્કા ગુરૂએ હાક મારી — “ગૌરિ !”

ગૌરીએ કહ્યું — “આવું છું ગુરૂદેવ.”

મૃત્યુના નમાચાર મળતા પરેશના સ્નેહીજનો સત્કાર માટે જ્યારે ઉપસ્થિત થયા ત્યારે તેમણે ગૌરીના મૃતદેહને સ્વામી પાસે સુધ રહેલો જોયો. વિષપાન કરી ગૌરી મરી ગઈ હતી. વર્તમાન-કાળમાં આવા આશ્ચર્યજનક મહામરણના દૃષ્ટાંતથી, સતીમાહાત્મ્યથી સહુ સ્તબ્ધિત બની ગયા.

પોષ્ટ માસ્તર

નોકરી મળતાની ગાથે જ પહેલવહેલું પોષ્ટમાસ્તરને દિલાપુર ગામમાં જવું પડ્યું ગામ સામાન્ય વર્ગનું હતું પાસે એક રગનું કારખાનું હોય એ કારખાનાના સાહેબે ઘણો પ્રયત્ન કરી આ નવી પોષ્ટઓફિસ સ્થાપન કરાવી હતી

આપણા પોષ્ટમાસ્તર કલકત્તામાં ઉછર્યા હતા જળમાના માછલાને જળમાથી બહાર કાઢવામાં આવે અને જેવી તેની સ્થિતિ થાય તેવી જ સ્થિતિ આપણા પોષ્ટમાસ્તરનો આ ગામડામાં આવવાથી થઈ હતી એક અધિકારમય પ્રશસ્ત મકાનમાં તેમની ઓફિસ હતી થોડે દૂર એક ન્હાતું તળાવ તથા તેની ચોતગદ્ જગલ આવેલું હતું ઉપરોક્ત કારખાનાના નોકરોને કુરસદ મળતી નહોતી તથા તેઓ ગૃહસ્થ માણસોને મળવા માટે ઉપયુક્ત પણ નહોતા

વિશેષે કરીને કલકત્તામાં ઉછરેલા યુવકો બગાબર હળીમળી જવાનું બાણતા નથી અબાણ્યા સ્થાને જન્મને તેઓ ઉદ્ધત અથવા એકમાર્ગી બની જાય છે આ કારણથી જ સ્થાનિક લોકો સાથે તેઓ ખરાબર હળીમળી શકતા નથી કવચિત્ એકાદ કવિતા લખવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે એ કવિતામાં એવો ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે કે, આખો દિવસ તરપલ્લવનું કપન તથા આકાશમાં મેઘ જોઈને જીવન ધણી સુખમાં પસાર થાય છે, પરંતુ અત્યામી બાણ છે કે જે અરેબિયન નાઇટ્સમાંનો કોઈ દૈત્ય આવી એક જ રાત્રિમાં એ સઘળા શાખા પલ્લવો અને સઘળા વૃક્ષો કાપી નાખી પાછા રસ્તે બનાવી દે તથા હારબધ આવેલા ગગનચુબિન મકાનો આકાશના

મેવને દષ્ટિમર્યાદાથી રોકી રાખે તો જ એ અધમુચ્ચા ભદ્રમનાનું પુન જીવન મેળવી શકે

પોષ્ટમાસ્તરનો પગાર ઘણો થોડો હતો તેમના પૈસાને હાથે રમોઈ બનાવીને જમવું પડતું હતું તથા ગામની બહારના પાણી અથવા ગાળિકા તેમનું કામગીર કરતી હતી તેને ૧૦ મહિના વખતે થાકુ ખાવાનું મળતું હતું એ ગાળિકાનું નામ રતન પાડેલી ઉંમર બાર તેર વર્ષની હતી તેનો વિવાહ થઈ શકે એવા મલ્લ દેખાતો નહોતો

સંધ્યા સમયે જ્યારે ગામના ગોવાળીઆઓના ઘરમાથી ધુમાડાના ગોટા નીકળતા, જ્યારે કીમ કીમ અવાજ સાંભળવામા આવતો, જ્યારે અધકારમય વૃક્ષવૃક્ષોનો ખડખડાટ મલ્લની કવિ-હૃદય પર મહજ કપી ઉડતું ત્યારે ઘરના ખુણામા એ મલ્લે જવાબો દીપક સંગાથી પોષ્ટમાસ્તર બોલાવતા હતા કે, રતન ! ”

રતન હાત નહક બેમી, આવી હાક સાંભળવાની રાત બેના કરતી, પરંતુ એક હાંકે વગમા આવતી નહોતી તે કહેતી —“ ‘ શું ? મહને કેમ બોલાવી ? ’ ”

પોષ્ટમાસ્તર — તું શું કરે છે ?

રતન — હમણા ચુકો મળ્યાવવા જવું પડે એમના મમ હજી બાકી છે

પોષ્ટમાસ્તર — તારું રસોડાનું કામ પછી થશે, પહેલાં ચલમ બરી લાવ બેઠાં

વિના વિલબે બન્ને ગાલ કુલાવી ચલમમા ફક મારતા મારતા રતન પ્રવેશ કરતી તેના હાથમાથી ચલમ લઈ પોષ્ટમાસ્તર તેને

પૂછતા, 'હીક રતન' ત્હારી મા તને યાદ આવે છે કે ?'

એ ધણી વાત હતી રતનને થોડી વાત યાદ હતી અને થોડી યાદ નહોતી મા કરતા તેનો બાપ તેને વિશેષ ધ્યાનો હતો બાપ તેને થોડો થોડો સાબરનો હતો આખો દિવસ મહેનત કરી સધ્યાકાળે તેનો બાપ ઘેર આવનો એવી એક બે સધ્યા સ્વચ્છ છમીની માકકે રતનના મનમાં અંકિત હતી

વાત આવતા ચાલતા ક્રમે રતન પોષ્ટમાસ્તરના પગ પામે જમીન ઉપર બેસી પડતી એને એ વખતે એનો ન્હાનો ભાઈ યાદ આવનો હતો વાતમાં ને વાતમાં ધણી રાત વીતી જતી એટલે પોષ્ટમાસ્તર રાધવાને આજસી જતા હતા રતન ઝડપથી દેવતા મળાવાની કેટલીક ભાખરીઓ સેફી લાવતી તથા એ ભાખરીઓ બંનેના રાત્રિના આહારમાં કામ આવતી હતી

કાંઈ કાંઈ દિવસે સધ્યા સમયે એ પ્રશસ્ત વાસડાના બનેલા મકાનના એક બુણામાં લાકડાની ખુરસી ઉપર બેસી પોષ્ટમાસ્તર પોતાના ઘરની વાત કાઢતા હતા--ન્હાનો ભાઈ, મા તથા બહેનની વાત, પ્રવાસમાં એકાંત મકાનમાં બેસી જેને માટે હૃદય વ્યથિત થઈ જતું હતું તેની વાત કાઢતા હતા હંમેશા જે સઘળી વાતો મનમાં યાદ આવતી હતી, પરંતુ કારખાનાના શુભાસ્તાઓને કહી શકાય એવી નહોતી એ વાતો એક અશિક્ષિત ન્હાની બાળિકાને કહેવામાં માસ્તરને કાંઈ અનુચિત લાગતું નહોતું. અતે એવું થયું કે, બાળિકા વાતચિત વખતે માસ્તરના ઘરના માણસોને મા, બહેન, ભાઈ વગેરે કહી ચિરપરિચિત તરીકે તેમનો ઉલ્લેખ કરવા લાગી બાળિકાએ પોતાના કુદ્ર હૃદયપટ પર તેમની કાલ્પનિક મૂર્તિ પણ ચીતરી લીધી

એક દિવસે વર્ષાઋતુના મેઘમુક્ત મધ્યાહ્ને સહજ ગરમ સૂકા-મળ વાયુ વાનો હતો બીજાઈ મયેલા ધાસ અને વૃક્ષલતાઓમાંથી

એક પ્રકારની ગધ ઉત્પન્ન થતી હતી જાણે ક્ષાન્ત ધરણીના નિશ્વાસ શરીર ઉપર આવીને લાગતા હોય એવો ભાસ થતો હતો. એક હડીલુ પખી પોતાની ફરિયાદ પ્રકૃતિના દગબારમાં અત્યંત કંઈક સ્વરે વારવાર સંભળાવતું હતું. પોષ્ટમાસ્તરના હાથમાં કામ નહોતું. એ દિવસે વર્ષાના જળથી ભીજાયેલા તરૂંપક્ષ્વેના હિલ્લોલ તથા પરા-જન વર્ષાના છુટા છવાયેલા સાદા મેઘ વાસ્તવિક રીતે એવા લાયક હતા. પોષ્ટમાસ્તર તે જોતા હતા તથા એમ વિચારતા હતા કે, આ વખતે પાસે કાંઈ નિકટનું આત્મીય હોય—હૃદય સાથે નિકટ મળધ ધરાવનાર સ્નેહમયી માનવમૂર્તિ હોય તો ! કેમે મનમાં એમ થવા લાગ્યું કે, પેલું પખી પણ વારવાર એ જ વાત બોલે છે તથા આ જનહીન તરૂંછાયાનિમમ મધ્યાન્હના પક્ષવધ્વનિનો અર્થ પણ એવો જ છે કાંઈ વિશ્વાસ કરતું નહિ તથા જાણી શકતું નહિ, પરંતુ ન્હાના ગામડાના સાધારણ પગારના સમ પોષ્ટમાસ્તરના મનમાં રળતે દિવસે ગભીર તથા નિસ્તબ્ધ મધ્યાન્હે આવા પ્રકારના એક ભાવનો ઉદય થતો હતો.

પોષ્ટમાસ્તરે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી હાંક મારી —“ રતન ! ”

રતન એ વખતે એક જામફળી નીચે બેસી કાચુ જામફળ ખાતી હતી. પ્રભુનો કઠસ્વર સાંભળી તે જલ્દી દોડી આવી તથા હાકતા હાકતા બોલી —‘ બાપ ! મહેને કેમ બોલાવી ? ’

પોષ્ટમાસ્તરે કહ્યું —“ હું તને થોડો થોડો અભ્યાસ કરાવીશ. ”

આમ કહી મધ્યાન્હનો સંધનો વખત પોષ્ટમાસ્તરે રતનને ‘ અ ને કાંઈ નહિ અ ’ ‘ અને કાનો આ ’ શીખવવામાં વીતાડ્યો તથા આવી રીતે થોડા દિવસમાં જ રતન બે અક્ષર શીખી શકી.

હવે આવશ્ય માસના વર્ષણનો અંત જ નહોતો. તળાવ, નાળાં, ખાડા વગેરે સહુ પાણીથી ભરાઈ ગયું હતું. અહર્નિશ દેડ-કાંઓનો અવાજ અને ઘૂંટિનો અવાજ સંભળાતો હતો.

રસ્તાનો અવર જવર લગભગ બધ થઇ ગયો હતો નૌકામા બેસી હાટમા જઈ શકાતું હતું

એક દિવસે પ્રાતઃકાળથી ઘણા વાદળા થયા હતા પોષ્ટમાસ્તરની શિખ્યા ઘણા મમય સૂધી બારણા પાસે ગાડુ જોઈ બસી રહી હતી હમ્મેશાની માફક નિયમિત હાક સાંભળવામા નહિ આવવાથી પોતાની સ્લૅટ પેન લઈ તેણે ધીમે ધીમે ઘરમા પ્રવેશ કર્યા તેણે પોષ્ટમાસ્તરને પોતાના દોડીઆ ઉપર સૂઈ રહેલા જોઈ તેઓ વિશ્રામ લે છે એમ વિચારી મિલકુત અવાજ કર્યો સિરાય બહાર જવાની તૈયારી કરી એવામા તેણે સાંભળ્યું— ‘રતન !’

તત્કાળ પાછી ફરી રતને કહ્યું—“ભાઈ! ઉઘટા હતા કે ”

પોષ્ટમાસ્તરે ગદગદ કંઠે કહ્યું—“શરીર સારુ હોય એમ લાગતું નથી મ્હારા કપાળ ઉપર હાથ મૂકીને જો જોઈએ ”

આવા તદ્દન સોબત વગરના પ્રવાસમાં મુશળધાર વૃષ્ટિ વખતે રોગથી ક્ષાન્ત બની ગયેલું શરીર સહજ સેવા મેળવવાને ઇચ્છે છે ગરમ લગ્નાટ ઉપર ‘લલાટે રાખ કર ત્હારો, પછી એ તાવ પણ પ્યારો’ એ કવ્યુક્તિ પ્રમાણે કંકણભૂષિત કામળ હાથનો સ્પર્શ યાદ આવે છે ઘેર પ્રવાસમા રોગની પીડામા સ્નેહમયી નારીરૂપે જનની અને બહેન પાસે બેઠી હોય એવી મન ઇચ્છા કરે છે પ્રાસી પોષ્ટમાસ્તરના મનની ઇચ્છા પણ વ્યર્થ થઈ નહિ. બાળિકા રતન હવે બાળિકા ન રહી એ ક્ષણે જ તેણે જનનીનું પદ સ્વીકારી લીધું તે વૈદ્યને બોલાવી લાવી યથાસમયે દવા ખવડાવી, આખી રાત ઉશિકા પાસે જાગતી બેસી રહી. તેણે પથ્થ નૈયાઁ કર્યું તથા સેકરો વખત પૂછ્યું—“કેમ ભાઈ ! થોડો આરામ લાગે છે કે ?”

ઘણા દિવસ પછી પોષ્ટમાસ્તર ક્ષીણ શરીરે રોગશય્યાનો ત્યાગ કરી ઉઠ્યા હવે તેમણે આ સ્થળેથી કેાઇ પણ પ્રકારે બદલી

પ્રાવવાનો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યા ગામના હવાપાણી તથા મુખાકારી ખર્ચા લેવાનો હિલેખ કરી નતકાળ કટકતાના ઉપરી અધિકારીઓ તરફ પોતાની ગાલી કરવા માટેની અરજ મોકલી

રાગમેવામાંથી મુકિત મેળવી રતને પાત્રુ દારની બહાર ફરીથી પોતાનું રથાન લીધું, પરંતુ તે પ્રથમની માફક તે હાક મારવામાં જાનતી નહોતી વચ્ચે વચ્ચે તે ડાકીયું કરી પોષ્ટમાસ્તર અત્યંત ગવળ લાગ્યું પુરસીમાં મેકેના જવા પતંગમાં મળે ગેકેના ગેતી હતી રતન તાક સાલજવા પી મલ મંગળ ગેમી ગેતી હતી પાછી પોતાને હાક પડ અને જે કામ આનડયું છે તે બૂલી મવાય એવી આગળથી ગાળિકા દારની બહાર ગેસી હનગે વખત પોતાનું જીનું રાક્ષણ તાજું કરતી હતી. અને વગલગ એક અકવાડીઆ પછી એક દિવસે સખ્યા સમયે તે હાક પડી ઉરેજિત હૃદયથી ગતને ધગમાં પ્રવશ કરી કહ્યું—“ ભાઈ ! મહેને ગોનારી કે ? ”

પોષ્ટમાસ્તરે કહ્યું—‘ હા, રતન ! કલે જ હું જાઉં છું ’

રતન —ક્યા જાઓ છા ભાઈ ?

પોષ્ટમાસ્તર —ધેર જાઉં છું

રતન —પાછા ક્યારે આવશો ?

પોષ્ટમાસ્તર —હવે પાછો આવનાર નથી

ગતને બીજું ગામ પૂછ્યું નહિ પછી પોષ્ટમાસ્તરે પોતે જ તેને કહ્યું કે, તેમણે જાલી મવા માટે અરજ કરી હતી—અરજ નામજુર થઈ હતી અને તેથી તેમણે તોડરીનું રાજનામું આપી તે ગામના જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો

ધણા સમય સુધી કાઠએ કાઠ વાન કરી નહિ. ક્ષીણ તેજવાળો દીપક સળગવા લાગ્યો તથા એક કેકાણે ધરની જીર્ણ છતને મેદી એક માટીના પાત્ર ઉપર ટપટપ કરતું ટાંપિતું જળ પડવા લાગ્યું.

થોડા સમય પછી રતન ધીમે ધીમે ઉઠીને રમોડામાં ભાખરી બનાવવા ગઈ. હનમેશાની માફક આજે તે ગડપથી ભાખરી કરી શકે

નહિ વચ્ચે વચ્ચે તેના મનમાં અનેક વિચાર ઉપજતા હોય એમ લાગતું હતું પોષ્ટમાસ્તરનો આહાર સમાપ્ત થયા પછી બાળિકાએ એકાએક તેમને પૂછ્યું:—“ભાઈ ! મ્હને તમારે ઘેર લઈ જશો કે ?”

પોષ્ટમાસ્તરે હસીને કહ્યું —“કવી રીતે એમ બની શકે ?”

એ પ્રકાર શા શાં કારણોથી અસંભવ હતો તે બાળિકાને સમજાવવાની પોષ્ટમાસ્તરને જરૂર જણાઈ નહિ.

આખી રાત સ્વપ્નમાં અને જાગરણમાં બાળિકાના કાનમાં પોષ્ટમાસ્તરના હાસ્યધ્વનિનો કહ્નવગ્ન મલખાવા લાગ્યો કે —“કવી રીતે એમ બની શકે ?”

પ્રભાત થતા પૂર્વે ઉડી પોષ્ટમાસ્તરે પોતાને નહાવાનું પાણી તૈયાર બોલ્યું તેઓ ક્યારે ગિનાય થનાર હતા એ વાત બાળિકા કેમ કારણથી તેમને પૂછી શકી નહિ પાછી મ્હવારે જરૂર પડ્યે એમ ધારી રતન એટલી ગ્હેલી નદીએથી તેમને માટે સ્નાન કરવાનું જળ ભરી લાવી હતી - ન થઈ ગયા પછી રતનને હાક પડી રતને ચુપકીદીથી ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો તથા આજ્ઞા જાણુવા માટે પ્રભુના મ્હો તરફ બોલ્યું પ્રભુએ કયું —“નન ! મ્હારી જગ્યાએ જે માસ્તર આવશે તેમને ત્હારી મ્હારી માફક મલાજ રાખવાની હું લક્ષ્યમણ કરી જઈશ હું જાઉં છું તેથી ત્હારે ચિંતા નહિ દરવી પડે”

આ રામ્હો અત્યંત મોહમય તથા દયાદ્રી હૃદયમય થી નીકળ્યા હતા એમાં સંદેહ નહોતો પરંતુ નારીહૃદયને કાણુ સમજી શકે ? રતને ઘણી વખત પ્રભુનો મ્હો તિરસ્કાર સહન કર્યા હતા, પરંતુ તે આ નરમ શબ્દો સહન કરી શકી નહિ ઉત્તેજિત હૃદયથી ગડી પડીને તેણે કયું —“ના, તમારું કામને કાઈ કહેવું પડશે નહિ હું રહેવા ઇચ્છતી નથી”

પોષ્ટમાસ્તરે રતનનો આવો વ્યવહાર કદાપિ જોયેલો નહિ હોવાથી તેઓ અવાઈ બની ગયા.

નવા પોષ્ટમાસ્તર આવ્યા તેમને સઘળો ચાર્જ સોપી જુના પોષ્ટમાસ્તર વિદાય થવા લાગ્યા જતી વખતે તેમણે રતનને બાલાવી કહ્યું, “રતન ! તને હું કદાપિ કાંઈ આપી શક્યો નથી આજે વિદાય થતી વખતે તને જે કાંઈ આપુ છું તેથી થોડા દિવસ ત્હારું ગુજરાન થશે. ”

રસ્તાના ખર્ચ જોટલા પૈસા પાતે રાખી પગારના જે રૂપિયા મળ્યા હતા તે પોષ્ટમાસ્તરે ખર્ચામાથી બહાર કાઢ્યા એ વખતે રતને તેમના પગે પડી કહ્યું — “ ભાઈ ! તમારે પગે પકુ છું મ્હને કાંઈ જોઈતું નથી હું તમારું બન્ને પગે પકુ છું, મ્હારે માટે કાંઈને કાંઈ ફિકર કરવી પડતી નહિ ”

આમ કહી એકી દોટે તે ત્યાં પતાયન કરી ગઈ

જુના પોષ્ટમાસ્તર નિર્વાગ મૂકી, હાથમા કંતાનની બેગ લઈ, ખાંધે છત્રો લઈ, મજુરને માથે લીલી અને શ્વેત રખાઓથી ચીતગયલી દીનની પેટી ચઢાવો ધીમે ધીમે નૌકા તરફ જવા લાગ્યા.

તેઓ જતાં નૌકામા ચઢ્યા અને નૌકા ચાલુ થઈ, જ્યારે વપાજળથી ઊછળતી નદી ધમણીના અમુરાશીની માફક ચારે દિશાએ ઊછળ કરવા લાગી ત્યારે હૃદયમા એક પ્રકારની વિષમ વેદના અનુભવવા લાગ્યા ગામડાની એક સામાન્ય જાળિડાના મુળની કંઈ છત્રી જાણે કે એક વિવશ્યાળી જૂહત અવ્યક્ત મર્મગ્યથા પ્રકાશિત કરવા લાગી એક વખત પાછા ફરવાની ઘણી દિગ્ધિ થઈ જગતના આળામાથી મરફી ગયેલી એ અનાધિગને સાંજે લઈ આવવાનો વિચાર ઉપજ્યો, પરંતુ એ વખતે પુરૂષ પવન ફુકતો હતો, વર્ષાનો પ્રવાહ પ્રબળ વેગથી વહેતો હતો ગામ પમાર થઈ ગયું હતું અને નદીતટપર આવેલું સ્મશાન દખાતુ હતું નદીના પ્રવાહમાં તણાતા પથિકના ઉદાસ હૃદયમા એ તત્વનો ઉદય થયો કે,

જીવનમાં આવા કેટલા વિયોગ અને કેટલા મૃત્યુ છે ! પાછા ફરવાથી શું ફળ છે ! પૃથ્વીમાં કોણ કોનું છે !

પરંતુ રતનના મામા કોઈ તત્વનો ઉદ્ભવ થયો નહિ તે એ પાશ્વર્યોદ્ભવના મહાનતી ચોતરફ ગુજ્જળ વર્ષાની ભટકયા કરના હુતી ભાઈ કાચ પાછા આવશે તેની માથાના બધામાં પડી કોઈ પણ રીતે તે એ સ્થળેથી દૂર જઈ ગઈ નહોતી હાલ 'સુદ્ધિહીન માનવહૃદય' બ્રાન્તિ કોઈ રીતે દૂર થતી નથી યુદ્ધિશાસ્ત્ર તુ વિધાન ઘણા વિનય પડી મન્નકમાં પ્રવેશ કરે છે, પ્રયત્ન પ્રમાણનો પણ અવિવાન કરી મિથ્યા આશાને બંને બાહુપાશમાં બાંધી હૃદયની અદર સજ્જડ પકડી રાખવામાં આવે છે અને એક દિવસે સઘળી નાડી કાપી હૃદયનું લોહી ચુમી એ પત્તાગન કર છે ત્યારે જ જ્ઞાન આવે છે અને બીજા બ્રાન્તિપાશમાં પકવા માટે ચિત્ત બાકુળ બની જાય છે

લેણદેણ

યાં પાંચ પડી નાગે કન્યા જન્મી ત્યાં આપે ધણા પ્રેમ સી
તેનું નામ ત્યાં મા ગણ્યું આ વસના એવું શાખીન નામ અન્યા
પ્રત્ય સંભળવામાં આયું નહોતું સુખ્યત્વે કરીને દેવદેવાદિના નામ
જેવા ડ, ગણેન, કાર્તિક, પાર્વતી વગેરે પ્રચલિત હતા

દમણા નિઝપમાના વિવાહની વાત ચાલતી હતી તેના પિતા
ગમમુદ્ગ ચિત્ર ધણી શોધ કરી, પરંતુ એકે મનપસંદ પાત્ર મળી
આવ્યું નહિ અતે એક મોટા રાવબહાદુરના એડના એક છોકરાને
તેમણે રોધી કાઢ્યો આ રાવબહાદુરની પત્નિક મપતિ જે કે લગ-
ભગ ઉડી ગઈ હતી, છતાં ધર કુળવાન હતું

વગ્નપક્ષ તરફથી દસ હજાર રૂપિયા અને પુષ્કળ દાનસામગ્રી
માગવામાં આવી રામસુંદરે આગળ પાછળનો વિચાર નહિ કરતાં એ
માગણી સ્વીકારી આવા પાત્રને હાથમાંથી જવા દેવાની તેમની
ધમ્મજા નહોતી

હવે બીજી તરફથી રૂપિયાની ગોઠવણ કાર્ધ રીતે થઈ નહોતી
હિંમીના લાવવા છતાં, અમુક વસ્તુઓ વેચી નાખવા છતાં છ સાત
હજાર રૂપિયા બાકી રહ્યા. બીજી તરફથી વિવાહનો દિવસ નજીક
આવતો હતો.

અતે વિવાહનો દિવસ ઉપસ્થિત થયો. ધણા ભારે વ્યાજથી
એક જણે બાકીના રૂપિયા આપવા હા કહી હતી, પરંતુ વખત
આબે એ માણસ ઉપસ્થિત થયો નહિ. વિવાહના મહત્તમ તુમુલ્લ
આદિત્તનનો આરભ થઈ ગયો રામસુંદરે આપણા રાવબહાદુરના
ચાણોમાં નમી પડી કહ્યું: “ આ શુભ કાર્ય સંપન્ન થવા દે
આકીની રકમ હું અવશ્ય ભરપાઈ કરીશ. ”

રાવમહાદુરે ઉત્તરમા કહ્યું —“ બધી રકમ મળ્યા સિવાય
બરને મડપમા લાવવામા આવશે નહિ ’

આ દુર્વટનાથી અતપુરમા ધણો શોક ફેલાઈ ગયો. આ
ગભીર વિપત્તિ જે મૂળ કારણ હતું તે નિરૂપમા પાનેતર પહેરી
ધરણી પહેરી, કપાળ ઉપર ચન્દનનું લેપ. કરી ચુપ ખેંચી ન્હાતી.
સ્વસુરપક્ષ તરફ તેને ઘણી લાકિત કિવા અત્તગગ ઉપજતો હતા એમ
લાગતું નહોતું.

એવામા એક સાંવડ થઈ વર એકાએક તના પિતૃદેવતા વિરુદ્ધ
થયો તેણે બાપને કહ્યું —“ આવું વેચવું ખરીલું ન ગમતો નથી;
વિવાહ કર્યા આવ્યા છું એટલે વિવાહ કરીને જ નહિ ”

બાપ જે કાંઈને જોતા તેને એમ કહેતા હતા કે “ જુઓ
છે મહારાય ‘ આજકાલના છોકરાઓનું કેવું વર્તન છે । ’ એક
એ પ્રવીણ માણસ હતા તેમણે કહ્યું —“ શાસ્ત્રજ્ઞાન, નાતિજ્ઞાન
ખિસ્કુલ નથી તથી જ આવું વર્તન નજરે પડે છે । ’

ચાલુ શિક્ષણનું વિપમય ફળ પોતાના મતાનમા પ્રત્યક્ષ કરી
રાવમહાદુરે લાચાર બની ગયા એક પ્રકારના વિષણુ નિહાદ
લાવમા વિવાહ અપન્ન થઈ ગયો.

નિરૂપમાને સાસરે વિદાય કરતી વખતે બાપે તેને હૃદય માથે
આપી તે અશ્રુને રોકી શક્યો નહિ નિરૂપે પૂછ્યું —“ બાપા ! તેઓ
મ્હને પાછી નહિ આવના દે કે ? ”

રામસુદરે આસ્વાસનસૂચક સ્વરે કહ્યું —“ નહિ કેમ આવવા
દે ! બહેન ! હું જાતે આવી તને પાછી ઘેર તેડી લાવીશ ”

રામસુદર વારવાર કન્યાને મળવા જતો હતો, પરંતુ વહે-
વાઈને ઘેર તેનું ખિસ્કુલ માન નહોતું ચાકરો સુદ્ધા તેના તરફ
દુષ્ક લાવથી જોતા હતા અતપુરની બહાર એક સ્વતંત્ર ઓરડા-

મા કાંઈ દિવસે પાંચ મિનીટ માટે તે કન્યાને મળી શકતો હતો અને કાંઈ દિવસે નહોતો મળી શકતો.

વહેવાઈના ધર તરફથી થતું અપમાન મહત્ત્વ નહિ થઈ શકવાથી રામસુંદરે કાંઈ પણ રીતે બાકીના રૂપિયા ભરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ છતાં દેવાનો જે ભાર પાંચ ઉપર લીધો હતો તે જ ઉચકી શકતો નહોતો. અરથ માટે પણ ધણી તાણ પડતી હતી તથા લેણદારોની નજર ચુકવવા હમ્મેશા હોત કોશલેનો આશ્રય લેવો પડતો હતો.

પેલી તરફ સાસરે નિરૂપમાને ઉઠના બેસતા ત્રીજ વાગ્યાથી વેઠવા પડતા હતા. પિયરની નિદા સાલગી, ઓરડાના બારણા બંધ કરી રૂઢન કરવું એ તેનું નિત્યકાર્ય થતું હતું.

મુખ્યત્વે કરીને સાસુનો ભુલ્મ કાંઈ રીતે અટકતો નહોતો. જે કાંઈ કહેતું કે, “ અહા ! કેવી લક્ષ્મી જેવી વહૂ છે ! વહૂનું મહો જેતા નેત્રો શીતળ થાય તેમ છે ! ” તે એવા વખતે સાસુ ગર્જના કરી બોલી ઉઠતી કે.—“ લક્ષ્મીપતિની છોકરી લક્ષ્મી જ હાયને ! ”

વહૂના ખાવા પીવાની પણ કાંઈ મંજાળ રાખતું નહોતું. જે કાંઈ દયાળુ પાડેસણ કાંઈ ગુડીનો ઉલ્લેખ કરતી તે સાસુ કહેતી હતી કે, “ જે એના બાપે પૂરતા પૈમા આપ્યા હોત તે પૂરી સંજાળ લેવામાં આવત. ”

સહુ એવો જ ભાવ બતાવતા હતાં કે, વહૂનો ભણે કાંઈ અધિકાર જ નથી, તે છેતરીને આ રથળે આવી છે !

કન્યાના અનાદર તથા અપમાનની વાત તેના પિતાના કાન સુધી પહોંચી હોય એમ લાગતું હતું. અતે રામસુંદર પોતાનું ક્ષેત્રવાનું ધર વેચી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

પુત્રોને પોતે ઘર ખૂદાર વિનાના કરવા બેઠો હતો એ વાત તેણે તેમનાથી છુપાવી રાખી તેણે પોતાનું ઘર વેચી નાખી એ ઘરમાં જ ભાડે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આ કાર્ય પોતાના મૃત્યુ સુધી કાંઈના જાણવામાં ન આવે એવું કૌશલ વાપરવાનો તેનો સંકલ્પ હતો.

આમ છતાં એ વાત છોકરાઓના જાણવામાં આવી. સહુ રડી પડ્યા મોટા ત્રણ છોકરા પરણેલા હોય તેઓમાંથી કાંઈને સતાન સુદ્ધા થયા હતા. ઘર વેચવાનું બધું પડ્યું.

હવે રામસુદર બિન બિન સ્થળેથી ઉઝા બ્યાળે થોડા થોડા પૈસાનું દેવું કરવા લાગ્યો. અતે સસારનું ખરચ ચલાવવામાં પણ ધણી હરકત પડવા લાગી.

બાપનું મોટું જોઈ નિરૂં સત્રણું સમજી શકી. વૃદ્ધના પાકી ગયેલા વાળમાં અને હાંમેશાં સંકુચિત રહેતા બાવમાં દીનતા તથા દુશ્ચિતા દેખાતી હતી પિતા જ્યારે પુત્રોનો ગુન્હેગાર હતો ત્યારે અશ્વાત્થા છુપાવી શકાય ખરો કે ? વહેવાઈના ઘરના રબર મેળવી રામસુદર જ્યારે ક્ષણ કાળ માટે કન્યાને મળી શકતો ત્યારે પિતાનું હૃદય કેટલું બધું દાટતું હતું એ તેનું મુખ જોઈને સ્પષ્ટ - સમજી શકાતું હતું.

એ વ્યથિત પિતૃહૃદયને સાતવના આપવા માટે થોડા દિવસ પિયર જવાને નિરૂં અધીર બની ગઈ હતી પિતાનું મ્હાન મુખ જોઈ તે હવે હજી મહી શક્તી નહોતી એક દિવસે તેણે રામસુદરને કહ્યું કે, — “ માપા ! મહને એક વખત ઘેર લઈ જાઓ. ”

રામસુદરે કહ્યું — “ સારું ”

પરંતુ તેનું કાંઈ જોર નહોતું. પોતાની કન્યા ઉપર પિતાનો જે સ્વાભાવિક અધિકાર હોય છે તે તેણે જાણે કે પોતાના ત્રણના રૂપિયામાં બીજાનો સોંપ્યો હતો. કન્યાનું દર્શન કરવા માટે પણ તેને

સંકાયસહ બિદ્યા માગવી પડતી હતી તથા ફેટલીક વખત નિરાશા મળતા તે બીજો બોલ બોલી શકતો નહોતો.

પણ કન્યા ઘેર આવવાની ઈચ્છા દર્શાવે એટલે પિતા તેને તેડી ગયા સિવાય કેવી રીતે રહી શકે ? એટલા માટે એ વિપયની વાત વહેવાઈ મહાશય પાસે કાઢતા પૂર્વે રામસુદરે ફેટલી હીનતા, ફેટલું અપમાન તથા ફેટલું તુક્કાન વેડી ત્રણ હજાર રૂપિયા એકઠા કર્યો હતા એ ઇતિહાસ ગ્રુમ રહે એ જ સારું છે.

ત્રણ હજાર રૂપિયાની નોટો લઈ રામસુદર વહેવાઈ પાસે જઈને બેઠો. પ્રથમ હાસ્યમુખે પાડોશની વાત કાઢી. હરિકૃષ્ણને ઘેર મ્હોટી ચોગી થઈ હતી તેનું તેણે સાઘત વર્ણન કર્યું નવીન-માધવ અને રાધામાધવ નામના બન્ને ભાઈની તુલના કરી વિદ્યા-શુદ્ધિ તથા સ્વભાવ સબધી રાધામાધવની પ્રશંસા અને નવીન-માધવની નિંદા કરી. પછી હુકાને એક બાબુએ ગોઠવી વાતમાં તે વાતમાં તેણે કંથુ કે—“ હા હા વહેવાઈ ! પેલા આપના રૂપિયા બાકી છે ને ! હમ્મેશા આવતી વખતે લઈ આવવાનો વિચાર કરું છું, પણ ઘેરથી નીકળું છું ત્યારે ભૂતી જાહે છું ! ” આવી રીતે એક લાખી ભૂમિકા કરી હૃદયના ત્રણ હાકાની માફક ત્રણ નોટો તેણે બહાર કાઢી. કેવળ ત્રણ હજારની નોટો જોવામાં આવતાં રાવસાહેબ ખડખડાટ હસી પડ્યા. તેમણે કહ્યું—“ રહેવા છો વહેવાઈ ! મ્હને એનું કામ નથી ” એક પ્રચલિત કહેવનનો ઉલ્લેખ કરીને તેમણે કહ્યું, નજીવા કારણથી તેઓ દુર્ગંધમા હાથ નાખવા ઈચ્છતા નથી.

પછી કન્યાને પિયર મોકલવાની વાત કાઢના મુખમાંથી નીકળતી નહોતી. રામસુદરે વિચાર્યું, એ સબળો કુટુંબિતાનો સંકેત પોતાને હવે સંભળતો નથી દુઃખદ ભાવથી પણ સમય સૂધી ચુપ બેઠા પછી તેણે મૃદુરવરે એ વાત કાઢી. રાવબહાદુરે કાંઈ પણ

ઝરણુનો હૃલેખ કર્યા સિવાય કહ્યું —“ હમણા મોકલવાનું બની શકે તેમ નથી. ” આમ કહી તેઓ કાર્યવશત અન્ય સ્થળે ચાલ્યા ગયા.

રામસુંદર કન્યાને મ્હેા બતાવ્યા વગર પેલી નોટો પાછી ખીસામા મૂકી ઘેર ચાલ્યો ગયો. સઘળા રૂપિયા એકઠા કરી જ્યાં સૂધી કન્યા ઉપરનો પોતાનો અધિકાર સક્રાંત્ય સિવાય સાગિત ન કરી શકાય ત્યાં સૂધી વહેવાદને ઘેર નહિ જવાની તેણે પોતાના મનમા પ્રતિજ્ઞા કરી.

ઘણા દિવસ પીતિ ગયા નિરૂપમા માણસ ઉપર માણસ મોકલતી હતી; પરંતુ પિતાના દર્શન કરી શકતી નહોતી. અતે અભિમાનને વશ થઈ તેણે માણસ મોકલવાનું બંધ કર્યું —એ વખતે રામસુંદરના મનમા ઘણો આઘાત થયો, છતાં તે પુત્રી પાસે ગયો નહિ.

આશ્વિન માસ આવ્યો. રામસુંદરે કહ્યું કે ‘ આ વખતે પૂજા ઉપર નિકળે અવશ્ય દેર લાવીશ નહિ તો—’ કહી તેણે એક ઘણા મજત સોમન લીધા.

પચમી કિવા ષષ્ઠીને દિવસે જેસને છેડે ટેટલીક નોટ બાધી રામસુંદર ઘેરથી બહાર જવા તૈયાર થયો. એવામા પાત્ર વર્ષનકે હિન્મરના તેના એક પૌત્રે આવી કહ્યું —“ દાદા ! મ્હાર માટે આડી લેવા જાઓ છો કે ? ” ઘણા દિવસથી તેને ઠેકણગાડી ઉપર ચઢી હવા ખાવા જવાનો શોખ થયો હતો, પરંતુ કોઈ રીતે તેનો એ શોખ પાર પડતો નહોતો. છ વર્ષની એક પૌત્રીએ આવી કહ્યું, પૂજના નિમત્રણમા જવા લાયક એક પણુ સારુ વસ્ત્ર તેની પાસે નથી.

રામસુંદર એ જાણતો હતો તથા એ મંજૂ થી હુકો પીતલ પીતાં તે ધાત્રી ચિતા કરતો હતો. રાવબહાદુરને ઘેર જ્યારે પૂજનું નિમત્રણ થયું ત્યારે તેની વહુઓને નહિ જેવા અલકારો પહેરી

કૃપાપાત્ર દરિદ્રની માફક જવું પડશે એ વાર્તા રમરણ કરી તેણે અંતરના ઉંડાણમાં ધણી નિશ્વાસ મૂક્યા હતા, પણ તેથી તેના સજ્જાતની વાર્ધક્યરેખા ધણી ગંભીર અકિત થવા ઉપરાંત બીજું કંઈ ફળ્યું નહોતું.

દીનતાથી દુઃખી થતા ગૃહનો રૂદનખ્વનિ કાનમાં લઈ વૃદ્ધ રામસુદરે વહેવાઈના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. આજે તેને મંડાવભાવ નહોતો. નોકર ચોકરો તરફ પહેલા જે સચકિત દષ્ટિપાત કરતો તે દૂર થયો હતો. આજે જાણે કે તેણે પોતાના જ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો અદર જઈ તેણે સાબળયુ કે, રાવબહાદુર ઘરમાં નથી; થોડો વખત રાહ જોવી પડશે. અતરની ઉત્તેજનાને રોકી નહિ શકાવાથી રામસુદર પુત્રીને જઈ મળ્યો. બન્નેના નેત્રમાંથી હર્ષશ્રુજળ પડવા લાગ્યું પિતા રડતો હતો અને પુત્રી પણ રડતી હતી. બન્નેમાંથી કોઈ વાત કરી શકતું નહોતું. આવી સ્થિતિમાં થોડો સમય પસાર થયો ત્યાર પછી રામસુદરે કહ્યું — “જહેન ! આ વખતે તને જરૂર ઘેર લઈ જઈ હું હવે કાંઈ હરકત નથી ”

એવામાં રામસુદરના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હરમોહને તેના બન્ને ન્હાના પુત્રને સાથે લઈ એકાએક એ ઝોરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે પિતાને કહ્યું — “બાપા ! આ વખતે અમને બીજારી બનાવ્યાને ! ”

રામસુદરે સહસા અભિમૂર્ત બની જઈ કહ્યું — “તમારે માટે હું નરકગામી થાઉં કે ? તમે મૂકે મહારા સત્ય કર્તવ્યનું પાલન નહિ કરવા છો કે ? ” રામસુદરે પોતાનું ઘર વેચી નાખ્યું હતું. આમ એકાએક એ વાત તેઓ જાણી શક્યા તેથી તે તેમના ઉપર ધણો રોષે બરાયો અને વિરક્ત બની ગયો !

તેના પાત્રે બન્ને હાથથી તેને પકડીને કહ્યું :— “દાદા ! મારે માટે ગાડી ન લાવ્યાને ! ”

નીચું જોઈ એસી રહેલા રામસુદર પાસેથી કાંઈ ઉત્તર નહિ

મળવાથી બાળકે નિરૂં પાસે જઈ કહ્યું.—“ ફાધ ! મહેને એક ગાડી લાવી આપશો ? ”

નિરૂંપમા સંધળો પ્રકાર સમજવામા આવતા બોલી.—“ બાપા ! હવે જો તમે મહારા શ્વસુરને એક પૈસો પણ આપશો તો હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે તમે મહેને જોઈ શકશો નહિ. ”

રામસુદરે કહ્યું —“ ના બહેન ! એવું બોલીશ નહિ. જો આ રૂપિયા હું ન આપી શકું તો તેથી ત્હારા બાપનું અપમાન છે અને ત્હારું પણ અપમાન છે ! ”

નિરૂંએ કહ્યું—“ તમે રૂપિયા આપો તો જ અપમાન છે ! તમારી પુત્રીની કાંઈ મર્યાદા નથી કે ? હું શું કેવળ રૂપિયાની જ કામળી છું કે જ્યાં સુધી રૂપિયા હોય ત્યાં સુધી મહારી કિંમત હોય ? બાપા ! આ રૂપિયા આપી તમે હવે મહારું અપમાન કરશો નહિ. વળી મહારા સ્વામીને તો આ રૂપિયા જોઈતા નથી. ”

રામસુદરે કહ્યું.—“ જો હું રૂપિયા નહિ આપું તો તને આવવા નહિ દે. ”

નિરૂં.—ના આવવા દે તો શું કરવું ? તમે પણ હવે મહેને તેડી જવાની વાત કાઢશો નહિ.

રામસુદર કપતા હાથે પેલી નોટા ખેસને છેડે બાંધી પાછો ચોરની માફક સહુની દૃષ્ટિ ચુકાવી ઘેર ચાલ્યો ગયો.

પણ રામસુદર રૂપિયા લાવ્યો હતો તથા કન્યાના નિષેધથી એ રૂપિયા પાછા લઈ ગયો હતો એ વાત ચુપ રહી નહિ. કાંઈ કુવહલ વૃત્તિની ઘસીએ છુપી રીતે એ વાત સાંભળી લઈ નિરૂંની સાસુને ઠહી દીધી. એ વાત સાંભળવામા આવ્યા પછી સાસુના અત્યાચારનો પાર રહ્યો નહિ.

નિરૂંપમા માટે તેનું સાસરું શરણપાળી બની ગયું. વિવાહ થયા પછી થોડા જ વખતમા તેનો પતિ રૂપિયુદી મેજરેટ્સ ઇન્ડિયન નોકરી

ઉપર ચાલ્યો ગયો હતો તથા સોળતના દોષથી ચરિત્રહીન ન બની જાય એ કારણથી નિરૂપમાને તેના કોઇ પણ સમાવ્હાલાને મળવાની હવે રજા નહોતી.

આ વખતે નિરૂને એક પ્રકારની ગંભીર પીડા થઇ, પરંતુ એ માટે તેની સાસુને માથે સધળો દોષ મૂકી શકાય એમ નહોતું. નિરૂ પોતાના શરીર તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપતી નહોતી. કાતિક માસની ઠડીમાં તે માથા ઉપર બારી ખુલ્લી રાખતી હતી ઠડીના વખતમાં શરીર ઉપર જોઇએ એવાં વસ્ત્ર પહેરતી નહિ તથા આહારાદિના નિયમ પણ પાળતી નહોતી વચ્ચે વચ્ચે દાસી જ્યારે તેનું ખાવાનું થઇ આવતા બૂલી જતી ત્યારે તે તેને એ વાત યાદ કરાવતી નહોતી. તે પારકાના ઘરની દાસદાસી હોય ધરધણી ધર-ધણીઆણીની કૃપા ઉપર આધાર રાખીને તેમને ઘેર રહેતી હોય એવો સંસ્કાર તેના મનમાં દૃઢ થયો હતો. આવો ભાવ પણ તેની સાસુ સહન કરી શકતી નહોતી તે જો કદાચ જમવા તરફ વળતું દુર્લક્ષ્ય જોતી તો કહેતી કે, ‘ નબળાબની છોકરી ખરીને ! ગરીબ તરતુ અન્ન એને ગળે નહિ ઉતરતુ હોય ! ’

રોગ જ્યારે વધી ગયો ત્યારે સાસુએ કહ્યું. —“ એ બધા ચાળા છે ! ”

અંતે એક દિવસે નિરૂએ નમ્રતાથી સાસુને કહ્યું —“ બા ! મારા બાપા તથા બાઇઓને એક વખત જોવાની મહારી ઇચ્છા છે.”

સાસુએ કહ્યું. —“ એ બાપને ઘેર જવાનું એક છજ છે. ”

કહીશું તો કોઇને ખરુ લાગશે નહિ કે, જે દિવસે સંખ્યાકાળે નિરૂનો શ્વાસ ચાલવા લાગ્યો તે જ દિવસે ડોક્ટરે પહેલ પહેલી તેના શરીરની તપાસ કરી. એ પહેલી તપાસ જ છેલ્લી તપાસ થઇ.

ઘરની મહોટી વહૂ મરી ગઇ. ધણી ધામધુમથી તેની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા સમાપ્ત થઇ. પ્રતિમા-વિસર્જનનો સમારોહ કરવામાં રાજ-

બહાદુરની એ જીલ્લામા જેવી ખ્યાતિ હતી તેવી જ ખ્યાતિ મ્હોટી વહૂના મન્દારના સમારોહની પણ ફેલાઈ ગઈ. એવાં ચ દનનાં સાક્ષાત્તી ચિતા એ પ્રદેશમા ફાઈએ જોઈ નહોતી ! વળી શ્રાદ્ધની એવી ધામધુમ રાવબહાદુર સિવાય બીજું ફાઈ કરી શકે એ અશક્ય હતું. એમ પણ સાબળવામા આવતું કે, આ કાર્યથી રાવબહાદુરને માથે થોડું દેવું થયું હતું.

રામસુંદરને માતવના આપતી વખતે તેની કન્યાનું કેવા મહા-સમારોહથી મૃત્યુ થયું હતું તેનું મહુ સવિસ્તાર વર્ણન કરતા હતા.

બીજી તરફથી ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટનો પત્ર આવ્યો, તેમા લખ્યું હતું કે, “ મહે સધળો બદોબસ્ત કરી દીધો છે તેથી વિના વિલંબે મ્હારી સ્ત્રીને અત્રે મોકલજો. ”

આ પત્રના ઉત્તરમા રાવબહાદુરની મહિષીએ લખ્યું કે—
“ બાઈ ! ત્હારે માટે બીજી એક વહૂ શોધી કાઢી છે. તું રજા લઈ જવ્વી ઘેર આવજે ”

આ વખતે પણ વીસહજાર રૂપિયા નગદ લેવાના હતા !

હાડપિંજર

અમે ત્રણે બાલ્યાવસ્થાના સોબતીઓ જે ઓરડામાં સૂઈ રહેના હતા તેની પાસેના જે ઓરડામાં દિવાલ ઉપર એક હાડપિંજર લટકતું હતું રાત્રે જ્યારે વાયુ ફૂકતો હતો ત્યારે એ હાડપિંજરના હાડકાં ખખડતાં હતાં, દિવસે એ હાડકાઓને અમે હલાવતા હતા. એ વખતે પડિત મહાસય પાસે અમે મેઘનાદવધ તથા કુંગ્રેજ સ્કૂલના એક વિદ્યાર્થી પાસે અસ્થિવિદ્યા શીખતા હતા. અમને સફળ વિષયોમાં હોશિયાર કરી દેવાની અમારા વડિલોની ઇચ્છા હતી. તેમની ઇચ્છા કેટલા અશે સફળ થઈ હતી એ અમને જેઓ ઓળખતા હતા તેમને જણાવવાની જરૂર નહોતી. વળી જેઓ અમને ન ઓળખતા હોય તેમનાથી એ વાત છુપાવવામાં જે કસ્યાણુ હતું

ત્યાર પછી ઘણો વખત પસાર થઈ ગયો. એ દરમિયાન પેલા ઓરડામાંથી હાડપિંજર અને અમારા ભેગમાંથી અસ્થિવિદ્યા ક્યાં ચાલ્યા ગયા એ અમે પોતે પણ જાણતા નથી.

થોડા દિવસ ઉપર એક રાત્રે કોઈ કારણને લીધે સ્થાનતો અભાવ થવાથી મ્હારે પેલા હાડપિંજરવાળા ઓરડામાં જે સૂઈ રહેવું પડ્યું. અભ્યાસ નહિ હોવાથી ઉંઘ આવતી નહોતી. આમ તેમ પાસું ફેરવતાં ફેરવતા ટાવરના મ્હોટા કલાકો વાગી ગયા એવામાં ઓરડાના ખુણામાં જે દીવેલનો દીવો સળગતો હતો તે જુઝાર્ઈ ગયો. અત્યાર પહેલાં અમારા મકાનમાં એક બે ભગંકજ બનાવ બની ગયા હતા; તેથી દીપક જુઝાર્ઈ જતાં સાહજિક રીતે મનમાં મૃત્યુની વાત યાદ આવી. મનમાં એમજ લાગ્યું કે આ મધ્યરાત્રે એક દીપશિખા ચિર અધકારમાં બળી ગઈ. પ્રકૃતિ પાસે એ જેવો બનાવ હતો તેવો જ બનાવ મનુષ્યના પ્રાણની રાખાતે

છે. એ પ્રાણશિખા કાંઈ એક રાત્રે એકાએક ખુઝાઈ વિસ્મૃત થાય છે.

ધીમે ધીમે પેલા હાડપિંજરની વાત યાદ આવી તેના જીવિત કાળના વિષયની કલ્પના કરતાં એકાએક એમ લાગ્યું કે, જાણે એક ચેતન વ્યક્તિ અધિકારમાં દિવાલ ઉપરથી નીચે ઉતરી આવી, મ્હારા બિજાનાની આસપાસ ફર્યા કરે છે. તેનો ઉતાવળથી આશ્રતો શ્વાસ સંભળાવા લાગ્યો. તે જાણે કાંઈ વસ્તુ શોધતી હોય એવી રીતે ઝડપથી ફરવા લાગી હું એટલું તો અવશ્ય સમજી શક્યો કે, એ સંધળી મ્હારા નિદ્રાહીન ગરમ મસ્તકની કલ્પના અથવા તરંગી લેબનો ભ્રમ છે. મ્હારા મસ્તકમાં ઝડપથી જે લોહી વહે છે તેનોજ અવાજ હું સાંભળું છું. આવું સમજવા છતાં મ્હારું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. કારણ વગરનો આ ભય દૂર કરવા હું મ્હોટેથી બોલી ઉઠ્યો — “કાણુ છે ?”

પગનો અવાજ મ્હારી શય્યા પાસે આવી સંભળાતો બંધ થયો તથા હું એવો ઉત્તર માંભળી શક્યો કે, “હું મ્હારું પેલું હાડપિંજર શોધવા આવી છું.”

મ્હે વિચાર્યું કે, પોતાની કાલ્પનિક સૃષ્ટિ સમક્ષ ભય દર્શાવેલો વૃથા છે. ઉચ્ચકાને દબતાયી પકડી રાખી હમ્મેશાની પરિચિત વ્યક્તિ માફક મ્હે કહ્યું — “આવી મન્યરાત્રે બહુ સારું કામ શોધી કાઢ્યું છે ! હવે એ હાડપિંજરની તને શી જરૂર છે ?”

અધિકારમાં બિજાનાની પાસેથી જ ઉત્તર મળ્યો, “તમે કેવું બોલો છો ! મ્હારા કલ્પના હાડકા એ હાડપિંજરમાં હતા ! મ્હારું છઠ્ઠીસ વર્ષનું યૌવન એની ચારે તરફ વિકસિત થયું હતું : એ એક વખત જોવાની મ્હને ઇચ્છા ન થાય કે ?”

તરબળ મ્હે કહ્યું : — “વત્ત તો ખરી છે. તું ત્હારા હાડપિંજરની શોધ કર; હું ઉઘી જવાનો પ્રયત્ન કરું છું.”

તેણે કહ્યું.—“ તમે એકલા હો એમ લાગે છે હું તમારી પાસે બેસી થોડી વાતચિત કરું છું. પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં હું પણ માણસની સાથે બેસી માણસ સાથે વાત કરતી હતી આ પાંત્રીસ વર્ષથી હું કેવળ ક્ષમશાનના વાયુમા હું હું અવાજ કરી ભટકું છું- આજે તમારી પાસે બેસી ફરી એક વખત માણસની માફક વાતચિત કરું છું. ’

મહેને એમ લાગ્યું કે, કાંઈ મ્હારા મિછાના પાસે બેઠું. નિરુપાય બની મહે સહજ ઉત્સાહસહિત કહ્યું —“ જાહુ સારું. મન પુષ્કળ પ્રકુલ થાય એવી વાત તું કહે ”

તેણે કહ્યું.—“ સર્વોત્તમ મળાહ કિવા આનંદની વાત સાંભળવી હોય તો હું મ્હારું જીવનટૂંકાત જ કહું ? ”

આ વખતે ટાવરમા ટમ ટગ અવાજ કરતા બે ટકાગદ વાગ્યા એ બ્યક્તિ કહેવા લાગી.—“ જ્યારે હું માણસ હતી અને ન્હાની હતી ત્યારે એક બ્યક્તિથી જન્મ જેટલી બહીતી હતી. એ મ્હારા પતિ હતા. જળમા અપડાવાથી ગાંધીની જેવી સ્થિતિ થાય તેવી જ સ્થિતિ મ્હારી મ્હારા સ્વામી પાસે હતી. મહેને એમ જ લાગતું કે, કાંઈ એક સંપૂર્ણ અપરિચિત જીવ જળ નાખી મહેને મ્હારા સ્નિગ્ધ તેમજ ગંભીર જન્મજળાશયમાંથી બહાર બેઠી કાઠી લાઇ જાય છે, તેના પગમાંથી કાંઈ પણ રીતે મ્હારી મુક્તિ થાય તેમ નથી. વિવાહ થયા પછી બે મહિને જ મ્હારા સ્વામીનું મૃત્યુ થયું. મ્હારાં સગાં સબંધીઓએ મ્હારા વતી ધણું કર્યાં કર્યું. મ્હારા સંસારાએ અનેક લક્ષણો મેળવી મ્હારાં સાસને કહ્યું:— “ સાસમા જે કન્યાને વિષકન્યા તરીકે ઓળખવામા આવે છે તે જ આ કન્યા છે. ’ એ વાત હજી પણ મહેને બરાબર યાદ છે. સાબળો છો કે ? મ્હારી આ વાત તમને કેવી લાગે છે ? ”

મહે કહ્યું —“ ઘણી સારી લાગે છે. વાતની શુરુઆત ઘણી રસિક છે. ”

“ ત્યારે સાલજો આનંદથી હું બાપને ઘેર પાછી આવી ધીમે ધીમે મ્હારી ઉમ્મર વધવા લાગી લોકો મ્હારાથી જીપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પરંતુ હું પોતે સારી રીતે જાણતી હતી કે, મ્હારા જેવી સુંદરી ભાગ્યે જ સસારમાં નજરે પડે છે તમે શું ધારો છો ? ”

“ ત્યારે કહેવું સંભવિત હોય એમ લાગે છે જાના મહે તો તને કોઈ વખતે જોઈ નથી ”

“ શું કહો છો ? જોઈ નથી ? મ્હારા આ હાડપિંજર ! હા-હા-હા ! હું મસ્કરી કરતી નથી અરેજે ! હમણા હું કેવી રીતે સાંગિત કરું કે, આ બે આંખોના ખાલી ખાડાઓમાં જે વિશાળ દાગી તેજસ્વી આંખો હતી ! ગુલાબી અધરોષ ઉપર જે મૃદુહાસ્ય હતું તેની કદપના કરાવી શકાય એવો દાર્ઢ્ય માર્ગ હવે રહ્યો નથી. વળી આ ફેટલાક શુષ્ક હાડકા ઉપર જે લાઘવિય, લાવણ્ય, યૌવનના તરંગ વગેરે દિવસે દિવસે પ્રસ્ફુટિત થતું હતું તેની હમણા તમને વાત કહેતા હસવું આવે છે તેમજ ક્રોધ પણ ઉપજે છે. મ્હારા એ શરીરમાંથી અસ્થિવિદ્યા શીખી શકાય એવી એ વખતના મ્હોટા મ્હોટા ડૉક્ટરોની પણ ધારણા નહોતી હું જાણું છું કે, કોઈ એક ડૉક્ટરે પોતાના એક અગત મિત્ર આગળ મ્હારા ઉલ્લેખ ‘ કનકય પા ’ કહીને કર્યો હતો એનો અર્થ એટલો જ હતો કે, પૃથ્વીના બીજા સઘળા મનુષ્યો અસ્થિવિદ્યા અને શરીર-તત્વના દૃષ્ટાન્તસ્થળ હતા, કેવળ હું એકલી જ સૌન્દર્યરૂપી પુષ્પના જેવી હતી કનકય પામાં હાડપિંજર હોય ખરું કે ? ”

“ હું જ્યારે ચાલતી ત્યારે તમે મને જોઈ હોત તો સમજી શકત કે, એક હીરો હાવાતાં તેની ચારે તરફ જેવી રીતે જ્યોતિ

ઝગઝગી ઉઠે તેવી જ રીતે મહારા દેહની પ્રત્યેક ગતિમા સૌન્દર્યનું તેજ સ્વાભાવિક રીતે જ ઝગઝગી ઉઠતું હતું વચ્ચે વચ્ચે ધણી સમય સૂધી હું પોતે જ મહારા બંને હાથ જોયા કરતી હતી. પૃથ્વીના સઘળા ઉદ્ધત પુરુષોના મ્હોમા લગામ નાખી તેમને બરાબર પકડી ગાખી રાકે એવા એ બે હાથ હતા સુભદ્રા જ્યારે અર્જુનને લઈ વિજયરથમા બેસી ત્રણ લોકને વિસ્મિત કરી રથ ચલાવી મઈ હતી ત્યારે તેના હાથ સુદર, હથેળી લાલચાળ અને આગળીઓ નાવણ-રિખા જેવી હશે એમ મને લાગે છે

“ પરંતુ મ્હાગ નિર્લજ્જ, ખુદ્દા, અલકાગ વગરના વૃદ્ધ હાહપિંજરે તમારી આગળ મહારા નામ વિરુદ્ધ ખાટી માફી આપી છે. એ વખતે હું નિઃપાયે સુપ હતી એથી જ પૃથ્વીના સઘળા મનુષ્યોમાંથી તમાગ ઉપર મને વિશેષ ગુસ્સો લાગ્યો છે મ્હારુ મોળ વર્ષનું જીવતું, યૌવનના તાપથી ગરમ બનેલું લાલચોળ રૂપ એક વખતે તમને બતાવી, ધણી કાળની તમાગી નિદ્રા ઉઘરી દઈ તમારી અન્ધવિદ્યાને અસ્થિર બતાવી હાકી ઘટવાની મને ધણી ઈચ્છા થાય છે ’

મહે રથુ —“ બે હમણા તને શરીર હોત તો હું તને સ્પર્શ કરીને કહેત કે, અસ્થિવિદ્યા તન્હ મને મિલકુલ રૂચિ નથી ત્હારુ બુવનમોહન પૂર્ણયૌવનનું રૂપ રજનીના અધનારપટ ઉપર પૂર્ણ-તેજથી પ્રકાશી નીકળ્યું છે હવે વિશેષ કહેવાની જરૂર તપી. ”

“ મ્હારી કોઈ બહેનપણી નહેતી મહારા ભાઈએ વિવાહ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અત પુગ્મી હું એકલી જ હતી. બંમીઆમા એક દક્ષની છાત્રા નીચે બેસી હું વિચારતી હતી કે, આખી દુનિયા મને મ્હાય છે, સઘળા તાગઓ મ્હારુ નિરીક્ષણ કરે છે, વાયુ વારવાગ માલ નિશ્વાસ મૂકી મ્હારી આમ્મખાસ કુંકાય છે. વળી જે તૃણાસન ઉપર હું બે પગ મૂકાને બેસતી હતી તેનામાં

એ જૈનન્ય હોત તો તે ફરીથી અચેતન બની જાત. પૃથ્વીના સ-
ધના યુવાન પુરુષો આ તૃણપુજનુ રૂપ ધારણ કરી મહારા ચરણો
નીચે ઉભા રહ્યા હોય એવી કલ્પના હું કરતી હતી હૃદયમાં
ક્રાંતિ પણ કારણ સિવાય એક પ્રકારની અવ્યક્ત વેદના હું અનુ-
ભવતી હતી

“ મહારા ભાઈના એક મિત્ર શશિશેખર જ્યારે મેડિકલ કૉલે-
જમાં પમાર થઈ આવ્યા ત્યારે તેઓ જ અમારા ઘરના ડૉક્ટર
બન્યા. પહેલા છુપી રીતે ઘણી વખતે મહે તેમને જોયા હતા. મહારા
જ્યાર્થે તો ઘણા અદ્ભુત માણસ હતા—પૃથ્વીને તેઓ, જરાબર આખ
જોધીને જોઈ રાકના નહોતા. ખરી રીતે જોવા જતા તેઓ સંસારને
એક છેડે જઈને જોતા હતા

“ કેવળ એક શશિશેખર જ તેમના મિત્ર હતા આમ હો
વાથી બહાર એકત્રિત થતા યુવકોમાં હું શશિશેખરનું સર્વદા
દર્શન કરી શકતી હતી સધ્યાકાળે પુષ્પતરૂઓ ઉપર હું જ્યારે
સમ્રાજીનું આસન સ્વીકારતી હતી ત્યારે પૃથ્વીની સઘળી પુરુષ-
જાતિ શશિશેખરની મૂર્તિ ધારણ કરી મહારા ચરણોમાં ઉપસ્થિત
આતી હતી,—માબળો છો કે ? કેમ લાગે છે ? ”

મહે નિવાસ મફી કહ્યું:—“ મહેને એમ લાગે છે કે, જો હું
શશિશેખર થઈ જન્મ્યો હોત તો સારું થાત ”

“ પ્રથમ બધી વાત સાબળો એક દિવસે મહેને તાવ આવ્યો
હતો. આકાશમાં વાદળા ઘેરાએલા હતા. ડૉક્ટર મહેને જોવા આવ્યા
હતા. એ પ્રથમ દર્શન હતું.

“ મહે બારી તરફ મહોં રાખ્યું હતું સધ્યાની દિવળ
જ્યોતિથી રોગીમુખની મલિનતા દૂર કરવાની મહારી દૃષ્ટિ હતી
ડૉક્ટરે જ્યારે જોરડામાં પ્રવેશ કરી એક વખત મહારા મુખ તરફ

જોયું ત્યારે મનમાં તે મનમાં મહે ડૉક્ટર બનીને કહપતાથી મહારા ખેતાના મુખ તરફ જોયું. સખ્યાકાળની એ જ્યોતિમાં કામળ ઉશિકા ઉપર કુસુમપલ્લવના જેવું પરતું સહજ વિવર્ણ એક મુખ હતું, કશગુચ્છની કેટલીક લટો લલાટ ઉપર આવી પડી હતી તથા લજ્જાથી નમી ગયેલી વિશાળ આંખોના પલ્લવોએ કપોળ ઉપર છાયાનો વિસ્તાર કર્યો હતો.

“ ડૉક્ટરે નમ્ર તથા મૃદુ સ્વરે લાઇને કહ્યું, ‘ એક વખત હાથ જોવો પડશે. ’

“ મહે મહારો સુકામળ હાથ ઓઢેલા વસ્ત્રમાંથી બહાર મઢ્યો. એક વખત હાથ તરફ જોઇ મહે વિચાર્યું, જો એ હાથમાં લીલી બગડીઓ હોત તો તે વિશેષ સુદર દેખાત. રોગીનો હાથ લઈ નાડી તપાસતા ડૉક્ટરની આવી અસ્થિરતા અત્યાર પૂર્વે મહે કદાપિ જોઈ નહોતી. ધ્રુજતી આંગળીઓથી ડૉક્ટરે મહારી નાડી તપાસી. તેઓ મહારા જવરતી ગરમી સમજી શક્યા તથા તેમના અંતરની નાડી કેવી રીતે ચાલે છે એનો હું પણ કાંઈક આભાસ મેળવી શકી. કેમ, મહારી વાત ખરી લાગતી નથી ? ”

મહે કહ્યું, “ શા માટે ખરી ન લાગે ! મનુષ્યની નાડી સખ-
ળી સ્થિતિમાં સમાન લાવથી ચાલતી નથી. ”

“ કાળક્રમે ફરી જો ચાર વખત બીમાર પડી આરોગ્ય મેળવ્યા પછી મહે “ જોયું કે, મહારી સખ્યાકાળની પેલી માનસિક સલામાં પૃથ્વીના કરાડો પુરુષાની સખ્યા ઘણી ઘટી જઈ છેવટે એકમાં આવી અટકી. મહારી પૃથ્વી જનશત્રુ જેવી બની ગઈ. જગતમાં કેવળ એક ડૉક્ટર અને એક રોગી અવશિષ્ટ રહ્યાં.

સખ્યાકાળે છુપી રીતે હું કેસુધ રંગની એક સાડી પહેરતી હતી. બરાબર ચોટલો. જોળી તેમાં ખેલકૂલ મુથી ભેતી હતી. પછી હાથમાં એક આયનો લઈ બાથમાં જઈને હું એસતી હતી. એ વખતે ડૉક્ટર બનીને હું મહારુ દર્શન કરતી હતી, મુખ ચતી

હતી, ચ્હાતી હતી, પ્રેમ કરતી હતી, છતાં પ્રાણુની અંદર એક દીર્ઘ નિશ્વાસ સંખ્યાકાળના વાયુની માફક હુ હુ કર્યા કરતો હતો હતો.

“ એ વખત પછી હુ એકલી નહોતી, જ્યારે ચાલતી ત્યારે મગની આંખોની પૃથ્વી ઉપર ફેવી રીતે પડે છે તે જોઈ વિચારતી કે મહારી એ ચાલ પરીક્ષામાં પસાર થયેલા નવીન ડૉક્ટરને ફળી સામશે ! મધ્યાન્હકાળે ગભીર નિસ્તબ્ધતામાં, વચ્ચે વચ્ચે એકાદ પંખી ધણે દૂર કાંઈ અવાજ કરતું હોય જતું હતું અને હુ સદેહ ચાદર બિછાવી પોતાને હાથે બિછાવું કરી સૂતી હતી. બિછાનામાં પડેલા મહારા એક ખુલ્લા હાથને જોઈ હુ એમ વિચારતી કે, કાંઈ તેના ઉપર ચુબન કરી ધીમે ધીમે ચાલુ જાય છે. હવે એમ ધારો જોઈએ કે, આ વાત હું આટલેથી બંધ કરું તો ? ”

મ્હેં કહ્યું:—“ તો પણ કાંઈ ખોટું નથી; જો કે એથી વાત થોડી અપૂર્ણ રહે છે ખરી, પરંતુ કલ્પનાની સહાયતાથી તેને પૂર્ણ કરવામાં બાકીની રાત સહેલાઈથી વીતી જાય તેમ છે. ”

“ પરંતુ એમ કરવાથી વાત ઘણી ગભીર થઈ પડે છે. એના કિષ્કાસ ક્યા રહે છે ! ઠીક, પછી સાંભળો. થોડી ઘણી ખ્યાલિ મળતાં જ અમારા મકાનના પહેલે માળે ડૉક્ટરે પોતાનું દવાખાનું ઉઘાડ્યું, પછી હુ હસતા હસતા ઔષધની હકીકત તેમને પૂછતી હતી. ડૉક્ટરો સંબંધીની વાતચિત કરતા કરતા ઝેરની હકીકત સહેલાઈથી મનુષ્ય ફેવી રીતે મરી શકે વગેરે હકીકત, તેમને પૂછતી હતી. ડૉક્ટરો સંબંધીની વાતચિત કરતાં કરતા ડૉક્ટરનું મ્હેં ખુલ્લું જતું હતું. મૃત્યુની હકીકત સાંભળી સાંભળીને તે જાણે કે ધરના આશ્રિતા માણસ જેવું થઈ ગયું. આખા જગતમાં પ્રેમ અને મૃત્યુ એ બેને જ હુ જોવા લાગી.

“ મહારી વાત પૂરી થવા આવી છે, હવે બહુ બાકી નથી ”

મહે મૃદુ સ્વરે કહ્યું.—“ રાત પછુ પૂરી થવા આવી છે. ”

“ ઘોડા ફિવમ સુધી ડૉક્ટર ધણુ અસ્થિર જોવામા આવતા હતા. મહારી પાસે નેઓ ધણુ શર્માના હતા એક ફિવમે નેના કમતા વિશેષ સાજસજ્જ કરી બાઈની ઘોડાગાડી તેમણે કમાવી તેઓ રાતે કોઇ સ્થળે જવાના હતા

“ હવે હું સ્થિર રહી શકી નહિ કાંઈ પાને જઈ આમ-તેમની કેટલીક વાતચિત કર્યા પછી મહે પૂછ્યું, ‘ ભાઈ ’ ડૉક્ટર સાહેબ આજે ગાડી લઇ ક્યા જાય છે ? ’

“ દૂકમા બાઈએ ઉત્તર આપ્યો, ‘ મરવા ’

“ મહે કહ્યું, ‘ ના, ખરી વાત કહો. ’

“ પ્રથમના કરતા સહજ વિશેષ ખુલાસો કરીને તેમણે કહ્યું, ‘ વિવાહ કરવા. ’

“ મહે કહ્યું, ‘ આ ખરી વાત છે કે ? ’ આમ કહી હું પુછકળ હસવા લાગી

“ ધીમે ધીમે હું એમ સાંભળી શકી કે આ વિવાહથી ડૉક્ટરને બાર હજાર રૂપિયા મળવાના હતા

“ પરંતુ મહારી પાસે જે સગાઆર છુપાવી મહારુ અમમાન કરવાનું શું કામ હતું ? ના, તેના આવું કામ કરશે તો હું હૃદય ચીરી મરી જઈશ એમ કયા મહે તેમને કહ્યું હતું ? પુનઃ ઉપર વિ-સ્વાસ રાખી સકાય તેમ નથી, પૃથ્વીમા મહે કેવળ એક જ પુરુષ જોયો છે તથા એક જ ઘણું સમળું જ્ઞાન મેળવ્યું છે.

“ રોગી તપાસી સખ્યા થતા પૂર્વે ડૉક્ટર ધણમાં આવ્યા એટલે મહે પુછકળ હસતાં હમતાં કહ્યું, ‘ ડૉક્ટર મહાશય ! આજે આપને વિવાહ છે ને ? ’

“ મહારી પ્રકૃષ્ટતા જોઈ ડૉક્ટર લજ્જિત થવાને બદલે ચિતા-
તુર થયા

“ મહે પછ્યુ, ‘ વાજીત્રો વગેરેની વ્યવસ્થા કેમ નથી
કરી. ? ’

“ આ પ્રશ્ન સાબળી એક નિશ્વાસ મૂકી તેમણે કહ્યું, ‘ વિવાહનો
પ્રકાર એટલો બધો આનંદજનક છે કે ? ’

“ આ શબ્દો સાબળી હસી હસીને હું અસ્થિર બની ગઈ.
આવી વાત મહે કદાપિ સાબળી નહોતી મહે કહ્યું, ‘ વાજીત્રો
અને દીપમાળાઓનો બદોબસ્ત થવો જ જોઈએ ’

પછી ભાઈને મહે અનેક રીતે સમજાવ્યા એટલે તેઓ ઉત્સ-
વની યથોચિત વ્યવસ્થા કરવામાં ગુથાયા

“ પછી હું વાતચિત કરવા લાગી વધુ ધરમાં આવશે એટલે
યુ કંગો એવો પ્રશ્ન પૂછી મહે કહ્યું, ‘ ડૉક્ટર મહાશય ! એ વખતે
પણુ આપ ગેગીની નાડી તપાસતા ફર્યા કરશો કે ? ’ હી-હી-હી !
જો કે માણસનું અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને પુરુષનું મન દષ્ટિ-
ગોચર હોતું નથી; છતાં મહારી આ વાનથી ડૉક્ટરનું હૃદય વીધાઈ
ગયું હતું એમ હું પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કહી શકું છું

“ મોડી રાત્રે લગ્ન હતું સંખ્યાક્રાંતિ ડૉક્ટર ભાઈની સાથે
અગાશીમાં બેસી મઘથી ભરેલાં એક બે પાત્રને ધનસાદ આપતા
હતા બન્નેને મઘપાનની ટેવ હતી ધીમે ધીમે આકાશમાં ચંદ્રનો
ઉદય થયો

“ મહે હમતા હસતા નજીક જઈને કહ્યું, ‘ ડૉક્ટર મહાશય !
યાત્રાનો વખત થયો છે એ વાત બૂલી ગયા છો કે શું ? ’

“ આ સ્થળે બીજી થોડી વાત કહેવાની જરૂર છે અત્યાર
સૂધીમાં છુપી રીતે દવાખાનામાં જઈ હું થોડું વિષ લઈ આવી
હતી તથા એ વિષનો કેટલોક અંશ છુપી રીતે સુયોગ મળતા

ડોક્ટરના ગ્લાસમા મહેં ભેળવી દીધો હતો. ક્યુ વિષ ખાવામાં આવતાં મનુષ્યનું મૃત્યુ થાય છે એ હું ડોક્ટર પાસે શીખી હતી.

“ એક જ છુટકે પાત્રમા અવશિષ્ટ રહેલા મલનુ પાન કરી ડોક્ટરે સફળ આર્દ્ર અને ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું ‘ત્યારે હું જાઉં છું.’”

“ શરણાધનો શોર થવા લાગ્યો, વાજત્રો વાગવા લાગ્યા. મહે એક બનારસી સાડી પહેરી. પેટીમા જેટલા ધરણા હતા તે બધાં બહાર કાઢી પહેરી લીધાં. કપાળમા કુમકુમનો ચાલ્યો કર્યો. પછી બગીચામા આવેલા પેલા બકુલવૃક્ષ નીચે મહે બિછાનુ બિછાવ્યું.

“ રાત્રિ ધણી સુદર હતી, જ્યોત્સ્ના પ્રકાશતી હતી અને સુખ જગતની ક્ષાન્તિ હરી લઈ દક્ષિણવાયુ વિહરતો હતો. બાગમા જુઈ અને વેલકુલની સુગંધનો વિસ્તાર થયો હતો.

“ વાજત્રો અને શરણાધનો અવાજ ધીમે ધીમે જ્યારે દૂર ચાલ્યો ગયો, જ્યોત્સ્ના મલિન થતા અધકારનો જ્યારે વિસ્તાર થયો, તરપદ્મવ, આકાશ તથા સમસ્ત જીવનના ધરખાર લઈને પૃથ્વી જ્યારે મ્હારી ચારે તરફથી માયાની માફક અદશ્ય થઈ જવા લાગી ત્યારે હું આખો મીચી હતી.

“ લોકો આવીને જ્યારે મ્હને જુએ ત્યારે આ હાસ્ય જાણે કે રંગીન નશાની માફક મ્હાગ અધર ઉપર કાયમ રહે એવી મ્હારી ઇચ્છા હતી મ્હારી અનતરાત્રિના વાસરધરમા ધીમે ધીમે જ્યારે હું પ્રવેશ કરું ત્યારે આ હાસ્ય અત્રેથી મુખ ઉપર લઈ જવાની ઇચ્છા હતી. ક્યાં છે એ વાસરધર ? ક્યાં છે મ્હારો એ વિચ્છાદનો વેશ ? મ્હારા પોતાનામાથી ખટખટ અવાજ થતાં જમીને એયું તો ત્રણ બાળકો મ્હને લઈ અસ્થિવિલા શીખતા હતા. હૃદયમાં જે અંગે મુખ દુઃખ અનુભવાતા હતા તથા યૌવનની ધાંધ-

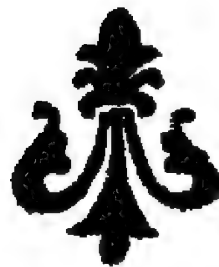
ડીઝો એક પંચી એક ખીલતી હતી ત્યાં માસ્તર સોટી ધરીને ક્યાં લાડકાનું કંચુ નામ છે એ શીખવતા હતા. મહારા ઓળે ઉપર જે ગાંનિમ હાન્ય હતું એ તમે જોઈ શક્યા હતા કે ?

“ કમ, વાત કેવી લાગી ”

મહે કહ્યું — ‘ વાત ઘણી પ્રકુલ્લકર છે ’

આ વખતે સ્હવાગ થયું હતું મહે કહ્યું, ‘ હજી વાત બાકી છે કે ’ દાંધ ઉત્તર મળ્યા નહિ

પ્રભાનદાગના પ્રદાગનો ઓરડામા મચાગ થયો

બહાર અને અંદર

વિપિનકિશોરનો જન્મ શ્રીમતને ઘેર થયો હતો, તેથી તે જે પ્રમાણુમા ખરચ કરવાનું જાણતો હતો તેનાથી અડધા પ્રમાણુમા પણ કમાવાનું જાણતો નહોતો. આમ હોવાથી જે ઘરમા તેનો જન્મ થયો હતો એ ઘરમા વિશેષ દિવન સૂધી તેનાથી ગદી શકાયું નહિ.

કામળ અગવાળો તથા દેખાવડો વિપિનકિશોર ગાવા બજાવવામા ઉસ્તાદ હતો. કામકાજમા તે ધણો અપટુ હતો, મસાગને માટે સર્વથા નિરુપયોગી હતો, જીવનયાત્રાનો નિર્વાહ કરવામા તે જગન્નાથદેવના રચના જેવો અચળ હતો, એ રચને અજાવવા માટે જેટલી તૈયારી જોઇએ તેટલી જ તૈયારી હમણા વિપિનકિશોરને પોતાનો જીવનરથ અજાવવા માટે મળી આવી હતી.

સાક્ષાત્તના પ્રમાદથી રાજા ચિત્તરજને સ્ટેટ ઓફ વાડ્સમાંથી પોતાની મિલકત મેળવી મૉજશાખ માટે નાટક કંપની સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો હતો. વિપિનકિશોરનો મુદર અહરે તથા ગાન ગાવાની તેમજ ગાન રચવાની તેની શક્તિથી મુગ્ધ થઇ પ્રેમપૂર્વક રાજાસાહેબે તેને પોતાના નોકરોમા દાખલ કર્યો હતો.

રાજા બી, એ પાસે હતા તેમનામા કાંઈ પણ પ્રકારની હિંજીખસના નહોતી. તેઓ મ્હોટા માણસ હોવા છતાં નિયમિત સમયે તથા ચોક્કસ સ્થળે શયન બોજન કરતા હતા. વિપિનકિશોરનું આગમન થયા પછી તેમની નિયમિતતા દૂર થઇ ગઇ. તેના ગાન સાંભળતાં સાંભળતાં તથા તેણે રચેલા મુગીત નાટકની ચર્ચા કરતા કરતાં ખોરાક ઠંડો થઇ જતો હતો-રાત ધણી વીતી જતી હતી. દીવાનજી એમ કહેતા કે, તેમના સ્થિર સ્વભાવવાળા માલિકના

અરિત્રમા જે કાંઈ દોષ હોય તો વિપિનકિશોરના તરફ તેમની અતિશય આસક્તિ હતી, એ જ હતો.

રાણી વસંતકુમારી મૃદુસ્વરે ઠપકો આપતી હોય તેમ તેણે સ્વામીને કહ્યું —“ આ વાદરો કપાથી તમારું શરીર ખરાબ કરવા અહીં આવ્યો છે ! એ દૂર થશે ત્યારે જ મહારા જીવને ટાઢક વળશે. ”

યુવતી સ્ત્રીની ઇર્ષ્યાથી રાજા મનમાં તે મનમાં ખુશી થતા હતા-હસતા હતા તેઓ એમ વિચારતા હતા કે, સ્ત્રીઓ જેને મ્હાય છે તેને જ જાણે છે જગતમાં સ્નેહના પાત્ર ધણું હોય છે એ વાત સ્ત્રીઓના શાસ્ત્રમાં વખેલી હોતી નથી જે માણસે સ્ત્રીના કાનમાં વિવાહના મંત્રોનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય છે તે માણસ માટે જ સ્ત્રીજાતિનો સત્વળો આદર હોય છે પતિને જમવા આવતા જે અડધા કલાકનો વિલંબ થાય છે તો તે સ્ત્રીને માટે અમહા થઈ પડે છે સ્વામીના આશ્રિતને દૂર કરી દેવાથી તેને એક મુઠી અનાજ મળશે કે કેમ તેની ચિંતા સ્ત્રીને હોતી નથી સ્ત્રીજાતિનો આજે વિચારગ્રસ્ત પક્ષપાત કદાચ દૃષ્ટીય હશે, પરંતુ ચિત્તરંજનને આ પક્ષપાત અપ્રીતિકર લાગ્યો નહિ એટલા માટે તેઓ વારંવાર વિપિનના વિશેષ ગુણગાન કરી પોતાની સ્ત્રીને સ્ત્રીહિંસરતા તથા આનંદ અનુભવતા હતા.

આ રાજકીય રમત ખીચારા વિપિન માટે સારી નીવડી નહિ અંત પુરની વિરક્તતાથી તેના ભોજનાદિની વ્યવસ્થામાં પગલે પગલે કાકરા પડવા લાગ્યા ધનવાન ધરના નોકર, આશ્રિત ગૃહસ્થ કોઈ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ વિરક્તતા દર્શાવે છે-ગણીના અત્યાચારનું દર્શન કરી, સાહસ મેળવી તેઓ અદરખાનેથી વિપિન તરફ ધણું તિરસ્કાર દર્શાવતા હતા.

એક દિવસે રાણીએ હરિયાને ઠપકો આપતા કહ્યું —“ તું આવો દિવસ શું કરે છે ‘ કાંઈ પણ કામ વખતે તું નજરે પડતો નથી ! ”

હરિયાએ કહ્યું:—“ રાજા સાહેબની આજ્ઞાનુસાર વિપિન ખાસુની સરભરા કરવામા મ્હારો વખત પસાર થઈ જાય છે. ”

રાણીએ કહ્યું —“ ઓહો ! વિપિનખાસુ તો મ્હોટા નવ્વાજ બની ગયા હોય એમ લાગે છે ! ”

બીજા દિવસથી હરિયાએ વિપિનનો એકવાડા ટાઢવાનુ બધું જુઠું કોઈ કોઈ વખતે તો તે ખાવાનુ સુદ્ધા ઢાકી જતો નહોતો. ટેવ નહિ હોવા છતાં વિપિન પોતાના એકા વાસણો પોતાને હાથે સાફ કરવા લાગ્યો તથા વચ્ચે વચ્ચે ઉપવાસ કરવા લાગ્યો. એ સંબંધી રાજા પાસે ફગિયાદ કરવી એ એના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતું કોઈ પણ ચાકર સાથે તકરાર કરી જાણી જોઈ તે પોતાનુ અપમાન કરાવતો નહિ આવી રીતે વિપિનના લાગ્યમા બહારથી પ્રેમ વધવા લાગ્યો તથા અદરથી તિગમ્હારનો પાગ ન રહ્યો.

‘ સુભદ્રાહરણુ ’ નામક સંગીત નાટક રીહર્સલને અતે તૈયાર થયું હતું રાજમહાલયના આગણામા જ એનો અભિનય થયો. રાજાએ પોને કૃષ્ણનો વેશ લીધો અને વિપિને અર્જુનનો વેશ લીધો અહા ! અર્જુનનો જેવો કંઠ હતો તેવું જ તેનું રૂપ હતું ! દર્શકો ઉપરાઉપરી ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા.

શાંત્રે રાજાએ આવી રાણી વસંતકુમારીને પૂછ્યું.—“ ખેલ કેવો લાગ્યો ? ”

રાણીએ કહ્યું.—“ ઘણું સારું વિપિને અર્જુનનો વેશ લજવવામા કમાલ કરી છે ! એનો મ્હેરો સુદર અને કંઠ મધુર છે ! ”

રાજા બોલ્યા —“ અને મ્હારો મ્હેરો કદરો છે કે ? મ્હારો રાગ પણ સારો નથી કેમ ? ! ”

રાણી બોલી —“ તમારી વાત અલગ છે ! ” આમ કહી તેણે પાછી વિપિનના અભિનયની વાત કાઢી.

રાજાએ પહેલા આજની રાણીની ભાષા કરતા પણ વિશેષ ઉત્તેજિત ભાવના રાણી પાસે વિપિનનાં ગુણગાન કર્યાં હતા, છતાં આજ રાણીને મુખે કેવળ આટલી પ્રશંસા સાબળી તેમણે એમ વિચાર્યું કે મૂર્ખ માણસો વિપિનની હદ ઉપરાંત પ્રશંસા કરે છે ! એના મહેન અને કદરવર કાંઈ વિશેષ પ્રશંસાપાત્ર નથી ! થોડા દાગ પૂર્વે રાજા પણ ઉપરોક્ત મૂર્ખ માણસોના વર્ગમાં હતો આ ? એકએક કયા કારણથી તેની વિચારશક્તિ જાગૃત થઈ !

ખીન નિવસથી વિપિનના ભોજનની ઘણી સારી વ્યવસ્થા થઈ વનકુમારીએ રાજાને કહ્યું — “ વિપિનને કચેરીની અદર નોટર ચાકર આથે જમવા બેસાડવો એ એક પ્રકારનો અન્યાય છે મને તેમ દો, પણ જો એક વખતે તેની સ્થિતિ સાચી હતી ”

રાજાએ ખાનને ઉડાવી દઈ દ્રુકમાં જ કેડું — “ હ ”

પુત્રને અન્નપ્રાનન દરાવવાનો શુભ પ્રમુખ ઉપસ્થિત થયો તોટન કરીથી એક વખતે નાટક જોવાની હઠ રાણીએ દર્શાવી તોટાએ, રાણીની એ હઠ તરફ આખા આડા કાન કર્યા

એક દિવસે કપડા જોઈએ એવા સાગ ધોવાયલા નહિ હોવાથી તો એ દરિયાને કપડા આપ્યો કપડા સાબળી તેણે કહ્યું — “ હુ શુ કરું ? રાણીમાની આજ્ઞાથી વિપિનબામુની સેવાચાકરી પ્રતિભામાં મહારો વખત ચીતિ જાય છે ”

રાજાએ કોથે લગાઈ કહ્યું — “ એમ ! વિપિન મોટો નવવાળ મની ગયો છે ! જોનાથી પોતાના વાસણુ પણ સાફ નથી કરી મકાના કે ! ”

મધરાત્રીએ જ્યારે સંગીતની આલોચના થાય ત્યારે પાસેના ઓરડામાં પદ્મ પાછળ રહી વિપિનના ગાન સાંભળવાની હઠ રાણીએ રાજા પાસે પ્રકટ કરી હવે રાજાએ વખત નહિ સુમાવના

પ્રથમની માફક જરાબગ નિયમિત સમયે જમવા તથા સૂઈ રહેના માડ્યુ. મંગીતની ચર્ચા બંધ પડી ગઈ.

મધ્યાહ્નકાળે રાજા જમીનદારીનું કામકાજ તપાસતા હતા. એક દિવસે તેઓ હુમ્મેશાના કરતા કાંઈક વહેલા અતપુરમ ગયા એ વખતે ગણી કાંઈ વાચતી હતી. રાજાએ પૂછ્યું — ‘શું વાંચે છે ?’

ગણીએ પ્રથમ મહજ ગભરાઈને કહ્યું — ‘વિપિન. ૧. છુ. ૧૧ ગાનની એક ચોપડી મંગાવી તેમાંથી એક બે ગાન મોઢે ૬ છુ તમારો શાખ એકાએક મટી જવાથી હવે ગાન સાંભળવાનું મળે તેમ નથી.’ એ શાખને ધણું વખત પૂર્વે મટાડી દેવાના જે પ્રયત્નો ગણીએ કર્યા હતા તેનું તેને કાંઈએ સ્મરણ દરાવ્યું નહિ.

બીજે જ દિવસે રાજાએ વિપિનને ત્રિદાય કરી દીધો—૧. સ્વથી કેવી રીતે તેને એક મુડી અનાજ મળશે એ સબધી તેમણે કાંઈ વિચાર કર્યો નહિ.

૬ ખ કેવળ એટલું જ નહોતું, અત્યાર સુધીમા વિપિનનો રાત્રિ પર સરળ રહેલો વયો હતો. પગાર કરતા રાજાના પ્રેમ તેને માટે વિશેષ કિંમતી થઈ પડ્યો હતો. ઘણું વિચાર કરી જોવા છતાં આ અપરાધથી આજે પોતે રાજાનો પ્રેમ ગુમાવી ગયો એ વિપિન નક્કી કરી શક્યો નહિ એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી ગેતાના પુરાતન તણુગને ગલેફ પહેરાવી બહુશય જૂઠ્ઠા સમામા તે બહાર નીકળી પડ્યો—જતી વખતે પોતાની પાસે વધેલા બે રૂપિયા તેણે રાજાના નોકર હરિયાને ઇનામમા આપી દીધા.

મહામાયા

(૧)

મહામાયા અને રાજવલોચને નદીતટ ઉપર આવેલા એક શુદ્ધ મંદિરમા મુલાકાત કરી

મહામાયાએ કાંઈ બોલ્યા સિવાય પોતાની સ્વાભાવિક ગંભીર દૃષ્ટિમા સહજ તિરસ્કાર બેળવી રાજવના મુખ તરફ જોયું. એનો અર્થ એ હતો કે ‘ આજે શા સાહસથી તમે આવા કનખતે મ્હને અત્રે બોલાવી છે ? આજ સૂધી હું તમારી સંઘળી વાતો સાંભળતી આવી છું તેથી જ તમારી હિંમત આટલી બધી વધી ગઈ છે કે ? ’

એક રીતે જોવા જતા રાજવ મહામાયાનો ભય રાખ્યોને આશ્વતો હતો તેથી આજના મહામાયાના દૃષ્ટિપાતે તેને વિચળિત બનાવી દીધો. એક બે વાત સ્થિરભાવથી ગોઠવીને કહેવાનો તેને વિચાર હતો, પરંતુ એ વિચાર તે પાર પાડી શક્યો નહિ વળી વિના વિદ્યુતે આ મિનલતુ કાંઈ કારણ દર્શાવ્યા સિવાય પણ ચાલે તેમ નહોતું તે અડપથી બોલી ઉઠ્યો — “ આપણે બન્ને અહીંથી નાસી જઈ વિવાહ કરીએ એવી મ્હારી ઇચ્છા છે ’ રાજવને જે વાત કહેવી હતી તે તેણે કહી તો ખરી, પરંતુ જે ભૂમિકા અથવા વાક્યરચનાનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રથમ તેણે પોતાના મનમા નિશ્ચય કર્યા હતા તે પાર પડ્યો નહિ તેની વાત તદ્દન નીરસ, અલકારશૂન્ય તથા અદ્ભુત સંભળાઈ. એ વાત બોલીને તે પોતે જ ચચળ બની ગયો. બીજી બે ચાર વાતનો સંબંધ જોડી અસંલગ્ન વાતને નરમ કરવા જેટલી શક્તિ તેનામા ગ્રહી નહિ. નદીતીરે

જીર્ણ મંદિરમા મધ્યાન્હકાળે મહામાયાને બોલાવી એ મુગ્ધ માણસે કેવળ એટલું જ કહ્યું કે, “ ચાલ આપણે વિવાહ કરીએ । ”

મહામાયા કુલિન ધરની કુમારી હતી તેની ઉન્નત ચોવીસ વર્ષની હતી એ યુવતીનું સૌન્દર્ય સર્વાંશે વિકસિત થયું હતું. શરત્કળના તડકા જેવી તે જાણે કે કાચા સોનાની મૂર્તિ હતી—એ તડકાના જેવી તેજસ્વી અને નીરવ હતી તેની દષ્ટિ દિવ્યમના પ્રકાશ જેવી ખુલ્લી તથા નિર્ભય હતી

મહામાયાનો પિતા હયાત નહોતો—મ્હોટો ભાઈ હતો તેનું નામ ભવાનીચરણ ચટ્ટોપાધ્યાય હતું ભાઈ જ્ઞેનની પ્રતિ મુખ્યત્વે કરીને સમાન હતી. મ્હોં મધે હોવા છતાં તેના ઉપર એક પ્રકારનું એવું તેજ હતું કે મધ્યાન્હકાળની માફક ચુપકીદીથી બાળી ગઈ લોકોને ભવાનીચરણનો કારણ નહિ હોવા છતાં ભય લાગતો હતો.

ગજવ વિદેશી માણસ હતો એ ગામમા આવેલા રેશમના કારખાનાના મુખ્ય સાહેબ તેને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા હતા. રાજવનો પિતા એ સાહેબનો નોકર હતો તેનું મૃત્યુ થયા પછી તેના ન્હાની ઉન્નતના પુત્ર ગજવના ભરણપોષણનો ભાર પોતે ઉપાડી લઈ માહેબ તેને તેની બાધ્યાવસ્થામા જ વામનહાટીના કારખાનામા લઈ આવ્યા હતા જે પ્રાચીનકાળની વાત કહેવામા આવે છે એ કાળમા સાહેબલોકોમા આવી સહાયતા ખાસ કરીને જેવામા આવતી હતી બાળકની સાથે કેવળ તેની સ્નેહમયા કાંઈ હતી તે ગજવને સાથે લઈ ભવાનીચરણની પાડોશમા રહેતી હતી મહામાયા ગજવની શૈશવસહચરી હતી તથા રાજવની કાંઈ સાથે મહામાયાનું સુદૃઢ સ્નેહબંધન હતું.

રાજવની ઉન્નત વધતાં વધતાં સત્તર, અઠાર અને એાગણીસ વયની થઈ, છતાં કાંઈના પુષ્કળ આગ્રહ તરફ દુર્લભ કરી

તે વિવાહ કરતો નહોતો જાણી ડોકગમા આવી અસામાન્ય શુદ્ધિ લેઈ સાહેબ ધણી ખુશી થયા સાહેબ દુવારા હતા રાજીવ પોતાનો જ આદર્શ સ્વીકાર્યો છે એમ તેમણે નિઝાયું એવામા ફાનું મૂકુ થયું

બીજી તરફથી જોઈતા પૈસાના અભાવે મહામાયા માટે ચોગ્ય કુળવાન વર મળી આવતો નહોતો એ કુમારીની ઉંમર પણ દિવસે દિવસે વધવા લાગી

વાતચોતે કહેવાની જરૂર નથી કે, વિવાહબંધન દેવતાનું કાર્ય હોય તેમણે આજ સુધી આ નરનારી તરફ ધણ દુર્લભ્ય કર્યું હતું પરંતુ પ્રેમબંધનનો ભાર જોમના તરફ હતો તેમણે અન્યાર સુધી પોતાના વખતનો નાશ કર્યો નહોતો. વૃદ્ધ પ્રમખપતિ બ્યારે ઝોળ ખાતા હતા ત્યારે યુવક કામદેવ ગપ્પરું નમૂન સ્થિતિમા હતા

ભગવાન કામદેવનો પ્રભાવ લિંગ લોક ઉપર લિંગ ભાવથી પદ્મગિત ધાય છે કામદેવતાની ઉત્તેજનાથી ગણ્ય એ ચાર મનના વાત કહેવાનો મુયોગ મોખતો હતો, પરંતુ મહામાયા રાજીવને સુયોગ આપતી નહોતી તેની નિમ્તબ્ધ મલીર દષ્ટિ ગણવના બ્યાકુળ હૃદયમા એક પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન કરતી હતી

આજે નેડો વખત ગણાના સમ દર્ઠ ગણ્ય મહામાયાને આ જીર્ણ મદિગમા મોજાવી શક્યો હતો પોતાના મનની મધળી વાત આજે તેણે મહામાયાને કહી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જીવન પર્યંત સુખ અગર મૃત્યુ એ એ વિષયનો આધાર આજની વાત ઉપર હતો જીવનના આવા સદટના દિવસે રાજીવે કેવળ એટલું જ કહ્યું કે 'આપણે જન્મે અહીંથી નાગી જઈને વિવાહ કરીએ' આટલું કહ્યા પછી અભ્યાસ ભૂલી ગયેલા વિદ્યાર્થીની માફક કિકર્તવ્ય-વિમ્મલ જની ને ઉગો ગણો

રાજીવ આવી વાત કહેશે એવી મહામાયાના મનમાં કલ્પના સુદ્ધા નહોતી થણા સમય સુધી તે ચુપકીદી ધાન્ય કરી ઉભી રહી.

મધ્યાહ્નકાળના અનેક અચેક્ષિત કર્ણધ્વનિ હોય છે એ ધ્વનિ આ નિસ્તબ્ધતામાં સંભળાવા લાગ્યા વાયુને લીધે મંદિરના ભાગેલા ધાન્યના અત્યંત મૃદુ આર્તસ્વરથી ધીમે ધીમે ઉત્તરવા અને બધે થઈ લાગ્યા મંદિરના ગોખલાઓમાં ભેડેલા કણુના મૃદુ અવાજ કરવા લાગ્યા હતા. સુકા પાદડાઓ ઉપરથી ‘નર સર’ અવાજ કરી ખીમકોલીઓ ચાલી જતી હતી એકાએક ગરમ વાયુનો એક ઝપાટો મયદાન તરફથી આવી સઘળા વૃક્ષોના પાદડાઓ હલાવવા લાગ્યો, એકાએક નદીનું પાણી ભાગેલા ઘાટના પગથાંયા ઉપર પડી આઘાત દેવા લાગ્યું આ સઘળા આકસ્મિક આગસુ અવાજો ભેદી મહુ દરથી એક ગોવાળીઆની વાસણીનો મધુર સુર સંભળાનો હતો. મહામાયાના મુખ તરફ જોવાનું સાહમ નહિ હોવાથી રાજીવ જાણે કે શાન્ત સ્વપ્ન જોતો હોય એવી રીતે નદી તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

થોડી દાયુ પછી મ્હો ફેરવી રાજીવે ભિન્નરૂઠની માફક ફરી એક વખત મહામાયાના મુખ તરફ જોયું મહામાયાએ માથું હલાવી કહ્યું:—“ના, એમ બની શક્યો નહિ.”

જેવું મહામાયાએ માથું હલાવ્યું તેની જ રાજીવની આશા જમીનફેસ્ત થઈ રાજીવ થણી સારી રીતે જાણતો હતો કે, મહા માયાનું માથું મહામાયાના પોતાના નિયમ પ્રમાણે હાલતું, ખીજા કાષ્ટનામાં તેને વિચલિત કરવાની શક્તિ નહોતી કુળનું પ્રબળ અભિમાન મહામાયાના વશમાં થણા કાળથી વહેતું હતું. તે કદાચિ રાજીવ જેવા અકુલિન બાલણને વિવાહ કરવા ગમત થાય ખરી કે ? પ્રેમ કરવો એ જૂદી વાત છે અને વિવાહ કરવો એ પણ જૂદી વાત છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ મહામાયા એટલું તો સમજી શકી કે, પોતાના વિચારશન્ય વ્યવહારને લીધે જ રાજીવની સ્પર્ધા બાટલી

બધી વધી ગઈ હતી તે તત્કાળ મંદિરનો ત્યાગ કરી ચાલી જવા તૈયાર થઈ.

ગણવ વખત વિચારી તત્કાળ કહ્યું. —“ હું આવની કાલે જ આ દેસનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઈશ. ”

એ ખબરનું પોતાને શું કામ છે એવો ભાવ દર્શાવવાનો એક વખત મહામાયાએ વિચાર કર્યો, પરંતુ તેનાથી એમ બની શક્ય નહિ ત્યાથી વિદાય થઈ જવા માટે તેના પગ ઉપડ્યા નહિ શાન્ત સ્થાવથી તેણે પૂછ્યું —“ ચાલ્યા જવાનું કાંઈ કારણ ? ”

રાજીવે કહ્યું. —“ મહારા સાહેબની અહીંથી સોનાપુરના કાર આનામા બદલી થઈ છે મહેને તેઓ સાથે લઈ જાય છે ”

મહામાયા પાછી ઘણા સમય સુધી ચુપ રહી. તેણે વિચારી જોયું કે, જન્મે જણાના જીવનની ગતિ જૂદી જૂદી દિશાએ છે— એક મનુષ્યને હિમ્મેશા નજરખંદીમાં રાખી રાકાતું નથી ખીડેલા ઓઢને મહજ ખુલ્લા કરી તેણે કહ્યું —“ સાત્ર ! ” તેનો આ શબ્દ માત્ર નિશ્વાસ જેવો મલળાયો.

કેવળ આટલો ગજબ ઉચ્ચારી મહામાયા પુનઃ ચાલી જવાની તૈયારી કરતી હતી એવામા ગણવ ચમકી ઉઠીને કહ્યું. —“ ચટ્ટો- પાખ્યાય મહાશય ! ”

મહામાયાએ જોયું કે, જવાનીચરણ તેનો પત્તો મેળવી મદિર તરફ આવનો હતો. ગણવે મહામાયા ઉપર આવી પડનાર પ્રકટનો વિચાર કરી મદિરની ભાગેલી દિવાલને ઓળંગી ચાલ્યા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો મહામાયાએ બળપૂર્વક તેનો હાથ પકડી તેને ઋતો અટકાવ્યો. જવાનીચરણે મદિરમા પ્રવેશ કર્યો—એક વખત તેણે ચુપકીદીથી જન્મેનાં મુખ તરફ જોયું.

મહામાયાએ ગણવના મુખ તરફ જોઈ દૃઢકંઠે કહ્યું. —“ રાજીવ ! હું તમારે જ ઘેર આવીશ તમે મહારે માટે ગદ્દ જોડો ”

ભવાનીચરણુ ગુપચુપ મંદિરની બહાર નીકળ્યો. મહામાયાએ પણ ગુપચુપ તેનું અનુસરણુ કર્યું. રાજીવ ભાન બૂલી પોતાને બંધે કે ફાંસીનો હુકમ થયો હોય એવી રીતે ત્યાં ઉભો રહ્યો.

(૨)

એ રાત્રે ભવાનીચરણુએ એક પાનેતર લઈ આવી મહામાયાને કહ્યું —“ આ પાનેતર પહેરી મ્હારી સાથે ચાલ. ”

મહામાયાએ પાનેતર પહેરી ભવાનીચરણુનું અનુસરણુ કર્યું. ભવાનીચરણુની આજ્ઞા તો થુ પથુ તેના મોકેતને મુઠ્ઠાં અમાન્ય કરવાની કેાઇનામાં શક્તિ નહોતી.

એ રાત્રે બન્ને જણાં નદીતીરે આવેલા સ્મશાન તરફ જવા લાગ્યા. ધરથી સ્મશાન કાંઈ બહુ દૂર નહોતું. ત્યાં ગંગાવાત્રીના ધરમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ મૃત્યુની રાહ જોયા કરતો હતો. તેની સપ્થા પાસે જઈ બન્ને જણાં ઉભાં રહ્યાં ધરના એક ખુણામાં પુરોહિત બ્રાહ્મણ હાજર હતો. ભવાનીચરણુએ તેને સંકેત કર્યો. વિના વિલંબે શુભા નુષાનની વ્યવસ્થા કરી તે તૈયાર થઈ ગયો. મહામાયા સમજી ગઈ કે, એ મરવા પડેલા વૃદ્ધ સાથે તેનો વિવાહ હતો. તેણે કાઈ પણ પ્રકારની બાધા કરી નહિ. થોડે દૂર સળગતી એ ચિતાઓના પ્રકાશમાં, લગભગ અધકારમય મૃદુમા મૃત્યુકષ્ટના આર્તિશ્વનિ સાથે અસ્પષ્ટ મત્રોચ્ચારણુના મિલનમા મહામાયાનો વિવાહ થઈ ગયો.

જે દિવસે વિવાહ થયો તેને બીજે જ દિવસે મહામાયા વિધવા થઈ આ માઠા બનાવથી વિધવાએ કાંઈ વિશેષ શોક અનુભવ્યો નહિ. ગાજીવ પણ મહામાયાના વિવાહના આકસ્મિક સમાચાર સાંભળી જેવો વળાહત થયો હતો તેવો વળાહત તેના વૈધવ્યના સમાચાર સાંભળી થયો નહિ. ઉલટો તે થોડી પ્રકૃત્સતા અનુભવવા લાગ્યો, પરંતુ એ ભાવ વિશેષ સમય સુધી ટકી રહ્યો નહિ. બીજા એક કંઠાર

આધાનથી રાજીવ જમીનદોસ્ત થઈ ગયો તેને એવી ખબર મળી કે, મહામાયા સતી થવાની હોવાથી રમશાનમા આજે ઘણી ધામધુમ છે.

સાહેબની મદદ મેળવી આ ભયકર પ્રકારને બળપૂર્વક અટકાવવાનો પ્રથમ તેણે વિચાર કર્યો પછી તેને યાદ આવ્યું કે સાહેબની બદલી થવાથી તેઓ આજે સોનાપુર આવ્યા મયા હતા રાજીવને સાથે લઈ જવાની ઇચ્છા તેમણે દર્શાવી હતી, પરંતુ તે એક મહિનાની રજા લઈ અત્રે રોકાયો હતો.

મહામાયાએ તેને કહ્યું હતું કે, “તમે મ્હારે માટે રાહ જોજ” કાંઈ પણ રીતે રાજીવ મહામાયાનું એ વચન ઉઠાવી શક્યો નહોતો. હમણાં એક માસની રજા તેણે લીધી હતી, પરંતુ જરૂર ઉપસ્થિત થતા એ માસ, ત્રણ માસ અને છેવટે સાહેબની નોકરી છોડી ઘેર ઘેર સિદ્ધા માગી હમ્મેશાને માટે રાહ જોવા તે તૈયાર હતો.

રાજીવ દીવાનાની માફક દોડધામ કરી આત્મહત્યા અગર તે એવું કાંઈ કરવાને તૈયાર થયો હતો એવામા સંધ્યાકાળે મુખબાર વૃષ્ટિ સાથે અચાનક વટોળીઆનું તોફાન ઉપસ્થિત થયું. જાણે કે ધન માથા ઉપર તૂટી પડે, એવું એ ભયકર તોફાન હતું પોતાના અતઃગના જીવો જ બાહ્યપ્રકૃતિમા મહાન વિપ્લવ ઉપસ્થિત થયેલો રાજીવે જ્યારે જોયો ત્યારે તે કાંઈક અશે શાન્ત થયો. પ્રકૃતિ પોતાનો પક્ષ સ્વીકારી કાંઈ પણ પ્રકારનું પ્રતિવિધાન કરતી હોય એમજ તેને લાગ્યું. રાજીવ ઇચ્છાનુસાર શક્તિનો પ્રયોગ કરી શકતો નહોતો, પરંતુ પ્રકૃતિ આકાશ પાતાળ એક કરી પુષ્કળ શક્તિનો પ્રયોગ કરતી હતી.

એવામા બહારથી કાંઈએ જોરથી બારણું ઠેલ્યું રાજીવે ઝડપથી બારણું ઉઘાડ્યું. બીજાવલા વચ્ચે એક સ્ત્રીએ ધરમા પ્રવેશ કર્યો. તેનું મસ્તક અને મોઢો ધુમટામા ઢકાયલું હતું એ મહામાયા છે એમ રાજીવ તત્કાળ જાણી શક્યો !

ઉત્તેજિત સ્વરે રાજીવે પૂછ્યું—“મહામાયા ! તું ચિતામાથી હડી આવી છે ? !”

મહામાયાએ કહ્યું :—“ હા તમારે ઘેર આવવાને હું કબૂલ થઈ હતી. હું મ્હારી કબૂલત પાળવા આવી છું, પરંતુ રાજીવ ! હું પહેલા હતી તે હવે નથી. મ્હારામાં ધણે ફેરફાર થઈ ગયો છે મનમાં જ હું કેવળ પ્રથમની મહામાયા છું કદાપિ મ્હારો ધુમટો નહિ ખોવવાની તથા મ્હારું મુખ નહિ જોવાની પ્રતિજ્ઞા કરશે તો જ હું તમારા ઘરમાં ગઈ શકીશ. તમારાથી તેમ ન બની શકે તો હું પુનઃ ચિંતામાં જઈ બળી મરું ! ”

મૃત્યુના હાથમાંથી મહામાયા મળી આવી એ જ બસ હતું ગળે નરત જ કહ્યું :—“ તું ત્હારી ઇચ્છા હોય એવી રીતે રહેજે જો તું મ્હને છોડી જાય તો હું બચીશ નહિ. ”

મહામાયાએ કહ્યું :— ત્યારે જે સ્થળે તમારા સાહેબની બદલી થઈ છે તે સ્થળે હમણા ને હમણા જ ચાલો. ”

ઘરમાં જે કાંઈ હતું તે બધું પડતું મૂકી રાજીવ મહામાયાને માથે લઈ એ તોફાનમાં બહાર નીકળી પડ્યો. વટોળીઆનું લોક જોઈને બધું હતું કે, હિલા રહી શકવામાં પશુ મુશ્કેલી હતી. વટોળીઆના જોરથી કાંકરા આવી સરીર ઉપર વાગવા લાગ્યા. બન્ને જણાં રસ્તો છોડી ખુલ્લા મયદાનમાં ચાલવા લાગ્યા. વાયુના વેગે પાછળથી આપાત કરવા માંડ્યા. વટોળીઓ બધાં કે લોકાલયમાંથી બે માણસને જિન કરી પ્રલય તરફ લેડાવી લઈ જવા લાગ્યા.

(૨)

આ વાતને કાલ્પનિક કે ના-સૌકીક ધારવાનું કાંઈ કાગળ નથી. ત્યારે સતી થવાનો રીવાજ ચાલતો હતો ત્યારે આવો બનાવ કેમ કેમ વખતે બનતો.

મહામાયાના હાથપગ બાંધી તેને ચિંતામાં સમર્પણ કરી યથાસમયે અગ્નિપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. અગ્નિ પશુ ધુ અવાજ કરતો સળગી ઉઠ્યો હતો. એવા સમયે પ્રચંડ વટોળા આવક્રિત

મુખગધાર વૃષ્ટિનો આરભ થયો. જેઓ સ્મશાનમાં અગ્નિમસ્કાન્ કરવા ગયા હતા તેમણે ઝડપથી ગજાયાત્રીના ઘરમાં પ્રવેશ કરી વારણા બધ ફરી દીધા. વૃષ્ટિને લીધે ચિતાનો અગ્નિ લુગાઈ જતા વાર લાગી નહિ એ ગમય દરમ્યાન મહામાયાના હાથનું બધન ણી ગયું હતું અને તેના બન્ને હાથ મુક્ત થયા હતા. અસહ્ય દાહદુખથી કાંઈ પણ જોડ્યા સિવાય મહામાયાએ ઉઠી બેઠી થઈ પગનું બધન છેડી નાખ્યું. પછી શરીર ઉપર બળી ગયેલા લૂગાના કટકો દગવી તે ચિતામાંથી ઉઠી પોતાને ઘેર ગઈ ઘેર કાંઈ નહોતું. સહુ સ્મશાનમાં જ હતા દીપક સળગાવી એક વસ્ત્ર પહેરી મહામાયાએ દર્શન એક વખત પોતાનું મુખ જોયું. પછી દર્શનને જગીન ઉઠે પદાર્થ એક વખત તેણે કાંઈ વિચાર કર્યો ત્યાર બાદ મંડા ઉપર દામો ધુમટો બેઠી નજીક આવેલા રાજવને ઘેર તે ગઈ અને ત્યાં જ કાંઈ બન્યું તે વાચ્યો જાણે છે.

હમણા મહામાયા રાજવાસ ઘરમાં હોવા છતાં ગજવ મુખી નહોતો. બન્ને વચ્ચે કેવળ એક માત્ર ધુમટાનું ચાતર હતું. એ ધુમટો મૃત્યુના જેવો ચિર ચાપી હોઈ મૃત્યુ કરતા પણ વિશેષ દુઃખદાયક હતો. મૃત્યુની વિયોગીતનાના ધ્વનિને નિરાશા કાળક્રમે કાઢક અંગે લક્ષ્ય છે, પણ આ ધુમટાના વિયોગમાંથી એક જીવતી આશા હમમેલા દુખી ડગતી હતી.

મહામાયાનો નિરાખંડ શાન્ત ભાવ એક રીતે અમલ તો હતો જ, તેમાં વળી આ ધુમટાની અદરની નિમ્નબંધતા વિશેષ અમલ થઈ પડી હતી. ગજવ જાણે કે એક પ્રકારે મૃત્યુના મદવાસમાં જ રહેતો હતા એ નિમ્નબંધ મૃત્યુ રાજવના જીવને અલિંગન કરી હમમેશા જાણે કે તેને દુખી કરવા લાગ્યું. પૂર્વે જે મહામાયાને ગજવ જાણતો હતા તેને તે ગૂમાવી બેઠો. તેની સદૈવની સુદર સ્મૃતિને પોતાના સસારમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી રાખવામાં પણ એ ધુમટામાં છુપાઈ રહેતી મૃત્તિ હમમેશા પાસે રહી ચુપકીદીથી બાધા કરવા

લાગી. રાજીવ વિચારતો કે, મનુષ્યમા સ્વાભાવિક રીતે જ ધણુ અતઃ છે—વિરોધન મહામાયા પુરાણવર્ણિત કર્ણના જેવી સહજકવચ્ચારી છે—તેણે પોતાના સ્વભાવની ચોતરફ એક આવરણુ લઈ જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે ત્યાર પછી નવ્યે જાણે કે ફરી બીજી વખત જન્મ ગ્રહણ કરી તે બીજી એક આવરણુ લઈ આવી છે હમ્મેશા પામે રહેવા છતાં તે એટલે દૂર જઈ પહોચી હતી કે રાજીવ હવે તેનો પત્તો મેળવી શકતો નહોતો. કેવળ એક માયા-રૂપની બહાર બેસી અનૃષ્ઠ તથા તૃપ્તિ હૃદયે તે આ સુદમ પગુ અચળ રહસ્યને ભેદવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

આવી રીતે આ જન્મે મગી વિનાના પ્રાણી કેટલાક કાળ સૂધી એકત્ર રહ્યા.

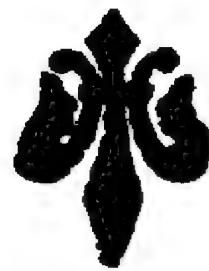
એક દિવસે વર્ષાકાળમા દશમીની રાત્રે મેઘ દૂર થતા ચંદ્રે દર્શન દીધું સ્થિત આદની રાત ઉઘી ગયેલી પૃથ્વીના ઉશિકા પાસે જાગતી બેસી રહી. એ રાત્રે નિદ્રાનો ત્યાગ કરી રાજીવ પણ બારી પાસે બેઠો હતો વનમાઝી એક જાતની ગંધ આવતી હતી તથા તમરાં-ઓનો ધ્વનિ સભળાતો હતો અધકારમય તરંગેણીના છેડા ઉપર ચંદ્ર આદીના થાળની માફક દેખાતો હતો. આવા સમયે મનુષ્ય કાંઈ એક સ્પષ્ટ વાતનો વિચાર કરે કે કેમ એ કહી શકાય તેમ નથી. કેવળ તેનું સમસ્ત અત કરણુ કાંઈ એક દિશા તરફ ખેંચાય છે—વનની માફક એક પ્રકારની ગંધ ફાટે છે તથા તમરાના જેવો અવાજ કરે છે. રાજીવે શા વિચાર કર્યો તે અમે જાણતા નથી; પરંતુ પ્રથમના સધળા નિયમે બાંધી ગયા હોય એમ આજે એને લાગ્યું. આજે વર્ષારાત્રિએ પોતાનું મેઘાવરણુ ખોલી નાખેલું હોઈ તે પ્રથમની મહામાયા જેવી નિસ્તબ્ધ, સુદૂર અને ગંભીર દેખાય છે. રાજીવનું સધળું અસ્તિત્વ એ મહામાયા તરફ ઝડપથી દોડ્યું.

સ્વપ્નમાં આવતો હોય એવી રીતે રાજવ ઉઠીને મહામાયાના શયનગૃહમાં ગયો. મહામાયા એ વખતે ઉઘતી હતી.

રાજવ નજીક જઈ ઉભો રહ્યો તેણે મસ્તક નમાવ્યું. મહામાયાના મુખ ઉપર આદનીનો પ્રકાશ પડ્યો હતો. પણ હાથ આ શું ? પેલું ચિરપરિચિત મુખ કયા છે ? ચિતાના અગ્નિની શિખાઓએ પોતાની નિજી રૂતથી મહામાયાના મુખના ડાબા ભાગનું કેટલુંક સૌંદર્ય ચુસી લઈ પોતાની કુધાનું ચિહ્ન રાખ્યું હતું.

અમને જોત દાગે છે કે, રાજવ ચમકી ઉઠ્યો. દશે તથા તેના મુખમાંથી એક અવ્યક્ત ધ્વનિ નીકળ્યો. દશે મહામાયા અચ્ચકીત જડી હતી—તેણે પોતાની રહામે રાજવને જોયો. તત્કાળ કુમરે એવી શય્યાનો ત્યાગ કરી તે ઉઠી ઉભી થઈ રાજવ વખત વિચારી જમીન ઉપર પડ્યો તથા મહામાયાના પગ પકડી તેણે કહ્યું :—“ મહેને કૃપા આપ.”

મહામાયા કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય ધરમાંથી બહાર નીકળી ફરીથી તેણે રાજવના ધરમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ. પછી કેાઈ પણ રથને તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ એ ક્ષમાશન્ય વિદાયનો શાન્ત કોધાગ્નિ રાજવના સમસ્ત જીવનમાં હૃદયચિહ્ન રાખી ગયો.

કાબુલીવાળો

પાંચ વર્ષની હિમરની મ્હારી ન્હાની કન્યા મિનિ એક કચ્છાક પશુ બોલ્યા સિવાય ચુપ રહી શકતી નહિ. પૃથ્વીમા જન્મ ગ્રહણ કરી બાપાનું શિશુશ્ચ મેગવગમાં તેનું કેવળ એક વર્ષ ગયું હતું. ત્યાર પછીથી જ્યાં સૂંધી તે જાગૃત હોય ત્યાં સૂંધીના સમયની એક ક્ષણ પશુ તે મૌન બાવમા ગૂમાવતી નહિ. તેની મા બધી વખત ધમકાવીને તેનું મ્હોં બંધ કરી દેતી હતી, પરંતુ હું તેમ કરી શકતો નહિ મિનિ ચુપ બેસી રહેતી તો એવું અસ્વાભાવિક લાગતું કે મ્હારાથી તે સહન થઈ શકતું નહિ આમ હોવાથી મ્હારી સાથે તેની વાતચિત કાંઈક ઉત્સાહસહિત ચાલતી હતી.

રહવારે હું મ્હારી નવલકથાનું સત્તરમું પ્રકરણ લખતો હતો એવામા મિનિએ આવી પહોંચી વાતનો આરભ કરી દીધો કે—
“બાપા ! રામદયાળ દરવાન કાગડાને કોવો કહે છે, તે કાંઈ બંધુતો નથી, ખરું ને ?”

પૃથ્વીમાં બાપાની ત્રિભિન્નતા સળધી હું તેને જ્ઞાન આપવાની તૈયારી કરું તે પહેલાં તેણે બીજા પ્રસંગ ઉપસ્થિત કરી કહ્યું :—
“જુઓ બાપા ! બોળો કહે છે કે, આકાશમાંથી હાથી પોતાની શુંદ્ર-માથી પાછી નાખે છે, તેથી વરસાદ થાય છે રામ રામ ! બોળો આવું ખોટું બોલે છે ! એ રાત દિવસ બધા જ કરે છે !”

આ સળધી મ્હારા મતામતની ત્રિદુન રાહ જોયા સિવાય એકાએક મિનિએ પૂછ્યું—“ બાપા ! મ્હારી આ તમારી શું થાય ?”

મનમા તે મનમાં કહ્યું, ‘ સાળી. ’ મુખેથી કહ્યું :—“ મિનિ ! તું બોળા પાસે જઈને રમ હું હમણા કામમા છું !”

તરત મિનિ મ્હારા લખવાના ટેબલ પાસે, મ્હારા પગ નજદીક બેસી ઘણા ઉચ્ચ સ્વરે ગણુગણાટ કરી અગડ બગડ ગમવા લાગી મ્હારા સત્તરમા પ્રકરણમા એ વખતે પ્રતાપસિંહ કાચનમાળાને લઈ અધકારમયી રાત્રે કારાગારની ઉંચી બારીએથી, નીચે વહી જતી નદીના જળમા કૂદકો મારતો હતો.

* મ્હારુ મકાન રમ્તા ઉપર આવેલુ હતુ. એકાએક મિનિ રમવાસુ છોડી દમ બારણા પાસે દોડી ગઈ અને મ્હોટેથી બોલી ઉઠી — “કાબુલીવાળા ! એ કાબુલીવાળા !”

મલિન કપડા પહેરેલો એક કાબુલીવાળો મદ્દુ ગતિથી રસ્તે જતો હતો તેના માથા ઉપર કાબુલી પાઘડી, ખભા ઉપર એક ઝોળી અને હાથમા અગુન્ની બે ચાર ન્હાની પેટીઓ હતી તેના દર્શનથી મ્હારી કન્યાના અનગમા ડેવા લાવનો ઉદ્દય થયો એ હુ કહી શકુ તેમ નથી, પરંતુ તે તેને :ઉચ્ચકંઠે બોલાવવા લાગી. મ્હો વિચાર્યું, હાથમા ઝોળી લઈને હમણા એક આપદ આવી પહોચશે તથા મ્હારુ મત્તરમુ પ્રકરણ અપૂર્ણ જ રહેશે.

પરંતુ મિનિની ખૂમો સાબળી કાબુલીવાળો પોતાનુ મુખ ફેરવી અમારા મકાન તરફ આવવા લાગ્યો કે તરત મિનિ ધરમા દોડી ગઈ તેનુ એક પણ ચિહ્ન પુનઃ નજરે પડ્યુ નહિ તેના મનમા એક પ્રકાગ્નો એવો અંધવિશ્વાસ હતો કે, કાબુલીવાળાની ઝોળીમા તેના જેવાંજ બે ચાર જીવતાં માનવ સતાન છુપાવી રાખેલા હશે.

બીજી તરફથી કાબુલીવાળો આવી હસતા મુખે મ્હને સલામ કરી ઉભો રહ્યો મ્હો વિચાર્યું કે પ્રતાપસિંહ અને કાચનમાળાની સ્થિતિ ઘણી સંકટાપન્ન હોવા છતા, આ માણસને ધરમા બોલાવી તેની પાસેથી થોડી વસ્તુઓ ખરીદ કર્યા સિવાય સારું દેખાશે નહિ.

તેની પાસેથી થોડી વસ્તુઓ ખરીદ કરી ત્યાર પછી એ ચાલવાનો થઈ અબ્દુલ રહેમાન, રુક્ષિયન ઈંગ્લેન્ડ વગેરેથી માડી સગહદના રક્ષણની નીતિ રાખધી વાત ચાલવા લાગી

અતે ઉડીને વિદાય થતી વખતે તેણે પૂછ્યું — “ બાબુમાદેજ તમારી લડકી ક્યા ગઈ ? ”

મિનિનો ખોટો ભય દૂર કરી નાખવાના વિચારથી મહે તેને અતપુરમાંથી બોલાવી મગાવી તે મહારા સરીગને વગળી કાળુલીના મુખ અને ઝોળી તરફ સફિય દૃષ્ટિ કરી ઉભી રહી કાળુલીએ ઝોળીમાંથી કિસમિસ, કાજુ અને દ્રાક્ષ ખંદાર કાઢી મિનિને આપવા માડી, પાશુ કાઈ રીતે મિનિએ એ વસ્તુઓ લીધી નહિ વિજય મહેલને વગ થઈ તે મહારા પગ ભેરથી પકડી ઉભી રહી પ્રથમ પરિચય આવી રીતે થયો.

થોડા દિવસ પછી એક વિશે રહવારે જરૂરી કામે ઘેરથી ખંદાર જતી વખતે મહે મહારી કન્યાને દારની પાસે એક બેચ ઉપર બેસી બક બક કરતી જોઈ પેસો કાળુલીવાળો તેના પગ પાંચ બેસી તેની વાતો મહારામુખે સાલળતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે પ્રમગાનુસાર તે પોતાનો મતામત લાગી તુટી બગાળી ભાષામાં બકત કરતો હતો મિનિના પાંચ વર્ષના જીવનની અભિજ્ઞતાનો આવો ધૈર્યવાન શ્રોતા તેને તેના પિતા સિવાય બીજો કાઈ મળ્યો નહોતો. વળી મિનિનો બાળો બદામ, કિસમિસ વગેરેથી પરિપૂર્ણ હતો. મહે કાળુલીવાળાને કહ્યું — “ એને આ સધળું શા માટે આપ્યું છે ? હવેથી આપણો નહિ ” આમ કહી ખીરસામાંથી એક અડધો ખંદાર કાઢી મહે તેને આપ્યો. સકાય સિવાય એ અડધો લઈ તેણે પોતાની ઝોળીમાં મૂક્યો.

ઘેર પાછા આવી મહે પેલા અડધાને લીધે બહુ ગરબડ થઈ રહેલી જોઈ મિનિની માતા એક ઘોળા જોળાકાર વસ્તુ લઈ

ધમધી દર્શાવના મિનિને પૂછી હતી કે —“ તને આ અડધો ક્યાંથી મળ્યો ? ”

મિનિ કહેતી હતી કે.—“ કાશુલીવાળાએ આપ્યો છે. ”

મિનિની માતા કહેતી હતી —“ તહે એ કાશુલીવાળા પાસેથી અડધો લીધો શા માટે ? ”

મિનિ રડવા જેવું મ્હો કરી ઉત્તર આપતી હતી.—“ મ્હે માગ્યો નહોતો; તેણે પોતાની મેળે આપ્યો છે. ”

છેવટે મકટમાથી મિનિનો ઉદ્ધાર કરી હું તેને બહાર લઇ ગયો. પછી મ્હને ખબર પડી કે, આ કાશુલીવાળા સાથે મિનિની બીજી મુલાકાત નહોતી. મુખ્યત્વે કરીને હમ્મેશા આવી ગામ, પીરતા વગેરેની લાય આપી કાશુલીવાળાએ મિનિના બાળકદ્વયને જીતી લીધું હતું એ જાનને બધું વચ્ચે કેટલીક ઠંડાની તથા વિનાની વાન ચાલતી હતી. રહમતને જોઇ મહારી કન્યા હમના હમના પૂછતી કે “ કાશુલીવાળા ! એ કાશુલીવાળા ! તમારી આ ઝોળામા શું છે ? ”

રહમત પણ હસતાં હસતા ઉત્તર આપતો કે, ‘ હાથી ’

અર્થાત્ તેની ઝોળામા એક હાથી છે એવો તેના આ વિનોદનો સૂક્ષ્મ અર્થ હતો. આ વિનોદથી જાને જણા થઇ કૌતુક અનુભવતા હતા. વળી શરતના પ્રભાતમાં એક વૃદ્ધ તથા એક શિશુનું સરળ હાસ્ય જોતું મ્હને પણ ગમતું હતું.

તેમનો વચ્ચે બીજી પણ એક વાત ચાલતી હતી. રહમત કહેતો કે, “ મિનિ ! તું કદાપિ સાસરે નહિ જાય કે ? ”

બાળાં ધરની કન્યા જન્મકાળથી જ ‘ સાસરા ’ કિવા- ‘ શ્વસુરગૃહ ’ શબ્દથી પરિચિત હોય છે, પરંતુ અમે કાંઈક અંશે આજી જમાનાનાં માણસ હોવાથી મિનિને હજી સુધી શ્વસુરપક્ષ

સબથીનું કાંઈ જ્ઞાન અમારી પાસેથી મળ્યું નહોતું. આમ હોવાથી રહમતનું કહેવું મિનિ બરાબર સમજી શકતી નહોતી, છતાં વાતનો કાંઈ ઉત્તર આપ્યા વગર ચુપ રહેવું એ પણ એના સ્વભાવ વિરુદ્ધ હોવાથી તે ઉણટો પ્રશ્ન કરતી કે, “ તમે સાસરે જશો ? ”

રહમત કાદ્દપનિક શ્વસુર તરફ એક મ્હોટી મુક્કી હવાથી કહેતો—“ સસરાને મારીશ. ”

આ વખતે શ્વસુર નામક કોઈ એક જીવની દુદ્ધમાં દહન કરી મિનિ પુષ્કળ હસતી હતી.

સુદર શરત્કાળ હતો. પ્રાચીનકાળમાં આ વખતે જ રાજાઓ દિગ્વિજય કરવા બહાર નીકળતા હતા હું કલ્પનાનો ત્યાગ કરી કદાપિ બીજા કોઈ સ્થળે ગયો નહોતો, પરંતુ એટલા માટે જ મ્હારું મન આખી દુનિયામાં ભટક્યા કરતું હતું. બહારની દુનિયા માટે મ્હારા મનમાં કાંઈક થતું હતું કોઈ એક વિદેશનું નામ સાંભળવામાં આવતા મ્હારું મન ત્યાં ઘોડી જતું હતું. વિદેશી માણસ નજરે પડતા નદી, પર્વત અને જંગલની અદર આવેલી મુપડીનો દેખાવ મનમાં તરી આવતો હતો તથા એક ઉત્સાહપૂર્ણ ગ્રાંધીન જીવનયાત્રાની વાત કલ્પનાથી જગૃત થતી હતી.

વળી બીજા તરફથી હું એવી દૃષ્ટિજ પ્રકૃતિનો હતો કે, ધરને ખુણા છોડી બહાર જતાં મસ્તક ઉપર જાણે કે વજનધારી થતો હોય. એટલા માટે સહવારને વખતે મ્હારા બેઠકખાનામાં દેવદાસ પાસે બેસી કાશુલીવાળાની સાથે વાત કરતાં મ્હારું હૃદયનું કામ થતું હતું. તેમાં ઉઝાં ઉઝાં પર્વતોવાળા રસ્તા, પર્વતોની હારમાળામાં આવેલો મરુમાર્ગ, બાર સાદેમાં જિંદા, વણજારાની પોઠો અને દેશી વિદેશી મુમારગનાં રોળાંની વાત આવતી હતી. કાશુલી બાગીચની જંગલી બાગમાં એ સમગ્રી વાત કહેના હોય. એની વાત જાણીને મારું મ્હારા મનપ્રદેશમાં તરવરતી હતી.

મિનિની માતાનો સ્વભાવ ધણો વહેમી હતો. રસ્તા ઉપરથી કાંઈ અવાજ સાંભળવામાં આવતાં દુનિયાના મનુષ્ય દારુડીઓએ અમારા જ મકાન તરફ દોડી આવતા હોય એમ તેને લાગતું હતું. આ પૃથ્વી સર્વત્ર ચોર છુટારા દારુડીઓ, સાપ, વાઘ, મેલેરીયા વગેરેથી પરિપૂર્ણ હોય એવો તેના મનમાં ભય રહેતો હતો. આટલા કાળ સુધી (કાંઈ વિશેષ દિવસ નહિ) દુનિયામાં રહેવા છતાં તેના મનમાંથી એ ભય દૂર થયો નહોતો.

રહમત કાશુકીવાળા તરફ પણ મિનિની માતાનું કાંઈ દુર્લેક્ષ્ય નહોતું. એ કાશુકીવાળા ઉપર કડક નજર રાખવાનો તે વારંવાર મૂકે આશ્રંક કરતી હતી. હું હસીને તેનો વહેમ ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતો તો તે મૂકે ઉપરાઉપરી એવા પ્રશ્ન પૂછતી કે, 'કાશુકી છોકરો કાંઈ કદાપિ ચોરી નથી જતું કે?' 'કાશુકી દેશમાં શુદ્ધામી ધંધો ચાલતો નથી કે?' 'એક મોટા કાશુકીને માટે એક નહાતું છોકરો ચોરી જતું એ અશક્ય છે કે?'

મહારે માનવું પડતું કે એ પ્રકાર અશક્ય નથી, પરંતુ અવિશ્વાસ્ય છે. તેથી મહારી સ્ત્રીના મનમાં ભય કાયમ રહ્યો. આમ છતાં વિના કોઈ રહમતને હું મહારે ઘેર આવતો અટકાવી શક્યો નહિ.

હરેક વર્ષે માધ માસમાં રહમત દેશમાં ચાલ્યો જતો હતો. એ વખતે સઘળી લેણી રકમો વસુલ કરવામાં તેનો ધણો ખર્ચ વખત જતો હતો. તેને ઘેર ઘેર ફરવું પડતું હોવા છતાં તે મિનિને હમ્મેશા મળી જતો હતો. એ પ્રકાર જોતાં તેમની બન્નેની વચ્ચે કાંઈ કારસ્થાન ચાલતું હોય એમ જ લાગતું હતું. જે દિવસે સહવારે નહોતો આવતો તે દિવસે રહમત સહાજે નજરે પડતો હતો. અંધકારમાં ધરના ખુણાની અંદર હીલા પાવનમાવાળા ઝોળીવાળા લાળા માણસને જોતાં વાસ્તવિક રીતે મનમાં એકાએક એક પ્રકારની શકા ઉપજતી હતી.

પરતુ મિનિ જ્યારે ‘ કાબુલીવાળા ! ઓ કાબુલીવાળા ’ કહી હમતી હમતી દોડી આવતી અને જાને અસમાન ઉમ્મરના સ્નેહીઓ વચ્ચે પુરાનન હાસ્યવિનોદની વાત ચાલતી ત્યારે અમરત હૃદય પ્રસન્ન બની જતુ હતુ.

એક દિવસે મહવારે હુ મહારા નહાના ખેઠકખાનામા ગેસી પ્રુફ-શીટગ સુધારતો હતો. વિદાય લેના પહેલાં આજ જે ત્રણ દિવસથી ત્રણી ઠંડી પડતી હતી બાગીઓ ભેદી સ્વાચારનો તડકો ટેબલ નીચે મહારા પગ ઉપર આવી પડ્યો હતો એ તડકો ધણો મધુર લાગતો હતો. લગભગ આઠ વાગ્યા હશે માથા ઉપર ગવપટ્ટો વીડી ફરવા નીકળેલા બાબુઓ ફરીને ધર નરક જતા હતા એવામા ગમ્ના ઉપર ધણી ગરબડ ચની સભળાઈ

મહે નજર કરી તો રહમતને જે પહેગવાળા બાંધીને લઈ આવના હતા. એની પાછળ કુતહલને વશ થયેલા ઊંઠરાઓનુ ટોળુ હતુ રહમતે પહેરેલા વસ્ત્ર ઉપર લોહીના ડાઘ હતા તથા એક ફરેગીરના હાથમા લોહીથી રંગાયેલો છગો હતો ગારણુની બહાર નાકળી પહેરેગીરોને ઉભા ગળીને મહે પૂછ્યુ -“ શુ બન્યુ કે ? ”

કેટલીક હકીકત તેમને મુખે અને કેટલીક હકીકત રહમતને મુખે-માલગી હું એમ જાણી શક્યો કે, અમારી પાડાશમા રહેના એક માણુમને રહમતે રામપુરી ચાદર ઉધાગ આપી હતી જૂઠું બોલી એ માણુમે રહમતનુ દેવુ ચુકવવાની ના પાડી એ ધ્રુવજીથી તકગર થઈ અને રહમતે તેને જગતો ધા કરી દીધો.

રહમત એ અસત્યવાદીને ઉદ્દેશીને ધણી ખરાબ ગાળો દેતો હતો એવામા ‘ કાબુલીવાળા ! ઓ કાબુલીવાળા ! ’ કહેતી મિનિ ધરમાથી બહાર આવી.

રહમતનુ મ્હોં ક્ષણ કાળમાં જ કૌતુક હાસ્યથી પ્રકુલ બની ગયુ. તેના ખભા ઉપર આજે ઝોળી નહોતી તેથી ઝોળી સળધી

હમ્મેશા જે વાત ચાલતી તે આજે ચાલી નહિ. મિનિએ તત્કાળ રહમતને પૂછ્યું — “ તમે સાસરે જશો કે ? ”

રહમને હસીને કહ્યું — “ હું ત્યા જ જાઉં છું ! ”

આ ઉત્તરથી મિનિ હસી નહિ એટલે રહમતે હાથ બતાવીને કહ્યું — “ શું કરું હાથ બધાયલા છે, નહિ તો સસરાને બરાબર મારત ”

જીવલેણુ ધમ્મ કરવાના ગુન્હા બદલ રહમતને થોડાં વર્ષની કેદની સજા થઈ

રહમતની વાત હું એક રીતે બૂલી જ ગયો. અમે જ્યારે ધરમા બેસી હમ્મેશાની માફક અમારા દિવસો પસાર કરતાં હતા ત્યાંજે એક સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનો પહાડી પુરુષ કેદખાનાની દિવાલોમાં કેવી રીતે વર્ષ પમાડ કરતો હશે એ વાતનો ઉદ્ય અમારા મનમાં થતો નહોતો.

વળી અચળ અસાવની મિનિનો બચકાર ઘણો લજ્જાજનક હતો એ હું તેનો બાપ હોવા છતા મ્હારે કબૂલ કરવું પડે છે. તેણે સહેલાઈથી પોતાના જુના બધુને બૂલી જઈ ગાડીવાન સાથે મધુત્વ બાધ્યું. પછી જેમ જેમ તેની ઉંમર વધવા લાગી તેમ તેમ સખાને બન્ને એક પછી એક સખી મળવા લાગી. હવે તો તે તેના બાપના લખવાના ચોરડામાં પણ દેખાતી નહોતી. મ્હે તો તેની માથે એક રીતે આડી કરી હતી.

કેટલાક વર્ષ પસાર થઈ ગયા. બીજે એક શરતના આવ્યે. મ્હારી મિનિના વિવાહનો સંબંધ નક્કી થયો હતો. પૂજની રત્નઓમાં તેનો વિવાહ થવાનો હતો. કૈલાસવાસિનીની સાથે માથે મ્હારા ધરની આનંદમયી પિતાના ધરમા અધિકાર કરી પતિને ઘેર જવાની હતી.

ધણું સુદર પ્રજાત થયું હતું. શરતના ઉજવળ તાપતો રત્ન ધણો મનોહર દેખાતો હતો.

પ્રભાત થયું તે પહેલાથી જ આજે મ્હારે ઘેર શરણાષ વાગતી હતી. એ શરણાષ જાણે કે, મ્હારા હૃદયના હાડકાંમા રૂદન કરીને વાગતી હતી. કૃષ્ણ ભૈરવી રાગિણીમા અમારી આસન વિયોગવ્યથાને, ગરતના તડકાની સાથે સમસ્ત જગતમા તે ફેલાવી દેતી હતી. આજે મ્હારી મિનિનો વિવાહ હતો.

રહવારથી જ ધણી ખટપટ ચાલુ થઈ હતી. મ્નેહી સગાંધી-ઓ જતા આવતા હતા. ઘરની પાસેજ મડપ બધાઓ હતા.

હું મ્હારા ધખવાના ઓરડામા બેસી હિસામ લખતો હતો. એવામા રહમત આવી સલામ કરી ઉભો રહ્યો.

પહેના તો હું તેને ઓળખી શક્યો નહિ. તેના ખભા ઉપર ઓળી નહોતી, પહેલાંના જેવા લાંબા વાળ નહોતા તથા શરીરમા પ્રથમના જેવું તેજ નહોતું. અતે તેનું હાથ્ય બેઠ હું તેને ઓળખી શક્યો.

મ્હે કહ્યું—“કમ રહમત ! ક્યારે આવ્યો ?”

તેણે કહ્યું—“કાલે સધ્યાકાળે હું જેલમાથી છુટ્યો છું.”

આ ઉત્તર મ્હારા કાનને જરાજર ખટક્યો. કોઈ પણ પુરુષ મ્હે કદાપિ પ્રત્યક્ષ દર્શન ક્યું નહોતું. રહમતને બેઠ મ્હારું સમસ્ત અંતઃકરણ જાણે કે સક્રિય થઈ ગયું. આજના શુભ દિવસે રહમત આવ્યો. જન તો સારું એમ મ્હને થવા લાગ્યું. મ્હે તેને કહ્યું—“આજે મ્હારે ઘેર એક કામ છે. હું એ કામમા યુગાયલો છું. આજે તું આવ્યો જા.”

તરત જ રહમતે માન્યા જવાની તૈયારી કરી. ગારણા પાસે જઈ સહજ અંદર બાવથી તેણે કહ્યું—“આજે મિનિને હું એક વખત મળી નહિ શકું કે ?”

મિનિ અસહ્ય સ્વરૂપમાં જ હશે એવી રહમતની ધારણા હોય એમ લાગ્યું. રહમત એમ ધારતો હોવા બોધ્યો કે, મિનિ પહેલાની માફક ‘ કાણુલીવાળા ! ઓ કાણુલીવાળા ! ’ કહેતી તેની પાસે આવશે અને તેમનો પુગતન હાસ્યાલાપ નિર્વિધને ચાલશે. પહેલાના બધુ-ત્વનું સ્મરણ કરી આજે પણ રહમત અગુરવી ભરેલી એક યાદ તથા કિમિમિમનું એક પડીકું કાઢી અગુરવી બધું પામેથી લઈ આવ્યો હતો.

મો કહ્યું — ‘ આજે ધરમા કામકાજ છે આજે કાઠની સાથે રહારી બુનાવત થઈ રહે તેમ નથી ’

રહમત ઉદાસ બની ગયો સ્તબ્ધ લાવધી હિલા ગઈ એક વખત તેણે મહારા નહો તરફ જોયું પછી તેણે કહ્યું — ‘ ગાણુજી, સલામ ’ આટલું કહી તે ગારણુની બહાર નીકળ્યો.

મહારા મન પણ કાંઈક અશે દુઃખી થયું હું તેને પાછો જો લાવવાનો વિચાર કરતો હતો એવામા મો તેને જ પાછો આવતો જોયો.

નજીક આવીને તેણે કહ્યું — ‘ આ અગુર અને થોડી કિમિમિસ હું મિનિ માટે લઈ આવ્યો છું તે તેને આપજો ’

અગુર અને કિમિમિસ લઈ હું તેની કિમિમન આપવા લાગ્યો એટલે રહમતે મહારા હાથ પાછો વાળી કહ્યું — ‘ આપની અપાર કૃપા હરમેળા મહને યાદ રહેશે મહને મૂલ્ય આપજો નહિ. ’

“ બાણુ ! જેની રીતે તમને પુત્રી છે તેવી રીતે દેશમા મહને પણ એક પુત્રી છે હું તેના મુખનું સ્મરણ કરી તમારી મિનિ માટે આડો મેવા લઈ આવું છું હું કાંઈ સોદો કરવા આવતો નથી. ”

આમ કહી તેણે પોતાના બધા હીલા જામામા હાથ નાખી કંઈ નજીકના કાંઈ સ્થળેથી કામકાજનો એક મસિન કાઢી બહાર.

કાઢ્યો પછી ઘણી સાવધાનતાથી ગડી ઉકેલી બન્ને હાથથી એ કાગળ નણે મ્હારા ટેબલ ઉપર ધરી રાખ્યો.

કાગળ ઉપર મ્હે એક ન્હાના હાથની છાપ જોઈ. એ ફોટોગ્રાફ નહોતો. તેલની છાપી નહોતી, કેવળ એક હાથનું ચિહ્ન હતું પુત્રીનું આ રમણચિહ્ન હતું પાસે રાખી રહમત દરેક વર્ષે કલકત્તાના રસ્તાઓ ઉપર મેવો વેચવા આવતો હતો—જાણે કે એ સુકોમળ શિશુ હતતો. સ્પર્ગ તેના વિરાટ વિરહી હૃદયમાં મુકાનો ગંચાર કરતો હતો.

એ જાંઈ મ્હારી આખોમાં ઝળઝળાતી આ ભરાઈ આગ્યાં એ એક કાચુલી મેવાવાળો અને હું બગાળી ગૃહસ્થ છું એ વાત હવે હું જૂલી ગયો. હું સમજી શક્યો કે, અમે બન્ને સરખા છીએ. તે પિતા છે અને હું પણ પિતા છું. તેની પર્વતગૃહવાસિની પાર્વતીના એ હસ્તચિહ્ને મ્હને મિનિનું સ્મરણ કરાવ્યું તત્કાળ મિનિને મ્હેં અતઃશ્ચર્યાથી બોલાવી મ ગાવી. રંગબેરંગી પાનેતર પહેરી, કપાળમાં ચંદન ચોપડી વધૂવેગમાં સળંગ થયેલી મિનિ લલિતભારથી મ્હારી પાસે આવી ઉભી રહી તેને જોઈ કાચુલીવાળો પ્રથમ તો દિગ્મૂલ બની ગયો. તે તેમનો પુરાતન આજ્ઞાપ જમાવી શક્યો નહિ. અતે હમીને તેણે કહ્યું —“ મિનિ ! તું સાસરે જઈશ કે ? ”

મિનિ હવે સાસરાનો અર્થ સમજતો હતી હવે તે આ પ્રશ્નનો પ્રથમની માફક ઉત્તર આપી શકી નહિ. રહમતનો પ્રશ્ન સાલગી શર્માઈ તે બીજી દિશા તરફ જોઈ ઉભી રહી. જે દિવસે કાચુલીવાળાની સાથે મિનિની પહેલી મુલાકાત થઈ હતી તે દિવસની વાત મ્હને યાદ આવી મ્હારું મન બ્યથિત થયું.

મિનિ ચાલી ગઈ એટલે એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી રહમત જમીન ઉપર બેસી પડ્યો. તે આજે સ્પષ્ટ સમજી શક્યો કે તેની પુત્રી પણ અત્યાર સૂધીમાં મ્હોટી થઈ હશે તથા તેની સાથે પણ હવે નવીનતાથી વાતચિત કરવી પડશે. આ આઠ વર્ષમાં તેનું શું થયું

હશે એ પણ કાણ જાણે છે ! સરતનાં કામળ સુર્ષકિરણોમાં શર-
ણાઈ વાગવા લાગી. રહમત કલકત્તાની એક ગલીમાં જેસી અક્ષા-
નોસ્તાનની એક મસ્જીદમાં દેખાવ જોવા લાગ્યો.

મહે રહમતને એક નોટ આપી કહ્યું —“ રહમત ! તું દેશમાં
તારી પુત્રી પાસે ચાલ્યો જ. તમારું—પિતા પુત્રીના મિલન-
સુખથી મહારી મિનિતું કલ્યાણ થાયો.”

આ રૂપિયા દાન કરવાથી હિસાબમાંથી ઉત્સવના સમારોહના
એક બે ભાગમાં કૃપણતા કરવી પડી. વિશ્વળીની બત્તીઓનો ધાર્યા
જોયો જલોખસ્ત કરી શકાયો નહિ, ઝેન્ડ મગાવવાનું બની શક્યું
નહિ, અંતઃપુરમાંથી ઓંચો અસંતેષ દર્શાવવા લાગી; પરંતુ
મગજન્યેતિથી મહારા ધરનો આ શુભ ઉત્સવ ઉજવળ બની ગયો.

સંપત્તિ-સમર્પણ

(૧)

વૃન્દાવન કુંડે પુષ્કળ કોધે ભરાર્થ સેના બાપ પાસે આવે
કહ્યું. —“ હું હમણાં જ ચાલ્યો જઈ છું. ”

પિતા યજ્ઞનાથ કુંડે કહ્યું —“ હુઆ હરામખોર ! ન્હાનપણથી
તને ખર્ચાવવા પીવડાવવાનું જે ખરચ કર્યું છે તેનો બદલો વાળ-
વાની વાત બાળેએ રહી અને ઉપરથી આવો મિલજ કરે છે. ”

યજ્ઞનાથના ધરમાં ખોરાકી પોષાકીની જે વ્યવસ્થા હતી તેથી
કાંઈ વિશેષ ખરચ થતું નહોતું ગ્રામીનકાળના ઋષિઓ ખોરાક
પોષાક સબંધી અસહ્ય અદ્ય ખરચમાં જીવનનો નિર્વાહ કરતા
હતા યજ્ઞનાથે પણ પોતાના ધરસંસારમાં એ હિઆ આદર્શ સ્વી-
કાર્યો હતા. એમાં જો એને સંપૂર્ણ સિદ્ધિ ન મળી હોય તો તેનું
કારણ આધુનિક સમાજના દોષ હતું.

પુત્ર જ્યાં સુધી અવિવાહિત હતો ત્યાં સુધી યજ્ઞનાથે બહુ
સહન કર્યું હતું; પરંતુ વિવાહ થયા પછી ખોરાકી પોષાકી સબંધી
પિતાના અત્યંત વિશુદ્ધ આદર્શની સાથે પુત્રના આદર્શનો મેળ એક
નહિ. પુત્રનો આદર્શ ધીમે ધીમે આધ્યાત્મિકતા કરતા આધિભૌતિક
તરફ વિશેષ જતો હતો. ઋતુઓને અનુસરીને તેને ખોરાક તથા
પોષાકની જરૂર પડતી હતી.

એ સબંધી પિતાપુત્ર વચ્ચે વારંવાર તકરાર થવા લાગી.
અતે વૃન્દાવનની સ્ત્રીની બીમારી વખતે વૈદ્યોએ એક ધણા ખર-
ચાણુ ઔષધની વ્યવસ્થા કરી એટલે યજ્ઞનાથે એટલાથી જ વૈદ્યને ત્રિ-
અઘાનતાનો પરિચય મેળવી લઈને તેમને વિદાય કરી દીધા. વૃન્દા-

વન પ્રથમ પિતાને ઘણું કરગર્યો, પછી કોંધે જરાય તકરાર કરી, પરંતુ તેનું કાંઈ ફળ આગ્યું નહિ. પત્નીનું મૃત્યુ થતાં તેણે બાપને સ્ત્રીનો ખૂની ગઈ ગાળો દીધી.

બાપે કહ્યું —“ દવા ખાવા છતાં કોઈનું મૃત્યુ થતું નથી કે ! જો મોઢી દવા ખાવાથી જીવતા રહી શકાતું હોય તો રાજા બાદ શાહોનું મૃત્યુ જ ન થાય ! જેવી રીતે ત્હારી મા મરી ગઈ છે, દાદી મરી ગઈ છે તેવી જ રીતે ત્હારી સ્ત્રી પણ મરી ગઈ છે ”

મોકથી અધ નહિ બની જતા વૃન્દાવને સ્થિર ચિત્તે વિચાર કરી જોયો હોત તો આ શબ્દોથી તે ધણું સાત્વન મેળવી શકત તેની માતા અને દાદીએ મરતી વખતે દવા ખાધી નહોતી આ ધરનો એવો સનાતન નિયમ હતો ચાલૂ જમાનામાં લોક પ્રાચીન નિયમ પ્રમાણે મરવા ઇચ્છતા નથી. જે વખતની વાત કહેવામાં આવે છે એ વખતે ઇંગ્લેન્ડનો આ દેશમાં નવીન સમાગમ થયો હતો.

અને વૃન્દાવને તેના પિતા માથે વિવાદ કરી કહ્યું —“ હું ચાહ્યો જાઉં છું ”

બાપે તત્કાળ તેને ચાહ્યા જવાની રજા આપી સઘળા લોકોના માલગતા કહ્યું કે જો પોને કદાપિ વૃન્દાવનને એક પૈસો પણ આપશે તો તે ગૌહત્યા કર્યા બરાબર લેખાશે વૃન્દાવને પણ સહુના દેખતા એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો તે પિતાનો એક પણ પૈસો લેશે તો એ માતાનું લોહી પીધા બરાબર લેખાશે. ત્યાર પછી પિતાપુત્ર છુટા પડી ગયા.

ધણા કાળની શાન્તિ પછી આવો એક ન્હાનો બળવો જાગવાથી ગામના લોક પ્રદુલ્લ બની ગયા. મુખ્યત્વે કરીને યજ્ઞનાથનો પુત્ર ચારસામાથી બાતલ થવાથી સહુ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર યજ્ઞ-

નાથનુ પુત્રવિયોગનું દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા એક સામાન્ય વહુ માટે બાપની સાથે તકરાર કરવી એ આ કાળમા-
જ બને તેમ છે એમ સહુ કહેવા લાગ્યા.

ધણી લોકો એવી યુક્તિ દર્શાવવા લાગ્યા કે, એક વહુ જવાથી વિના વિદાયે બીજી વહુ મેળવી શકાય છે, પરંતુ બાપ જતા બીજો માપ કાઢી ઉપાયે મેળવી શકતો નથી. આ યુક્તિ ધણી દબ હતી એ માટે સદેહ નથી, પરંતુ વૃન્દાવન જેવો પુત્ર આ યુક્તિ સાબળી અનુત્પત્ત નહિ થતા કાંઈક અશે આશ્ચર્ય થાત એમ અમને લાગે છે.

વૃન્દાવન વિદાય થયો એ વખતે તેના પિતાને બહુ દુઃખ થયું હોય એમ લાગતું નહોતું. વૃન્દાવનના જવાથી ધરતું ખરચ કમી થયું તથા યજ્ઞનાથનો બીજો પણ એક મોટો ભય દૂર થયો. વૃન્દાવન ક્યારે પોતાને ઝેર ખવડાવી મારશે એ વિષયની આશંકા કદાપિ યજ્ઞનાથના મનમાંથી દૂર થતી નહોતી તે જે થોડો ખોરાક ખાતો હતો તેમાં હિમ્મેશા ઝેરની કલ્પના બળેલી હતી. વહુનું મૃત્યુ થયા પછી એ આશંકા કાંઈક અશે ઓછી થઈ હતી પણ પુત્ર વિદાય થયો એટલે એ આશંકા સર્વાંશે દૂર થઈ ગઈ.

યજ્ઞનાથને હવે કેવળ એક વાતનું દુઃખ થયા કરતું હતું તેના ચાર વર્ષની ઉંમરના પૌત્ર ગોકુળચંદ્રને વૃન્દાવન પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો ગોકુળનું ખોરાકી પોષાકીનું ખરચ ઘણું થોડું હતું તેથી તેના તરફનો યજ્ઞનાથનો સ્નેહ નિષ્કંટક હતો. આમ છતાં વિદાય થતી વખતે વૃન્દાવન તેને જ્યારે લઈ ગયો ત્યારે અકૃત્રિમ શોકની અંદર પણ યજ્ઞનાથના મનમાં ક્ષણ કાળ માટે જમાખર-
ચનો એક હિસાબ ચાલ્યા હોયો હતો. બન્નેના આસ્થા જવાથી ખરચ કેટલું ઓછું થશે તથા વર્ષ દિવસે દેવથી રકમ બચશે તેમ જ એ રકમ કેટલી રકમનું બ્યાજ થશે એ હિસાબ યજ્ઞનાથે એક વખત કરી જોયો હતો.

આમ છતાં એ ખાલી ઘરમાં ગોકુળચંદ્રનો ઉપદ્રવ નહિ હોવાથી એમાં રહેવાનું કઠિન થઈ પડ્યું. આજકાલ એવી મુશ્કેલીઓ ફાળી થઈ હતી કે, યજ્ઞનાથની પૂજામાં કોઈ હરકત કરતું નહોતું, જમતી વખતે કોઈ તેની ચાળીમાંથી અમુક વસ્તુઓ ઉપાડી લેતું નહોતું, હિસાબ લખતી વખતે કોઈ ખડીઓ કલમ લઈ નાશી જતું નહોતું. શાન્તિથી સ્નાનાહાર સંપન્ન કરી યજ્ઞનાથનું ચિત્ત વ્યાકુળ બની જવા લાગ્યું.

યજ્ઞનાથને એમજ લાગ્યું કે, મૃત્યુ થવા પછી જ લોક આવી ઉત્પાત વગરની શૂન્યતા મેળવી શકે છે. વિશેષે કરીને બિછાનાની આદરમાં લેના પૌત્રે જે છિદ્ર કર્યા હતા તથા બેસવાની જાગમ ઉપર એ સિંહાસને સાહીના જે કાંઈ પાડ્યા હતા તે જોઈ યજ્ઞનાથનું હૃદય વિશેષ અશાન્ત બની જતું હતું. એ સ્વચ્છેદી બાળકે એ વર્ષમાં જ પહેરવાની ધોતી તદ્દન નકામી કરી નાખી હતી તથા એ માટે તેને તેના દાદાનો ધણો તિરસ્કાર સહન કરવો પડ્યો હતો. હવે સેકડો છિદ્રવાળી એ ધોતી જોવામાં આવતા વૃદ્ધની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવવા લાગ્યા. અમિ સળગાવવા માટે એ ધોતીની કાકડીઓ નહિ કરતા વૃદ્ધે ચેતનપૂર્વક તેને પેટીમાં મૂકી રાખી તે સાથે જો ગોકુળ પાછો આવે અને વર્ષની આદર એક ધોતી બગાડી નાખે તો પણ તેનો તિરસ્કાર નહિ કરવાની યજ્ઞનાથે પોતાના મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી.

પરંતુ ગોકુળ પાછો આવ્યો નહિ યજ્ઞનાથની ઉમ્મર જાણે કે પ્રથમના કરતા ધણી ઝડપથી વધવા લાગી તથા શૂન્ય ઘર દિવસે દિવસે વિશેષ શૂન્ય થવા લાગ્યું.

હવે યજ્ઞનાથ ઘરમાં સ્થિર રહી શક્યો નહિ. મધ્યાહ્ને બપોરે સંધ્યા ગૃહસ્થ લોક ભોજન કરી નિદ્રામુખ અનુભવતા હતા ત્યારે યજ્ઞનાથ હાથમાં હુકો લઈ ફળાઓ ફળાઓ ફર્યા કરતો હતો તેના

આ શાન્ત મધ્યાન્હ્રમણ વખતે રસ્તામાંના ઊકરાઓ નિરાપદ સ્થળે નાશી જઈ તેની મિતવ્યવિતા સબધી, સ્થાનીય ક્ષિતિએ રચેલા વિવિધ છંદ, સાબળી શકાય એવા ઉચ્ચ સ્વરે ગાતા હતા. વળી બોજન મેળવવામા હરકત ન આવે એ માટે એ ઊકરાઓ યજ્ઞનાથના નામનો ઉચ્ચાર નહિ કરતાં પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર કલ્પિત નામનો ઉચ્ચાર કરતા હતા. વૃદ્ધો તેને યજ્ઞનાથ કહેતા હતા, પરંતુ ઊકરાઓ સા માટે કલ્પિત નામો ઉચ્ચારતા તેનું કારણ કહી શકાતું નહોતું.

(૨)

એક દિવસે મધ્યાન્હ્રકાળે રસ્તે આવેલા આબાઓના આડની ઝાયા નીચે યજ્ઞનાથ ફરતો હતો. એવામા એક અગ્નિયા બાળકને ગામના ઊકરાઓનો સરદાર થઈ નવીન ઉપદ્રવોનો માર્ગ દર્શાવતો તેણે જોયો. બીજા ઊકરાઓ તેના ચરિત્રબળથી તથા નવીનતાથી વિસ્મિત બની જઈ સર્વ પ્રકારે તેને વશ થઈ ગયા હતા.

બીજા ઊકરાઓ વૃદ્ધ યજ્ઞનાથને જોઈ જેવી રીતે પશ્ચાન્ન કરી જતા હતા તેવી રીતે આ નવીન ઊકરો પશ્ચાન્ન કરી નહિ જતા યજ્ઞનાથ પાસે ઉપસ્થિત થઈ તેના ખભા ઉપરનો ખેસ હાથેથી અરણ્ય તરફ પશ્ચાન્ન કરી ગયો— આકસ્મિક ત્રાસથી વૃદ્ધનું આખું શરીર કંપી ઉઠ્યું. ઊકરાઓ ઉચ્ચ સ્વરે આનંદધ્વનિ કરવા લાગ્યા. પછી યજ્ઞનાથ ચોડે દૂર ગયો ન ગયો એવામાં તેના ખભા ઉપરના ખેસે અદક્ષ થઈ પેલા અગ્નિયા બાળકના મસ્તક ઉપર પાપડીનો આઠાર ધારણ થયો.

આ અપરિચિત માનવ પાસેથી એક નવીન પ્રકારનો સિધ્ધાન્ત પ્રાપ્ત કરી યજ્ઞનાથ ધણી સંતુષ્ટ થયો. કોઈ પણ બાળકના તરફથી આવ્યા પ્રકારની સંકાયકાત્મક આત્મીયતા ધણી દિવસથી તેને અળી શકી નહોતી. ધણી હકીકત માર્યા પછી તથા વિવિધ પ્રકારે

આશ્વાસન આપ્યા પછી વૃદ્ધે એ અબળપ્રયા બાળકને કાઢકે અંશે પોતાને વશ કર્યો. યજ્ઞનાથે પૂછ્યું. — “ ત્હારું નામ શું છે ? ”

બાળકે ઉત્તર આપ્યો — “ નિતાઇ પાલ ”

“ ત્હારું ઘર ક્યાં છે ? ”

“ એ હું કહીશ નહિ. ”

“ ત્હારા બાપનું નામ શું છે ? ”

“ એ પણ કહીશ નહિ ”

“ શા માટે નહિ કહે ? ”

“ હું ઘર છોડી નાશી આવ્યો છું ”

“ નાશી આવવાનું કારણ ? ”

“ મ્હારા બાપા બળાત્કારે મ્હને નિશાળે મોકલવા ઇચ્છે છે ”

યજ્ઞનાથ તત્કાળ સમજી શક્યો કે, આવા છોકરાને નિશાળે મોકલવો એ એક પ્રકારનું નિષ્ફળ ખર્ચ કરવા જેવું છે, એના બાપમાં બ્યવહારજ્ઞાનનો ઘણો અભાવ હોવો જોઈએ.

યજ્ઞનાથે કહ્યું — ‘ તું મ્હારે ઘેર આવીને રહીશ કે ? ’

બાળકે કાંઈ હરકત દર્શાવ્યા સિવાય પોતે રસ્તે આવેલું એક તરૂ હોય એવી રીતે મંઠાચ રાખ્યા સિવાય યજ્ઞનાથને ત્યાં આશ્રય સ્વીકાર્યો

કેવળ એટલું જ નહિ પરંતુ પોતે પોતાના ખાનપાનનું સઘળું મૂલ્ય પ્રથમથી ચુકવી દીધું હોય એવી રીતે જ તે સંક્રાંત્ય સિવાય ખાનપાન સળધી ઇચ્છાનુસાર હુકમો કરવા લાગ્યો. એ માટે વચ્ચે વચ્ચે ધરના માલિક સાથે તે યથારીતિ તકરાર પણ કરતો હતો. પોતાના ઠીકરાને હરાવવો એ સહેલું હતું, આ પારકા ઠીકરા પાસે યજ્ઞનાથને હાર કબૂલ કરવી પડી.

(૩)

યજ્ઞનાથના ધરમાં નિતાઇ પાલનુ આવુ અકલ્પનીય સમાન જોઈ ગામના લોક આશ્ચર્ય પામ્યા. સહુએ એમ જ વિચાર્યું કે, વૃદ્ધ હવે વિશેષ દિવસ સૂધી બચશે નહિ તથા આ કેઈ અજ્ઞાન વિદેશી છોકરાને તે પોતાની સધળી સપત્તિ આપી જશે.

એ છોકરા ઉપર સહુને ઘણી અદેખાઈ આવી તથા સહુએ તેનું અનિષ્ટ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો આમ છતાં વૃદ્ધ એ છોકરાને હન્યના હાડકાની માફક ઢાકી રાખતો હતો.

વચ્ચે વચ્ચે ‘ હું નાશી જઈશ ’ કહીને નત ઈશ્ટને ધમકાવતો હતો. યજ્ઞનાથ તેને લાલચ બતાવી કહેતો કે, ‘ ભાઈ ! હું તને મહારી સધળી સપત્તિ આપી દઈશ ’ નિતાઇની ઉમ્મર ન્હાની હોવા છતાં તે આ આશ્વાસનની મર્યાદા સારી રીતે બાંધતો હતો.

પછી ગામના લોક એ બાળકના પિતાની શોધ કરવામાં મુથાયા તેઓ સહુ કહેવા લાગ્યા —“ અરેરે ! માબાપના મનમાં કેટલું બધું દુઃખ થતું હશે ! છોકરો ઘણો પાપી છે ! ” આમ કહી છોકરાને ઉદેશી લોકો અકથ્ય ઉચ્ચારથી ગાળો દેવા લાગ્યા.

દામોદર પાલ નામનો એક માણસ તેના ગૂમ ચયેલા પુત્રની શોધ કરવા નીકળ્યો છે તથા શોધ કરી છેવટે તે આ ગામ તરફ આવે છે એવી વાત એક દિવસે એક મુસાફર પાસેથી યજ્ઞનાથે સાંભળી.

આ સમાચાર મળતા નિતાઇ પાલ ચચળ બની ગયો તે ભવિષ્યના વારસાનો ત્યાગ કરી નાશી જવા તૈયાર થયો.

યજ્ઞનાથે નિતાઇને અનેક પ્રકારે આશ્વાસન આપી કહ્યું, “ તને હું એક એવા સ્થળે છુપાવી રાખીશ કે બધાથી કેઈ પણ માણસ તારો પનો મેળવી શકશે નહિ. ગામના લોકો પણ તને જોઈ શકશે નહિ. ”

નિતાઇને ઘણું કુતૂહલ થયું. તેણે કહ્યું -- “ક્યા ઠેકાણે છુપાવશો તે બતાવો. ”

યજ્ઞનાથે કહ્યું:-- “જો હું તને હમણાં એ ઠેકાણું બતાવીશ તો સહુ બાણી જશે, રાત્રે બતાવીશ. ”

નિતાઇ આ નવીન રહસ્યની શોધ કરવા આનંદિત અને અધીર બની ગયો. બાપ નિરાશ થઇ પાછો આવ્યો. બાપ એટલે ખીજા છોકરાઓ સાથે સર્ત મારી સતાકુકડી રમવાનો તેણે પોતાના મનમાં ગ્રહણ કર્યો. પોતાને કાંઈ શોધી શકે નહિ એ કાંઈ જેવી તેવી મજાહ હતી ! બાપ આવી દેશેદેશમાં શોધ કરવા છતાં પોતાનો પત્તો મેળવી શકે નહિ એ પણ નિતાઇ માટે ઘણા કોતુહલનો પ્રકાર હતો.

મધ્યાહ્ને નિતાઇને ઘરમાં પૂરી રાખી યજ્ઞનાથ બહાર કાંઈ સ્થળે આવ્યો ગયો. તે પાછો આવ્યો એટલે નિતાઇએ તેને ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછી અસ્થિર બનાવી દીધો. સધ્યા થઇ ના થઇ એટલે તેણે કહ્યું -- “ચાલો ”

યજ્ઞનાથે કહ્યું,-- “હજી રાત પડી નથી. ”

નિતાઇએ ફરીથી કહ્યું,-- “હાહા, ! રાત પડી છે; ચાલો ”

યજ્ઞનાથે કહ્યું -- “હજી ફળીઆના બધા માણસો ઉઘી ગયા નથી. ”

ક્ષણ જાળ માટે ચુપ ગયા પછી નિતાઇએ કહ્યું,-- “હવે ઉઘી ગયા છે, ચાલો. ”

રાત વધવા લાગી. નિદ્રાતુર નિતાઇ મહા મુશિબતે નિદ્રાને રોકવાનો પ્રયત્ન કરતો હોવા છતાં ઝોઝા ખાવા લાગ્યો. મધ્યરાત્રિ

થઈ એકલે યજ્ઞનાથ નિતાઈનો હાથ પકડી નિદ્રિત ગામના અંધકાર-
માર્ગે બહાર નીકળ્યો. વચ્ચે, વચ્ચે ફૂતરાના ભસવાના અવાજ
સિવાય બીજો કાંઈ અવાજ સંભળાતો નહોતો. ફૂતરાના ભસવાનો
અવાજ સાંભળી નજીક અને દૂર જે ફૂતરાઓ હતાં તેઓ સહુ
પણ ભસવા લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે કાંઈ નિશ્ચયર પક્ષી મનુષ્યના પદ-
સંદર્શી ભય પામી ઝડપથી વનની અંદર ઉડી ગયું. નિતાઈએ ભયને
લીધે યજ્ઞનાથનો હાથ જોરથી પકડી રાખ્યો.

પ્રશ્નો માર્ગ વટાવી બનતે જણા છેવટે જંગલની અંદર
આવેલા એક દેવતાશૂન્ય ભાગી ગયેલા મંદિરમા ઉપસ્થિત થયા
નિતાઈએ સકુચિત સ્વરે કહ્યું. — “ અહીં કે ? ”

નિતાઈએ ધાયુ હાથ એવું આ સ્થળ નહોતું, આ સ્થળમા
કાંઈ ખાસ રહસ્ય નહોતું. પતાનુ ધર છોડ્યા પછી કાંઈ ગાંધ
વખતે આવા ભાગી ગયેલા મંદિરમા નિતાઈને રાત વીતાવી
પડી હતી. જે કે સતાકુટ્ટી રમવા માટે આ સ્થળ કાંઈ જે હું
નહોતું, પરંતુ આ સ્થળે હુપાઈ રહેનારને શોધી કાઢવાનું કામ કાંઈ
અમભવ નહોતું.

યજ્ઞનાથે મંદિરના મધ્ય ભાગમાથી એક મ્હોટો પત્થર
ઉઠાડ્યો. નીચે એક ચોરડા જેવું સ્થાન હોઈ ત્યાં દીવો બળતો
બાળકના જોવામાં આવ્યો. એ જોઈ તેને ધણું આશ્ચર્ય અને કૌતૂ-
હલ થયું. તે સાથે તેને ભય પણ લાગ્યો. એક સીડી ઉપરથી યજ્ઞ-
નાથ નીચે ઉતર્યો, પછી બેઠાં બેઠાં નિતાઈ પણ નીચે
ઉતર્યો.

નીચે ઉતર્યા પછી નિતાઈએ ચારે તરફ પીતળના પડા જોયા.
મધ્યભાગમાં એક આસન હતું અને તેની સ્થાને સિંહ, ચંદન,
કુલની માળા વગેરે પૂજની સામગ્રી હતી. બાળકે કુતૂહલને
શાન્ત કરવા જોયું તો એ પડાઓમાં કેવળ રૂચિયા અને
મ્હોટો હતી.

યજ્ઞનાથે કહ્યું—“ નિતાર્થ ! મહારી સમળા સપત્તિ તને આપી દેવાનું મહે કહ્યું છે આ ઘડાઓ સિવાય મહારી પાસે બીજું કાંઈ નથી. આજે હું આ ઘડાઓ તને અર્પણ કરીશ. ”

બાળકે ઉત્તેજિત બની કહ્યું —“ બધા ઘડા અર્પણ કરી દેશો ! તમે એક પણ રૂપિયો નહિ દ્યો ? ”

“ જો હું એમથી કાંઈ પણ લઉં તો મહારે હાથે કાઢ થાય; પણ તે સાથે એક વાત છે જો મહારો જતો રહેલો પૌત્ર ગોકુળ-ચંદ્ર કિવા તેનો પુત્ર કિવા તેનો પૌત્ર કિવા તેનો પ્રપૌત્ર કિવા તેના વશનું કાંઈ આવે તો તેને આ સમળા સપત્તિ તારે પાછી આપી દેવી ”

બાળકે વિચાર્યું કે યજ્ઞનાથ પાગલ બની ગયો છે તત્કાળ વાતનો સ્વીકાર કરતા તેણે કહ્યું—“ સારું ”

યજ્ઞનાથે કહ્યું—“ હવે તું આ આસન ઉપર બેસ. ”

“ કારણ ? ”

“ તારી પૂજા થશે ”

“ કારણ ? ”

“ એવો નિયમ છે ”

બાળક આસન ઉપર બેઠો યજ્ઞનાથે તેના કપાળ ઉપર ચંદન-નું અર્ચન કર્યું પછી કુમકુમનો ચાહલો કર્યો, ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવી અને તે સ્થાને બેસી ગણ ગણ કરતો મંત્ર બોલવા લાગ્યો.

દેવતા રૂપે બેસી મંત્ર સાબળતા સાબળતાં નિતાઈને લય લાગવા માડ્યો તેણે કહ્યું —“ દાદા ! ”

યજ્ઞનાથ કાઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય મત્ર લણુવા લાગ્યો.

અતે એક એક ઘડો મહા કળે બાળક પાસ એચી લાવી અર્પણ કર્યો તથા પ્રત્યેક ઘડો અર્પણ કરતી વખતે નિતાઇ પાસે તેણે એવું બોલાવડાવ્યું કે, “ યુધિષ્ઠિર કુડના પુત્ર ગદાધર કુડ તેના પુત્ર પ્રાણકૃષ્ણ કુડ તેના પુત્ર પરમાનંદ કુડ, તેના પુત્ર યજ્ઞનાથ કુડ, તેના પુત્ર વૃન્દાવન કુડ તેના પુત્ર ગોકુળચંદ્ર કુડને કિવા તેના પુત્ર અથવા પૌત્ર અથવા પ્રપૌત્રને કિવા તેના વંશના ખગ વારસને આ સઘળી અપત્તિ પાછી સોપીશ. ”

આ વાક્યોનો વારવાર ઉચ્ચાર કરીને બાળક લાન ભૂલી ગયો. તેની જીભ ધીમે ધીમે અટકી જવા લાગી. અનુષ્ઠાન જ્યારે સમાપ્ત થયું ત્યારે દીપકના ધુમાડાથી અને બન્નેના નિશ્વાસવાયુથી ગો ન્હાતું ભોયરુ બાળપાત્રક જઇ ગયું બાળકનું તાણુ શુષ્ક થઇ ગયું, તેના હાથે પગે દુખ થવા લાગ્યું, તેનો શ્વાસ રુધાઇ જવા લાગ્યો.

દીપક મ્હાન ચર્મ એકાએક જુઝાઇ ગયો. અધકારમાં યજ્ઞનાથ સીડી ચઢી ઉપર જાય છે એમ બાળકને લાગ્યું વ્યાકુળ “ બની જઇ તેણે કહ્યું.—“ દાદા ! ક્યા જાઓ છો ? ”

યજ્ઞનાથે કહ્યું.—“ હું જાઉં છું. તું અહીં જ રહે-હવે તને કાઈ શોધી શકશે નહિ. પણ ચાદ રાખજે કે, યજ્ઞનાથના પુત્ર વૃન્દાવનનો પુત્ર ગોકુળચંદ્ર. ”

આટલું બોલી ઉપર ચઢી યજ્ઞનાથે સીડી એચી લીધી બાળકે રુધાઇ ગયેલા કંઠે મહાકળે કહ્યું.—“ દાદા ! મ્હારે મ્હારા બાપા પાસે જવું છે. ”

યજ્ઞનાથે બખોલ ઉપર પત્થર ગોઠવી દીધો. કાન દઇ બેતાં નિતાઇને ફરી એક વખત રુધાઇ ગયેલા કંઠે એમ કહેતાં તેણે કહ્યું કે, “ બાપા ! ”

ત્યાર પછી કાંઈ પડવાનો અવાજ સંભળાયો અને પછી બધું ચુપ થઈ ગયું.

આવી રીતે યજ્ઞના હાથમાં અપત્તિ સર્મપણ કરી, યજ્ઞનાથે એ પથર ઉપર મારીનો મ્હોટો ઢગલો કર્યો તેના ઉપર બાંમેલી ઇંટો ચુનો વગેરે નાખ્યું. રાત વીતી જવા આવી, પરંતુ કોઈ રીતે તે એ સ્થળેથી હાલી શક્યો નહિ. વચ્ચે વચ્ચે તે ઢગલા ઉપર કાન રાખી સાંભળવા લાગ્યો તેને એમજ લાગ્યું કે, જાણે ધણે દૂરથી પાતાળ-માથી એક રહનધ્વનિ આવે છે. રાતનું આકાશ જાણે કે કેવળ એ ધ્વનિથી પરિપૂર્ણ બની જાય છે. દુનિયાના રૂબળા ઉઘી ગયેલા માણસો જાણે કે એ ધ્વનિથી જાગી ઉઠી શક્યામાં કાન માઠી બેસી રહ્યા છે.

વૃદ્ધ અચળ બની જઈ માટી ઉપર માટી નાખતો હતો જાણે કે આવી રીતે રસાતળમાથી આવતા એ ધ્વનિને બંધ કરવાનો તે પ્રયત્ન કરતો હતો. કોઈ બોલાવતું હતું કે, “ બાપા ! ”

વૃદ્ધ માટી ઉપર પગ ઠોકી બોલતો, “ ચુપ રહે, કોઈ સાંભળશે ! ”

ફરી કોઈ બોલાવતું હતું કે, “ બાપા ! ”

આ વખતે સ્થવાર થયું હતું. બચને લીધે મદિરનો ત્યાગ કરી યજ્ઞનાથ રસ્તા ઉપર નીકળી પડ્યો.

એ સ્થળે પણ કોઈએ કહ્યું — “ બાપા ! ”

યજ્ઞનાથે વિસ્મિત બની પાછળ જોયું તો વૃન્દાવન તેની નજરે પડ્યો. વૃન્દાવને કહ્યું:— “ બાપા ! મ્હારો પુત્ર તમારા ધરમાં છુપાઈ રહ્યો છે એવી ખબર મ્હને મળી છે. મ્હને મ્હારો ગોકુળ સોપી દો ! ”

વૃદ્ધે આખો અને મ્હોં વિકૃત કરી વૃન્દાવન ઉપર નમી પડી કહ્યું — “ ત્હારો પુત્ર ? ! ”

વૃન્દાવને કહ્યું:—“ હા. મોકુળ-હાથેના તેનું નામ નિતાઈ પાઝ અને મ્હારું નામ દામોદર છે. આસપાસમાં તમારી સર્વત્ર ખ્યાતિ ફેલાયી સર્મને લીધે અમે અમારા નામ બદલી નાખ્યાં છે. જો તેમ ન કર્યું હોત તો અમારા ખરા નામનો કોઈ ઉચ્ચાર પણ ન કરત. ”

વૃદ્ધ બન્ને હાથ ઉઠા કરી બાજુ વાયુને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય એવો ભાવ દર્શાવી જમીનદોસ્ત થયો.

શુદ્ધિમા આવ્યા પછી યજ્ઞનાથ વૃન્દાવનને મંદિરમાં ખેત્રી ગયો. પછી તેણે કહ્યું—“ રડવું સંભળાય છે કે ? ”

વૃન્દાવને કહ્યું:—“ ના. ”

“ મન દષ્ટ સાંભળ બોધએ કે ‘બાપા’ કહીને કોઈ બોલાવે છે? ”

વૃન્દાવને કહ્યું:—“ ના. ”

આ ઉત્તર સાંભળી વૃદ્ધ બાજુ કે ધણે નિશ્ચિત થયે. ત્યાર પછી વૃદ્ધ હરેક માણસને એવું કહેતો ફર્યા કરતો હતો કે, “ રડવું સંભળાય છે કે ? ” આ ગાંડા જેવો પ્રશ્ન સાંભળી સહુ હમતા હતા.

અને ચારેક વર્ષ પછી વૃદ્ધના મૃત્યુનો દિવસ ઉપરિચિત થયો. આખો ઉપરથી જન્મતનો પ્રકાશ જ્યારે દૂર થઈ જવા આવ્યો, ત્યારે જ્યારે અટકી જવા આવ્યો ત્યારે વિકારના વેગથી વૃદ્ધ જોડાએક ઉડી બેઠો થયો. એક વખતે ચારે તરફ હાથ ફેરવી અસ્પષ્ટ સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ નિતાઈ ! મ્હારી સીડી કાણે ખેત્રી લીધી ? ”

એ વાયુશૂન્ય, હીપકશૂન્ય બોયરામાંથી ઉઘે ચઢી જ્ઞાન નીકળવાની સીડી નહિ મળી એટલે તે પાછો ધબ્બ કરતો બિજાનામાં પડ્યો. સસારની સંતાકુકડીની રમતમાં જે ડેકાણે કાઢને સોધી શકાયું નથી એ ડેકાણે તે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

પ્રતિજ્ઞાપાલન

એક માતા પોતાના બાળકને જેટલું ન રહાઈ શકે એટલું બસી-વફા તેના ભાઈ રસિકને રહાતો હતો. જો રસિકને નિશાળેથી ધેર આવતા થોડો વિદ્યબ થતો તો બધું કામકાજ છોડી દઈ બસી તેની તપાસ કરવા નીકળી પડતો હતો. રસિકને ખવડાવ્યા સિવાય તે ખાઈ શકતો નહિ. જો રસિકનું શરીર સહજ બગડતું તો બસી ની બન્ને આંખોમાથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થતી હતી.

રસિક બમી કરતા સોળ વર્ષે નહાતો હતો. વચ્ચે બીજાં જો ભાઈ બહેનો જન્મ્યા હતા તે બધા મૃત્યુ પામ્યા હતા. કેવળ આ સહુથી નહાના રસિકને જન્મ આપ્યા પછી એક વર્ષે તેની માતાનું મૃત્યુ થયું હતું તથા રસિક ત્રણ વર્ષની ઉંમરે પિતૃહીન થયો હતો. એ વખતથી જ રસિકને ઉછેરી રહેલો કરવાનો ભાર એકલા બસી ઉપર હતો.

માળ ઉપર કપડા વણવા એ બસીનો બાપદાદીકા ધધો હતો. આ ધધો કરીને બમીના વૃદ્ધ પ્રપિતામહ અભિરામ બસાકે ગામમા જો દેવાદાયની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તેમા આજે પણ રાધાનાથની મૂર્તિ જોવામા આવતી હતી પરંતુ સમુદ્ર ઓળંગી દૈત્યોના એક મડળે આવી બીચારી સાળ ઉપર અગ્નિબાણ ફેંકી વણકરોના ઘરોમા સુધારૂપી અમુરને ખેસાડી બાળપના અવાજથી ધીમે ધીમે જયનાદ વગાડવા માડ્યા.

આમ છતાં સાળનો કઠિન પ્રાણ મરવા ઇચ્છતો નહોતો. હુંક ઠાક-હુંક ઠાક અવાજ કરી દાતમા સુતર લઈ હજી પણ બોખીન હાલચાલ દગ્ગતુ હતું. આમ છતાં તેની નિયમિત હરફર લક્ષ્મીને પસંદ પડી નહિ. લાલના દૈત્યે કળ, બળ અને કૌશલથી લક્ષ્મીને વશ કરી લીધી હતી.

બસી માટે એક પ્રકારની સગવડ હતી. માનાગઢના બાણુએ તેના મુરખ્ખી હતા. એ મ્હોટા પરિવારનાં સઘળાં શૌખીન કપડાં બસી વણી આપતો હતો. એ કામ પોતાના એકલાથી થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી તેને બાણુસો રાખવા પડ્યા હતા.

જો કે બસીની નાતમા કન્યાની કિંમત વધારે લાગતી હતી તો પણ તેણે ધાર્યું હોત તો તે ને એવી એક કન્યાને પોતાના ઘરમા લાવી શકત કેવળ રસિકને લીધે જ એ કાર્ય કરી શક્યો નહિ નાટ્યમડળના રાજપુત્રને પણ લલિત કરે એવી વસ્તુઓ બસી પૂગ વખતે રસિક માટે મગાવતો હતો. રસિકને જે વસ્તુઓની જરૂર ન હોય એવી ઘણી વસ્તુઓ બસી નેને મગાવી આપી પોતાની સઘળી જરૂરીઆતો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરતો હતો.

આમ છતાં વંશનુ રક્ષણ તો કરવું જ જોઈએ પોતાના કુટુંબનુ માન સાચવી પોતે વિવાહ કરી શકે એવી એક કન્યાને મનમાં નક્કી કરી બસી રૂપિયા એકઠા કરવા લાગ્યો. ત્રણસો રૂપિયા મૂલ્યના તથા સો રૂપિયા ધરેણુના આપતા એ કન્યા મળશે એમ નક્કી કરી તે ધીમે ધીમે બની શકે એટલી રકમ બચાવવા લાગ્યો. પાસે વિશેષ રૂપિયા જો કે નહોતા, પણ વતખ જોઈએ એટલો હતો, કેમ કે કન્યાની ઉમ્મર માત્ર ચાર વર્ષની હતી હજી બસીના હાથમા ઝોઝમાં ઝોઝો ચાર પાંચ વર્ષ જેટલો વખત હતો.

પરંતુ જન્મ પત્રિકામા સચયને રથાને રસિકની દૃષ્ટિ હતી એ દૃષ્ટિ શુભ ગ્રહની નહોતી.

પાડેશના ન્હાના છોકરાએ અને સરખી ઉમ્મરના બાળકોનો રસિક સરદાર હતો. જે લોક સુખમાં હિજરી મ્હોટા થાય છે તથા જેમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર હરેક વસ્તુ મળે છે તેમના તરફ લાગ્યદેવીની કૃપાથી વસિત રહેલા હતલાચીઓને એક પ્રકારનુ આર્કષણ હોય છે. એવા લોકના સમાગમમાં આવવું એને એ હત-

જાણીએ-ધર્મિક વસ્તુની પ્રાપ્તિ સમજે છે. જેની ખાસે ધણું છે તે ધણું જાણી શકે છે એવા વિચારથી કાંઈ દોષો એવા માણસના સમાજમાં આવતા નથી, પરંતુ એવા માણસ કાંઈ આવતા નથી તો પણ અણખ્યની લુબ્ધ કલ્પનાને તૃપ્ત તો કરે છે જ.

રસિકની વિદ્યાસિતાથી જ પાડોશના બાળકોનાં મન મુગ્ધ થઈ મયા હતા એમ કહીએ તો તેને અન્યાય ક્યો લેખાય, સખળા વિષયોમાં રસિક એવી આશ્ચર્યજનક નિપુણતા દર્શાવતો હતો કે, ઉચ્ચ વયના બાળકો પણ તેનું માન સાચવતા હતા. રસિક હાથમાં લીધેલું કાર્ય અતુરોથી પાર પાડતો હતો તેના જન ઉપર જાણે કે પૂર્વના કોઈ સરકારની મદત દયાયક્ષી નહોતી અને તેથી જ તે જે કાંઈ જોતો તે ગ્રહણ કરી શકતો હતો.

રસિકની આવી નિપુણતાને લીધે કેવળ બાળક બાળિકાઓ જ તહિ પરંતુ તેમના વડિલો સુદ્ધા તેની ઉમેદવારી કરતા હતા. રસિકનામાં દોષ કેવળ એટલો જ હતો કે, ગમે તે કાંઈ એક જ કાર્યમાં વિશેષ દિવસ સુધી તે ધ્યાન આપી શકતો નહોતો. અમુક એક પ્રકારની વિદ્યા શીખી લીધા પછી એ વિદ્યા ઉપરથી તેનું મન ઉઠી જતું હતું. પછી એ સળધી જો એની સાધના કરવામાં આવતી તો તે વિરક્ત બની જતો હતો. બાળ્યોને ઘેર દીવાળીના ઉત્સવમાં કવચ્છાથી આતસજાજીવાળા આવ્યા હતા— તેમની પાસેથી દારુખાનું બનાવવાનું શીખી લઈ કેવળ એ વર્ષ માટે રસિક કાળી-પૂજના ઉત્સવને જ્યોતિર્મય બનાવી દીધો હતો. ત્રીજે વર્ષે રસિકની ઘણી સાધના કરવામાં આવી પણ કાઠીમાંથી દારુખાનું કુટ્યું નહિ. એ વખતે રસિક ચદ્રક લટકાવીને ફરતા નવીન યાત્રાવાળાઓના દૃષ્ટાન્તથી ઉત્સાહિત થઈ હાર્મેનિયમ ઉપર લખનીની ફુર્મરીને સાધ્ય કરતો હતો.

પોતાની શક્તિની આવી કલ્પનાઓ લીલાથી કવચિત્ સુલભ અને કવચિત્ દુર્લભ થઈ તે લોકને વિશેષ મુગ્ધ કરતો હતો. તેમને

ભાઈ એવો વિચાર કરતો હતો કે, જે આશ્ચર્યજનક ભાઈની પોતાને પ્રાપ્તિ થઈ છે એ જીવતો રહે એટલે બસ. આવો વિચાર આવતા કંઈ કારણ સિવાય પણ તેની આખોમા પાણી ભરાઈ આવતું હતું. પોતાનું મૃત્યુ રસિકની હયાતિમા જ થાય એવી તે રાખનાથને પ્રાર્થના કર્યા કરતો હતો.

આવા શક્તિશાળી ભાઈના અવનવા શૌખ પૂરા પાડવા છતાં ભાવોવંત્ર કેવળ દરના બિંધમાં છુપાઈ રહેતી હતી, પરંતુ તેની ઉંમર ભૂતકાળમા બળી જતી હતી. બસીની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની થઈ જવા છતાં જ્યારે તે સો રૂપિયા પણ > કદા કરી શક્યો નહિ અને પેલી કન્યા બીજાનું ઘર માડવા ચાલી ગઈ ત્યારે બસીએ પોતાના મનમા વિચાર્યું, ‘ મ્હારે માટે હવે કાંઈ આશા જેવું નથી. વચનું રક્ષણ કરવાનો ભાર રસિકને જ ઉપાડી લેવો પડશે. ’

પાડોશમાં કિંવા ફળીઆમાં સ્વયંવરની પ્રથા ચાલુ હોત તો રસિકના વિવાહ માટે કાંઈને ચિંતા કરવી પડત નહિ. વિધુકુખી, તારા, નની, સશી, સુધા—એવા કેટલા નામ આપીએ ?—સહુ રસિકને મ્હાલી હતી. રસિક જ્યારે કાદવ લઈ મૂર્તિ તૈયાર કરતો હતો ત્યારે એ મૂર્તિ ઉપર અધિકાર મેળવવા માટે બાળિકાઓની વચ્ચે ધણી તકરાર થતી હતી. એ બાળિકાઓમા સૌરભી નામની એક બાળિકા હતી. તે ધણી કાન્ત હોઈ મૂર્તિને તૈયાર રતી જોવાનું તથા રસિકને જરૂરની વસ્તુઓ કાદવ, માટી વગેરે પૂરી પાડવાનું તેને ધણું ગમતું હતું. રસિક પોતાને કંઈ કામ કરમાવે એવી તેને પ્રબળ ઇચ્છા રહેતી. કામ કરતાં કરતાં રસિક પાન માગશે એમ બધા સૌરભી હંમેશાં પાન પૂરાં પાડવાની તૈયારી કરીને આવતી હતી. રસિક પોતાના હાથની કાર્તિઓ તેની સદામૈ સુસંનિજત કરી જ્યારે એમ કહેતો કે, ‘ સુરિ ! તું આમાથી શું લઈશ ? ’ ત્યારે સૌરભી ઇચ્છિત વસ્તુ સહેલાઈથી મેળવી શકે તેમ હતી.

પરતુ સંધ્યાને લીધે તે કાઠ લેતી નહિ. રસિક પોતાની પસંદગીની વસ્તુ તેને આપતો હતો. પુતળાં તૈયાર કરવાના પર્વની સમાપ્તિ થયા પછી જ્યારે હાર્મોનિયમ વગાડવાનો દિવસ આવતો ત્યારે ફળીઆનાં બાળક બાળિકાઓ એ યંત્ર ઉપર આંગળા ફેરવવાને અધીર બની જતા હતા. રસિક ધમકી બતાવી તેમને સહુને દૂર રાખતો હતો સૌરભી ક્રોધ પશ્ચ પ્રકારનો દિપાત કરતી નહેતી. તે પોતાના વિરાળ લોચન પુરુષા રાખી કામા હાથ ઉપર શરીર ટેકવી વાંકી ખેસીને સુપકીદાથી અશ્વર્યચકિત બની જોયા કરતી હતી. રસિક કહેતા, 'આવ સુરિ ! એક વખત આંગળી ફેરવ જાણ' સૌરભી મૃદુ હમતી હતી, પણ આમળ વધતી નહોતી. તેની સમતિ નહિ હોવા છતાં પોતાના હાથમા તેની આંગળીઓ પકડી રસિક તેનાથી હાર્મોનિયમ વગાડતો હતો.

સૌરભીનો કાઠ ગોપાળ પણ રસિકના ભક્તમણમા એક અગ્રગણ્ય હતો. સૌરભીના અને તેના સ્વભાવમા ફર્ક એટલો જ હતો કે, સાગી વસ્તુનો સ્વીકાર કરવા માટે તેને આગ્રહ કરવો પડતો નહિ, તે પોતે જ અમુક વસ્તુ લેવાનો આગ્રહ કરતો તથા તે વસ્તુ નહિ મળતાં અસ્થિર બનાવી દેતો. રસિક કોઇનો વિશેષ સ્નેહ સહન કરી શકતો નહિ, આમ છતાં બીજા બાળકો કરતાં રસિક તરફથી ગોપાળને વિશેષ ઉત્તેજન મળતું હતું.

સૌરભી સાથે જ રસિકનો વિવાહ કરવાનું બસીએ વિચાર્યું; પરતુ સૌરભીનું ધર તેમનાથી હિંમુ હોવાથી પાચસી રૂપિયાથી એાછી રકમે એ કાર્ય થાય એવી આશા નહોતી.

આટલા દિવસોમા કદાપિ બસીએ રસિકને પોતાના વજ્રકરની કામમા મદદ કરવાને કહ્યું નહોતું સમજી મહેનત ખજૂરી તે પોતે જ કરતો હતો. રસિક વિવિધ પ્રકારનાં નિરુપવોથી કાર્ય કરી લેવાના મન ખસી કરતો હતો; એ જોઈ બસીએ બેસી હતું. પોતે કવી ન તે હમ્મશા સાળ ઉપર વજ્રકરની કામ કરી લીધે એ રસિક

સમજી શકતો નહિ. પોતાનાથી મરી જતાં પશુ એવું કામ કરી શકાય નહિ એમ તેને લાગતું હતું. બસી પોતાને માટે હરેક કાર્યમાં પશુ સલાહથી ખરચ કરતો હોવાથી તે કબુલ છે એમ રસિકને લાગતું. પોતાના બાઈના અવહાર માટે રસિકના મનમાં કશી લજ્જા હતી. શિશુકાળથી જ પોતાને પોતાના બાઈથી મર્વ વિષયમાં બિન પ્રકારનો માણસ તે સમજતો તેની આવી ધારણાને તેના બાઈએ જ સિતેજન આપ્યું હતું.

આવા સમયે પોતાના વિવાહની આશાનો ત્યાગ કરી બસી રસિકની વદ્ધ લાવવા ઉત્સુક થયો એટલે તેનું મન ધીરજ ધારી શક્યું નહિ પ્રત્યેક માસનો વિલગ તેને માટે કશો અસહ્ય થઈ પડ્યો. વાજીત્રો વાગે છે, રોશનાઈ થયેલી છે તથા કશી ધામધુમથી પોતે રસિકનો વિવાહ કરે છે એવી આનંદની છબી બસીના મનમાં, તૃપ્તાર્તના મુખ પાસે મૃગતૃષ્ણાની માફક જાગતી હતી.

બીજી તરફથી કપિયા ઝાપથી એકઠા થતા નહોતા. તે જેઠલો વિશેષ પરિશ્રમ કરતો હતો તેટલી મજાતા વિશેષ દૂર જતી હતી. વિશેષતઃ મનની ઇચ્છા સાથે શરીર સમાન વેગથી ચાલતું નહોતું — વચ્ચે વચ્ચે તે સિથિલ થઈ જતું હતું.

આખું મામ જ્યારે ઉધતું હોય, કેવળ રાત્રિના ચોકીદારોની માફક પ્રહરે પ્રહરે શીઆળવા બરાડા મારતા હોય ત્યારે ઝાખા દીવા પાસે બેસી બસી વણાટતું કામ કર્યા કરતો. એવી અનેક રાતો તેણે પીતાડી હતી. ધરમાં તેને કામ કરતો અટકાવે એવું કાંઈ માણસ નહોતું. વળી બસીએ પોતાને પ્રુષ્ટિકર બોરાકથી પણ વચિત કર્યો હતો. ઠડીમાં બોલવાનું વસ્તુ જુદું થઈ ગયું હતું. ન્હાનાં છિદ્રોમાંથી એ વસ્તુ કુપી રીતે ઠડીને બોલાવી લાવતું હતું. જેમાં એ વર્ષથી શીઆળામાં બસી એવો વિચાર કરતો કે, 'આ વખતે તો દુર્ગે મુજે મધાવી લઈ, પૈસા એકઠા થવા હશે. પછી આવતે જશે જ્યારે મધુસૂતાના મરંમ વચ્ચે લઈને આવશે એટલે તેની

શમેથી એક વસ્ત્ર ઉધાર ખરીદી તેને બીજે વર્ષે દેવું ચુકવી દઈશ. ત્યાં સુધીમાં જાંઘતી રકમ એકઠી થઈ જશે ' પરંતુ સગવડ થઈ શકે એવું વર્ષ આવ્યું નહિ બસીનું શરીર પણ ટકી શકે એવું રત્નું નહિ.

આટલા દિવસ પછી બસીએ તેના ભાઈને કહ્યું - ' વણાટનું કામ હું પકડા કંઈ શકતો નથી તું પણ એ કામમાં થોડી મદદ કર ' રાસકે યાદ હતું નહિ આપતા મ્હો મરડયું શરીર સારું નહિ હાવાથી બસીનો મિજબાન કેટલો નહોતો તેણે રસિકનો તિરસ્કાર કર્યો તેણે કહ્યું - " બાપદાદાનો ધધો છોડી રાત દિવસ તું કૂદાકૂદ કરીશ તો બિવિધ્યમાં ત્હાની કેવી ફગા થશે ? "

બસીનું આ કથન અનુચિત નહોતું તથા એ કાંઈ કટુકિત નહોતી. આમ છતાં આવો બચકર અન્યાય જીવનમાં પોતે કદાપિ સહન કર્યો નથી એમ રસિકને લાગ્યું તે દિવસે તેણે ઘેર બરાબર ખાધું નહિ તો કાંઈક ઉપર જઈ માછલા પકડવા બેઠો શીતલાળનો એ નિસ્તમ્બ મધ્યાહ્ન હતો નજીક આવેલા આબાવાડીઆમથી છુ છુ અવાજ સંભળાતો હતો આજે રસિકે ગોપાળને ટાટડી ફેરવવાની ગમત શીખવાડવાનું કહ્યું હતું એ રમત શીખવાનો કાંઈ સંભવ નોવામાં આવ્યો નહિ એટલે ગોપાળ રસિકે પકડેલા મત્સ્ય જવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો એ પ્રકાર જોઈ રસિકે તેને એક ઝપ્પડ મારી. ગમિક પોતાની પાસે ક્યારે પાન માગે તેની રાહ જોતી ન રહી ઘાટની નજીક ઘાસ ઉપર બેઠી હતી એવામાં રસિકે એકાએક તેને કહ્યું - " સુરિ ! ઘણી બૂખ લાગી છે, કાંઈ ખાવાનું લાવું આપી શકીશ ? " સૌગંધી ખુશ થઈ ઝડપથી ઘેર દોડી જઈ, બાળો ભરી ટાચુ કેરુ ખાવાનું લઈ આવી. ગમિક તે દિવસે તેના ભાઈ બસી પાસે ઉપસ્થિત થયો નહિ.

બસીનું શરીર તેમજ મન બરાબર હતું રાત્રે તેણે પોતાના પિતાને સ્વપ્નમાં જોયા. સ્વપ્નમાંથી જાગી ઉઠ્યા પછી બસીનું

મન વિશેષ વ્યાકુળ બની ગયું વશનો ભોપ થઇ જવાની આશંકાથી પિતાને પરલોકમાં પણ નિદ્રા આવતી નથી એમ જ તેને લાગ્યું

બીજે દિવસે બસીએ સહજ જોર કરીને રસિકને કામ ઉપર બેસાડ્યો, કેમ કે, એ કાંઈ કેવળ એક વ્યક્તિના જ સુખ દુખની વાત નહોતી, એ તો વશ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય હતું રસિક કામ ઉપર બેઠો ખરો, પરંતુ તેથી કામની સગવડતા થઇ નહિ તેને હાથ બિલકુલ ચાલતો નહોતો વારવાર સુતર તૂટી જતું હતું તથા તેને સમાગતા વસ્ત્રો વખત લાગતો હતો બસીએ વિચાર્યું કે, અભ્યાસ નહિ હોવાથી રસિકનાથી એવું થાય છે—ધીમે ધીમે તેનો હાથ સુધરી જશે

પરંતુ ચચળ પ્રકૃતિના રસિકના હાથને સુધરવાની જરૂર નહિ હોવાથી તે સુધર્યો નહિ. વળી રસિકના અનુમત બાળકો તેની તપાસ કરવા આવી તેને શાન્ત શિષ્ટ બાળકની માફક બાપદાદાને ધધો કરતો જોતા ત્યારે રસિકને ધણી શર્મ આવતી હતી તથા ક્રોધ પણ ઉપજતો હતો.

બસીએ રસિકના એક મિત્રદ્વારા તેને એવી ખબર પહોંચાડી કે, સૌરભીની સાથે તેનો વિવાહ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે બસીએ વિચાર્યું હતું કે, આ ખબર મળવાથી રસિકનું મન અવશ્ય નમ્ર થશે, પરંતુ એવું કાંઈ પરિણામ દેખાયું નહિ. રસિકે કહ્યું —“ બાપ શું એમ ધારે છે કે, સૌરભીની સાથે વિવાહ થતાં મહેને મોક્ષ મળી જશે ! ” પછી સૌરભી તરફનો તેનો વ્યવહાર એટલો બધો બદલાઇ ગયો કે એ બીચારી ઓઢણીને છેડે પાન બાંધી તેની પાસે આવવાનું સાહમ કરી શકતી નહોતી—કાશુ જાણે કે સાચી સધળી રીતભાત જોઈ એ ન્હાની શાન્ત છોકરીને રડવું આવતું હતું. હામોનિયમ વમાડવા માટે બીજી બાળકઓના કરતાં તેને જે વિશેષ અધિકાર મળ્યો હતો તે દૂર થઇ ગયો. હવે

રસિક પોતાને જોઈતી કાંઈ પણ વસ્તુ સારથી પાસે માગતો નહિ. આથી સૌરભીને પોતાનું જીવન નીરસ બની ગયું હોય એમ લાગ્યું.

આટલા દિવસોમા રસિકે ગામના વનજગલ, રાધાનાથનું મંદિર, નદી, તળાવ, ઘોળી ફળીઉં, સુતાર ફળીઉં, હાટ, બજાર વગેરે સ્થળોએ પોતાના આનંદથી અને પ્રયોજનથી વિચિત્ર લાવથી અધિકાર બેસાડી દાંધો હતો. સધળા સ્થળોએ તેનો એક અડો હતો. તે પોતાની મરજી પડે ત્યારે એકસો અગર તો પોતાના અનુચર સહચરો સાથે ગમે તે એક સ્થળે ઉપરિધલ થઈ ઇચ્છિત કાર્ય કરતો હતો. આ ગામ અને થાનગઢના પાણુઓના મકાન સિવાય જમતનો બીજો કોઈ અક્ષ પોતાની જીવનયાત્રા માટે પ્રયોજનીય હોય એમ કોઈ દિવસે તેને લાગતું નહોતું હવે આજે આ ગામથી તેનું મન વિરક્ત બની ગયું હતું—અહુ દૂર ચાલ્યા જવા માટે તેનું ચિત્ત આકુળ મની ગયું. અવકાશનો વખત પુષ્કળ હતો. મસી તેની પાસે વિશેષ વખત સૂધી કામ કરાવતો નહોતો, પરંતુ થોડો વખત કામ કરવાથી પણ તેના અવકાશનો સધળો સ્વાદ હટી ગયો. એવા ખડિત અવકાશને કોઈ પણ પ્રકારના ઉપયોગમાં લેવાનું તેને ગમતું નહોતું.

(૪)

એવામા થાનગઢના પાણુઓનો એક છોકરો એક બાઇમિકલ ખરીદ કરી લાવી તેના ઉપર બેસવાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. રસિકે એ બાઇસિકલ લઈ ધણી થોડા સમયમા જ તે પોતાના પગ નીચેનું એક ડોડતું ચક્કર હોય એવો એના ઉપર કાબૂ મેળવ્યો. અહા ! કેવી સ્વાધીનતા ! કેરો આનંદ ! દૂરતવની સધળી બાધાને આ વાહન જાણે કે તીક્ષ્ણ સુદર્શનચક્રની માફક ધણી સહેલાઈથી કાપી નાખી ચાલ્યું જતું વટોળીઆનો વાયુ જાણે કે પછડાતો આકાર ધારણ કરી મનુષ્યને પીક ઉપર બેસાડી ઉન્મત્તની માફક

હોડી જતો હતો. રામાયણ મહાભારતના વખતમા મનુષ્ય કવ
કવચિત્ દેવતાનુ અન્ન લઈ તેનો જેવો ઉપયોગ કરી શકતુ
હતુ તેવો જ ઉપયોગ આ ચક્રનો કરી શકાય છે એમ
રસિકને લાગ્યુ

રસિકે વિચાર્યું કે, જો પોતાની પાસે આવી બાઈસિકલ ન
હોય તો જીવન યથા છે વળી તેની કિંમત પણ ક્યા વધારે છે
ફક્ત એકસોપચીસ રૂપિયા ? એકસોપચીસ રૂપિયા આપી મનુષ્ય
એક પ્રકારની નવીન શક્તિ મેળવી શકે એ તો ઘણું સરતુ કહેવાય
વિષ્ણુના ગરુડ વાહને અને સૂર્યના ચરણ સારથીએ સૃષ્ટિકર્તાને કાંઈ
ઓછું દુઃખ દીધું નથી વળી ઈંદ્રના ઉચ્ચૈશ્રવાને માટે સમુદ્રમંથન
કરવું પડ્યું હતું. પરંતુ આ બાઈસિકલ પોતાનો પૃથ્વીજયી ગતિ-
વેગ રતબંધ કરી કેવળ એકસોપચીસ રૂપિયા માટે દુઝનના એક
પ્રુથ્વામા દિવાલને અટકી રાહ જોયા કરતી હતી

બાઈની પાસેથી કાંઈ નહિ માગવાની રસિકે પ્રતિજ્ઞા કરી
હતી; પરંતુ તે એ પ્રતિજ્ઞા પાળી શક્યો નહિ. આમ છતાં માગ-
વાની રીત તેણે કાંઈક અંશે બદલી નાખીને કહ્યું,—" મહેને એકસો
પચીસ રૂપિયા લઈના આપો "

જેવ્ના કેટલાક દિવસથી રસિકે બસીની પાસે કાંઈ માગણી
કરી નહોતી. તેથી સ્તરીરના અસુખ ઉપરાંત બીજી પણ એક
ગંભીર વેદના રાત્રિ-દિવસ બસીને દુઃખી કરતી હતી. રસિકની
માગણી સાંભળી ક્ષણ કાળ માટે બસીનું મન નાચી ઉઠ્યું. તેણે
વિચાર્યું, ' બધું જહાનમમા જાઓ—હવે આવી ખેતતાણુ ફ
કરી શકતો નથી-હું એને રૂપિયા આપી દઉં. ' વળી પાછો વિ-
ચાર આવ્યો કે, ' એ બધું ખરું પણ વચરણાનું શું ? વંશ તો
દુખના બેરો છે ! હું એકસોપચીસ રૂપિયા આપું એકસોપચીસ રૂપિયા પાસે
રસિકે શું રહે ! લઈના ! રસિક એકસોપચીસ રૂપિયા લઈના લઈ

પાછા આપશે ।’ જે એવો સલવ હોત તો બસી નિશ્ચિત થઇને મરી શકત

મનને પત્થર જેવું કઠિન કરી બસીએ કહ્યું —“ એકસો-પચીસ રૂપિયા હું કયાથી લાવું ।” રસિકે પાતાના મિત્રમડળમાં કહ્યું —“ જે એ રૂપિયા મળે નહિ મળે તો હું વિવાદ જ નહિ કરું ”

આ વાત જ્યારે બસીના કાને ગઇ ત્યારે તેણે કહ્યું —“ આ કાંઈ જેવી તેની ગમ્મત નથી । કન્યા માટે રૂપિયા આપવા પડશે તથા વગને પણ રૂપિયા આપ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી । આવું મદદ તો અમારી સાત પેઢીમાં કાંઈના ઉપર પણ આવી પડ્યું નહોતું ”

રસિકે અપૂર્ણ વિદ્રોહ કરી વણાટકામમાંથી ગળ મેળવી લીધી પૂજારીના આવના ‘ શરીર સારું નથી ’ એમ તે કહેતો. આ ઉતા ગાહાગ વિહાર ઉપરથી શરીર બગડ્યું હોય એમ હાગતું નહોતું બસીએ મનમાં તે મનમાં રોષે ભરાઇ કહ્યું, ‘ હવે હું એને કદાપિ કામ કરવાતું કહીશ નહિ ’ આમ કહી ક્રોધને વડા થઇ તે પાતાની જાતને વિશેષ દુઃખ દેવા લાગ્યો. વળી એ વર્ષે બહિષ્કારની ચળવળ જોઇ રોડથી ચાલુ થવાથી હાથવણાટ કાપડના દગ વધી ગયા તથા તેની ખપત પણ વધી ગઇ જે વણકરો ખીજા કામકાજમાં ગુથાયા હતા તેમણે પણ પાછું વણાટકામ ચાલુ કરી દીધું હવે કાણ કાળ માટે જે સાળ બધ પડતી તો બસીનું મન અસ્થિર બની જતું આ વખતે જે રસિકે કાંઈ મદદ કરી હોત તો જે વર્ષની કમાણી છ મહિનામાં કરી શકાત, પરંતુ રસિકે કાંઈ મદદ કરી નહિ નિર્બળ શરીરે બસી એકલો શક્તિ ઉપરાંત પરિશ્રમ કરવા લાગ્યો.

રસિક પાતાનો મણો ખરો વખત ધરની ખુદાર પસાર કરતો હતો. એવામાં એક દિવસે સધ્યા સમયે જ્યારે બસીનો હાથ

અવશ બની ગયો હતો, જરડો ભરાઈ આવ્યો હતો, કામકાજમાં
ગરબડ થતી હોઈ તેને સુધારતા વૃથા વખત જતો હતો ત્યારે
તેણે કેટલાક કાગથી ઉપેક્ષિત થયેલા હાર્મોનિયમ ચત્ર ઉપર લખના
કુમરી વાગતી સાલળી ! પહેલા એક મમય એવો હતો કે, કામ
કરતા કરતા રમિકને હાર્મોનિયમ વગાડતો સાલળી ગર્વ અને
આનંદથી બસીનું મન પુલકિત થતુ હતુ, પરંતુ આજે એમ ન
થયુ તેણે સાળ પામેથી ઉડી ધરના આગણા પાસે જઈને બેસુ
તો રમિક ટાંછ અન્નપૂજા માણસને હાર્મોનિયમ વગાડી સળંગાવતો
હતો જે રી બમીનો તાવથી સળંગતો દેહ વિશેષ સળંગી કહેયો.
તેણે મહેમા જે આવ્યુ તે કહી નાખ્યુ રસિકે ઉદ્ધત બની ઉત્તર આપ્યો,
'આજથી હને તમારુ અન્ન.. બરાબર છે.' વગેરે વગેરે બસી-
એ કહ્યુ કે, 'દેવે મિથ્યા બડાઈ માગવાની જરૂર નથી ત્હારી શક્તિ મહે
બરાબર જોઈ લીધી છે કેવળ બામુલોકની નકલ કરી વજ્ર
વગાડી નવ્વાળી કર્યે કાંઈ વળતુ નથી.' આમ કહી તે ચાલ્યો
ગયો—પછી તે કામ ઉપર બેસી શક્યો નહિ ધરમાં એક રોત્તેજ
ઉપર તે સૂઈ ગયો તે દિવસે રસિક હાર્મોનિયમ વગાડી ચિત્તના વિનોદ
માટે ટાંછ પોતાના મોબતીને તેડી લાવ્યો હોય એમ નહોતુ. થાન
મદમાં જે સરકસ આવ્યુ હતુ એ સરકસમાં નોકરીના ઉમેદવાર
તરીકે રસિક ગયો હતો સરકસના એક માણસને પોતાની શક્તિ
નો પરિચય કરાવવાના હેતુથી પોતે જોટની ગત બાજુતો હતો તે
એક એક રસિક તેને સબળાવતો હતો એ સંગીતની વચ્ચે તદ્દન
જૂદી જાતનો સુર આવી પહોંચ્યો હતો.

આજ સુધીમાં બસીના મુખમાંથી આવા કઠિન શબ્દો
કદાપિ બહાર નીકળ્યા નહોતા. પોતાનાં વાક્યો માટે તેને પોતાને
આશ્ચર્ય લાગ્યુ પોતાનું અવલબન કરી કાંઈ બીજું જ એ નિષ્કુર
વચનો બોલ્યું હોય એમ તેને લાગ્યુ. આવો હૃદયવિદારક તિર-
સ્કાર ક્યાં પછી પોતે એકલા કરી રાખેલા રૂપિયા સાચવવાનું

બસી માટે અમલવ બની ગયું. જે રૂપિયાને લીધે એકાએક આવે. અકલ્પનીય બનાવ બની ગયો. એ રૂપિયા ઉપર બસીને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. રસિક પોતાની કેવી સ્નેહસામગ્રી છે એ વિચાર જ વારંવાર તેના મનમાં આવવા લાગ્યો. તે જ્યારે બાઈ સજ્જનો ઉચ્ચાઈ સુદ્ધા કરી શકે નહોતો, તેના તોફાની હાથમાંથી વચ્ચાટના સુતરનું નક્ષત્ર કરવાનું કામ જ્યારે મુશ્કેલ હતું, તેનો બાઈ હાથ લખાવતાની સાથે જ્યારે તે બીજા બધાના ખાળામાંથી તેના બાઈના ખાળામાં જતો રહેતો તથા તેના

માથાના વાળ પકડી ખેંચતાણું કરતો, નાક પકડી દાંત વગરના મુખમાં તેને પુગી દેવાનો પ્રયત્ન કરતો ત્યારે પોતે કેવો અપૂર્વ અસીમ આનંદ અનુભવતો હતો તેનું બસીને સ્મરણ થઈ આવ્યું. બસીનો પ્રાણ હાહાકાર કરી ઉઠ્યો. હવે તે સ્વર્ગ ગઈ શકે નહિ. રસિકનું નામ હવે વરણકુંઠે કેટલીક વખતે તેને હાથ મારી ઉત્તર નહિ મળવાથી નાવવાળા ગરીબે તે ઉઠ્યો. જ્યારે જોયું તો હાર્મોનિયમ એક બાજુએ પડ્યું હતું અધકારમાં ઉમરા પાસે રસિક સુપ જઈ બેઠો હતો. મસીએ કમગમાંથી સાપના જેવી એક લાખી થેલી ખાતે કાઢી ખુલ્લી કરીને રાખાઈ ગયેલા કંઠે કહ્યું, “ બાઈ ! આ ન. આ સધળા રૂપિયા ત્યારે માટે જ હું એકઠા કરતો હતો. પરંતુ બાઈ ! તને રડાવીને હું રૂપિયા એકઠા કરી શકું તેમ નથી બાઈ ! મહાગમા એવી શક્તિ નથી તું જોઈએ તો બાઈસિકલ ખરીદ કર અગર તો તને કાવે તેમ કર ”

રસિકે ઉઠી ઉભા થઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કઠોર સ્વરે કહ્યું :-
“ બાઈસિકલ ખરીદ કરવી હશે તથા વહ લાવવી હશે તો એ બધું હું મહારા પોતાના રૂપિયાથી કરીશ તમારા આ રૂપિયાને હું સ્પર્શ પણ કરનાર નથી ”

આમ કહી બસીના ઉત્તરની રાહ નહિ જોતા. રસિક ચાલ્યો ગયો બન્ને વચ્ચે હવે આ રૂપિયાની વાત કાઢવાનો કોઈ માર્ગ રહ્યો નહિ—કોઈ પણ વાત કાઢવાનું અસંભવ બની ગયું

(૪)

રસિકને એક ભક્ત ગોપાળ આજકાલ અભિમાનથી અલગ રહેતો હતો. રસિકની નજરે પડીને તે એકલો જ મત્સ્ય પકડવા જતો હતો, પ્રથમની માફક રસિકની સાથે વાતચિત કરતો નહોતો. સૌરભી-નો વ્યવહાર પણ વિશેષ બદલાઈ ગયો હતો. રસિકની સાથે તેણે કદી કરી દીધી હતી. પોતે જે ભયકર કદી કરી હતી તે રસિકને દર્શાવવાનો સુયોગ નહિ મળવાથી ઘરના ખુણામાં એસી અભિમાન-થી તે રૂઝ કરતી હતી.

એવામાં એક દિવસે મધ્યાહ્ને ગોપાળને થોડું જઈ તેને હાક મારી પ્રમ દર્શાવીને ગમિકે તેના કાન આમળ્યા પ્રથમ તે પોતાને લદાઈ કરવી હોય એવો જ ભાવ ગોપાળે દર્શાવ્યો, પરંતુ તેનો એ ભાવ વિશેષ સમય સુધી કાયમ રહ્યો નહિ; બન્ને વચ્ચે મધુર હાસ્યાભાસ જન્મી ઉઠ્યો. રસિકે કહ્યું — “ ગોપાળ ! તું મદાર હાર્મોનિયમ લઈશ કે ? ”

હાર્મોનિયમ ! આવું મોટું દાન ! આ કળિકાળમાં એવા દાનનો સંભવ હતો કે ? આમ જતાં જે વસ્તુ પોતાને ગમતી અને હરકત સિવાય મળી શકતી તે વસ્તુ સંકેત સિવાય ક્ષીરારવાની શક્તિ ગોપાળનામાં વિશેષ પ્રમાણમાં હતી તેણે વિના તિલકે રસિકનું હાર્મોનિયમ પોતાના કબજામાં લીધું. તે સાથે તેણે રસિકને એમ પણ કહી દીધું કે હવે જો હાર્મોનિયમ તે પાછું માગશે તો તેને મળી શકશે નહિ.

રસિક ગોપાળને જ્યારે હાક મારી ત્યારે એ હાક બીજી એક વ્યક્તિના સાંભળવામાં આવી છે એવી તેની ખાતરી હતી, પરંતુ એ દ્વિતીય વ્યક્તિ આજે જુદાર આવી નહિ. રસિકે ગોપાળને કહ્યું :— “ સુરી ક્યાં છે ? તેને એક વખત બોલાવી લાવ. ”

ગોપાળે જરૂરમાં જઈ આવી કહ્યું :— “ સુરી એમ કહે છે કે ‘ મદારે કપડાં સુકવવાનાં હોવાથી હમણાં મહેને વખત નથી. ’ ”

રસિકે મનમાં ને મનમાં હસીને કહ્યું —“ એ કયા કપડાં સુકવે છે ? આજ આપણે જઈને જોઈએ. ”

રસિકે આગણામાં જઈને જોયું તો ત્યાં કપડા સુકવવાની હિલચાલ નહોતી સૌરભી તેમનાં પગલાનો અવાજ સાંભળી, બીજે સ્થળે છુપાઈ જવાનો સુયોગ નહિ મળવાથી તેમના નરક પીડ કરી ખુણામાં દિવાલ તરફ મ્હો કરી ઉભી રહી રસિકે નાટક જઈ તેનું મ્હો ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેણે કહ્યું —“ સુરિ ! તું રીસે ભરાઈ છે કે ? ” રસિકના પ્રયત્નને વૃથા કરી સૌરભી જેમ ઉભી હતી તેમજ ઉભી રહી

એક વખતે કદપનાને વશ થઈ રસિક વિવિધ રંગના સુત-રથી એક ચિત્રવિચિત્ર કથા રીવતો હતો સ્ત્રીઓ જે કંથાઓ સીવતી હતી તેના કેટલાક એકસ નમુનાઓ જ આવતા હતા પરંતુ રસિકની રચના સ્વકપોગકલ્પિત હતી જ્યારે એ સીદાનું કામ ચાનતું ત્યારે સૌરભી એકચિત્તે એ કામ જોયા કરતી હતી તેને એમજ લાગતું હતું કે, જગનમાં આજ સુધીમાં કાંઈએ એવી આશ્ચર્યજનક કથા બનાવી નથી કથા જ્યારે સર્વ પ્રકારે તૈયાર થઈ જવા આવી ત્યારે વિરક્તિ ઉપજવાથી રસિકે એ કામ અપૂર્ણ જ રાખ્યું એથી સૌરભીનું મન ધણું દુઃખી થયું હતું એ કામ સંપૂર્ણ કરી નાખવા માટે તેણે અનેક વખત નમ્રતાપૂર્વક રસિકને વિનંતિ કરી હતી. અપૂર્ણ રહેલું કામ એ ત્રણ કલાકમાં સંપૂર્ણ થાય તેમ હતું, પરંતુ જે કામ ઉપર રસિકનું મન લાગે નહિ તે કામ ઉપર તેને કાણ બેસાડી શકે ? આટલા દિવસ પછી એકાએક કાલે રાત્રે જાગીને રસિકે કથાને તૈયાર કરી હતી

રસિકે કહ્યું —“ સુરિ ! મ્હો પેલી કથા તૈયાર કરી નાખી છે; તું એક વખત જોઈશ કે ? ”

મહાકળે સૌરભીનું મુખ ફેરવવામાં આવ્યું એટલે તેણે પહે-રેલા વસ્ત્રના પાલ્લવથી મ્હો ઢાંકી દીધું એ વખતે એના બન્ને

નેત્રોમાથી અશ્રુજળની ઘાબ્ટ થતી હતી ! તે એ અશ્રુજળને કવી રીતે બતાવી શકે ?

સૌરભીની સાથે પોતાના પ્રથમના મજબની સ્થાપના કરવામાં રસિકને વણે વખત લાગ્યો. પછી બન્ને વચ્ચેના સ્થાપન થઈ. મૌરભીએ રસિકને પાન લાવી આપ્યું તથા રસિકે કથાનું આવશ્ય બોલી કથાને ઉમરા ઉપર મૂકી દીધી. સૌરભીના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. છેવટે રસિકે કહ્યું — “ સુરિ ! આ કથા મહે ત્હારે માટે જ તૈયાર કરી છે તથા હું એ તને જ આપુ છું ” ત્યારે એવા મહોટા અકલ્પનીય દાનનો સૌરભી કાંઈ પણ પ્રકારે સ્વીકાર કરી શકી નહિ. પૃથ્વીમાં કાંઈ પણ દુર્લભ વસ્તુ બીજા પાસે માગવાનું સૌરભી શીખી નહોતી. ગોપાળે તેને ઘણી ધમકાવી માનુષના મનસ્તત્ત્વની સક્ષમતા સમજી તેને કાંઈ જ્ઞાન નહોતું. તેને એમ લાગ્યું કે, ઇચ્છિત વસ્તુ લેવામાં શર્મ રાખવી એ એક જાતની કપટતા છે. વૃથા વખત નહિ ગૂમાવવાના વિચારથી ગોપાળ જ એ કથા ઉપાડી લઈ ધરમાં મૂકી આવ્યો. તકરારનો અંત આવી ગયો. હવે પાછું પ્રથમના જેવું બહુત્વ ચાલુ રહેશે એવી આશાથી બન્ને બાળક અને બાળિકાનું મન આનંદિત બની ગયું.

તે દિવસે ફળીઆમાના પોતાના મડળનાં સમજા બાળક બાળિકાઓની સાથે રસિકે અગાઉના જેવો સ્નેહસંબંધ કરી લીધો. કેવળ પોતાના વડિલ ભાઈના ધરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો નહિ. પ્રૌઢ ઉમ્મરની જે વિધવા તેમને ઘેર આવી રસોઈ બનાવી જતી હતી તેણે સહવારે આવી બસીને ‘ શી રસોઈ બનાવવી છે ? ’ એવો જ્યારે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે બસી બિજાનામાં સૂતેલો હતો. તેણે કહ્યું, “ ત્હારું શરીર સારું નથી. આજે ત્હારે કાંઈ ખાવું નથી. રસિકને બોલાવી તમે ખવડાવી દેજો. ” રાધનારી સ્ત્રીએ કહ્યું. — “ રસિકભાઈએ આજે ઘેર ખાવાની ના પાડી છે. બીજે કાંઈ સ્થળે એમને નિમત્રણ હશે. ” આ વાક્ય સાંભળી એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી પગથી માથા સુધી ઓઢી, પાસું ફેરવી બસી બિજાનામાં પડી રહ્યો.

તે દિવસે સધ્યાકાળ પછી રસિક ગામ છોડી મરકસના મડળ સાથે ચાલ્યો ગયો તે દિવસ આવી રીતે જ પસાર થઇ ગયો. શીયાળાની રાત હતી, આકાશમા અર્ધચંદ્ર પ્રકાશ્યો હતો તે દિવસે બળ્લર બરાયતુ હતું રાત્રે બળ્લર બધ કરી વેપારીઓ ચાલ્યા ગયા હતા. જેમના ઘર દૂર આવેલા હતા તેઓ હજી રસ્તે ચાલ્યો ચિત કરતા ચાલ્યા જતા હતા. એક ખાલી બળદગાડામા ગાડીવાન ચાદર ઝોઠી સૂઇ રહેલો હતો. બળ્લર બળદ મૃદુમદ્ગતિથી વિશ્રામરથાન તરફ ગાડુ ખેંચી જતા હતા રસિક બ્યારે ગામની સરહદ નજીક જઇ પહોંચ્યો, બ્યારે ચંદ્રના પ્રકાશમા ગામના વૃક્ષો દેખાતા બધ થઇ ગયા ત્યારે તેના મનમાં કાંઇનું કાંઇ થવા લાગ્યું એ વખતે ઘેર પાછા જવાનો માર્ગ કઠિન નહોતો, પરંતુ હજી સૂધી તેના હૃદયની કઠિનતા દૂર થઇ નહોતી પોતે કમાયા સિવાય બાંધનું અન્ન ખાય છે, હવે પોતાનાથી એમ નહિ બની શકે સધળી લાલના દૂર કરી નાખી, આપ કમાઇના પૈસાથી ખરીદેલી બાઇસિકલ ઉપર બેસી બ્યા સૂધી આ ગામમા ન અર્વાય ત્યા સૂધી ગામનો ત્યાગ કરવાનો રસિકે નિશ્ચય કર્યો હતો ગામનો ચંદનીઘાટ, સુખસાગર તળાવ, ફાગણ માસની વસંતઋતુનો ખહાર, ગામના બાળક બાળિકાઓનું બધત્વ વગેરે સર્વનો રસિક ત્યાગ કર્યો હવે તેની આગળ અપરિચિત પૃથ્વી તથા અનાત્મીય સમાર હતો તેમજ લલાટમા દ્વિધિના લેખ હતા.

(૫),

કેવળ વણકરનું કામ જ મુશ્કેલ છે અને બીજાં બધા કામ સહેલા છે એવી રસિકની ધારણા હતી. તેણે વિચાર્યું હતું કે, એક વખત પોતાના સાંકડા ધરનું બંધન તોડી નાખી પોતે ખહાર નીકળી પડશે એટલે કાંઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રહેશે નહિ. અતરમાં પુષ્કળ આનંદને સ્થાન આપી રસિક ખહાર નીકળી પડ્યો હતો વચ્ચે કાંઈ હરકત, દુઃખ તથા કાળબ્યય હશે એવી કલ્પના સુદ્ધા તેના મનમાં

જેપણ નહોતી. બહાર ઉભાં રહેતાં દર આવેલો પહોડ જેવી રીતે અડધા કલાકમા તેનાં જિખર ઉપર જઈ સૂકવા નેટલો નજીક દેખાય તેટલી જ નજીક પોતાની દુર્લભ સાર્થકતા રસિકને લાગી હતી. પોતે ક્યાં જતો હતો તેની તેણે કાંઈને કાંઈ ખબર આપી નહોતી. પોતે જતે જ એક દિવસે એ ખબર લઈને ગામમા આવશે એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

કામ કરવા જઈને રસિક અવનવી મુશ્કેલીઓ અનુભવવા લાગ્યો. પ્રથમ દર્શકોનો મત જોવામાં આવ્યો. ત્યારે રસિકે વિચાર્યું હતું કે, મરકસમા નોકરી કરવામા ધણી મજાદ છે, પરંતુ તેણે જ્યારે મરકસની અદર પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અદરની મજાદ બહાર નીકળી ગઈ એ સરકસમા રસિકના હૃદયમા ધણી વિસ્વાદ બની ગયા હશે. તે ધરમા સ્વપ્ન જોતો હતો. રાત્રે ઉંઘમાંથી જાગી ઊઠતા અધકાગમા પોતે પોતાના બાઈ પાસે સૂઈ રહ્યો છે એમ રસિકને ધણી કાળ માટે લાગતું હતું, પરંતુ વિના વિલંબે તેનો એ જામ દર થઈ જતો હતો. તે જ્યારે ઘેર રહેતો હતો ત્યારે શીયાળાની રાત્રે તેને ઠંડી લાગતી હશે એમ ધારી પોતે ઝોઢેલુ વસ્ત્ર બસી તેને ઝોઢાડી દેતો હતો. એ વિષય રસિકથી અજાત નહોતો. સરકસમા પોષ મહિનાની રાત્રે તદ્રાની સ્થિતિમા રસિકને જ્યારે ઠંડી લાગતી ત્યારે પોતાનો બાઈ પોતાને ઝોઢાડવા આવશે એમ વિચારી તે તેની રાહ જોતો હતો—વિલંબ થતો જોઈ તે કોંઈ પણ બરાતો હતો. એવામા તદ્રાનો જામ થતા બાઈ પોતાની પાસે નથી એમ તે જાણી શકતો હતો તથા એ રાત્રે પોતાને ઝોઢાડવાનું બાઈનાથી નહિ બની શકેલું હોવાથી બાઈનું મન અસ્વસ્થ બની ગયું હશે એમ તેને લાગતું હતું. પણ એ મધ્યરાત્રિના વખતે રસિક સૂવારે ઉઠ્યા પણ ઘેર ગયા જવાનો વિચાર કરતો હતો; પરંતુ સૂવારે જાગતાં થયા પણ તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વિશેષ કઠોર કરી ક્ષમત એમ કહેતો કે, “આપકમાઈના કૃપિયાથી બાઈસિકલ ઉપર બેઠીને ઘેર જઈ તો જ હું ખરો પુરુષ—તો જ મહાક નામ રસિક.”

એક દિવસે સરકસના માલિકે 'વણુકર' કહી રસિકનું અપમાન કર્યું એટલે રસિક તે જ દિવસે પોતાનું જે થોડું દેવું હતું તેના બદલામાં પોતાના કેટલાક કપડા, લોટો, થાળી વાડકી વગેરે રાખી ખાલી હાથે સરકસનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો. સંધ્યાકાળે રસિકે નદીતટ નજીક ગાય વાછરડાને આરામથી ચરતા જોયા એટલે ઇર્ષ્યા સહિત તેણે વિચાર્યું —“ પૃથ્વી ખરી રીતે આ પશુપક્ષી-ઓની જ માતા છે તે પોતાને હાથે એમનાં મુખમાં ભોજનના ત્રાસ મુકે છે મનુષ્યો પૃથ્વીની સોકયના છોકરા હોવા જાંઘએ તેથી જ આ વનજગલમાં મહેને એક મુઠી અનાજ મળી શકતું નથી ” નદીના કિનારે જઈ રસિકે અજલિ જરી પુષ્કળ પાણી પીધું એ નદીને કોઈ પશુ પ્રકારની ચિંતા નહોતી, ક્રુધા તૃષ્ણા નહોતી, ધર નહિ હોવા છતાં તેને ધરનો અભાવ નહોતો. સ્હામે અધકારમંદી રાત્રિ આવતી હોવા છતાં નિરુદ્દેગથી તે દોડી જતી હતી. આ સવળો વિચાર કરતો રસિક જળપ્રવાહ તરફ જોઈને બેસી રહ્યો તેના મનમાં જાણે કે એમ થતું હતું કે, આ અસહનીય માનવજન્મને બધનહીન નિશ્ચિત જળધારાની સાથે ભેળવી શકાય તો જ શાન્તિ મળી શકે.

એવામાં એક તરૂણુ યુવકે ત્યાં આવી પહોંચી માયા ઉપરથી પોટલી ઉતારી રસિક પાસે બેસી પોટલીમાંથી પુવા કાઢી ખાવા માડ્યા રસિક એ યુવકને જોઈ સહજ વિચારમાં પડી ગયો. તેના પગમાં જોડા નહોતા, ઘોતીઆ ઉપર એક ઢાટ પહેરેલો હતો. માયા ઉપર પાધડી હતી દેખાવમાં તે ગૃહસ્થના પુત્ર જેવો લાગતો હતો. આમ છતાં મજુરની માફક તે પોટલી ઉઘડીને શા માટે ફર્યા કરે છે એ રસિક સમજી શક્યો નહિ. બન્ને વચ્ચે આલાપ થતા વિલબ્ધ થયો નહિ, તથા રસિકે પુવાનો યથોચિત પ્રમાણમાં ભાગ લીધો. એ યુવક કલકતા કાલેજનો વિદ્યાર્થી હતો. વિદ્યાર્થીઓએ સ્વદેશી કપડાંની જે દુકાન ખોલી હતી તેને માટે કાપડ એકઠું કરવા તે

આ ગામના હાટમા આવ્યો હતો તેનું નામ સુમોધચંદ્ર હોય તે જાને
આજ્ઞા હતો તેને કાંઈ પણ પ્રકારનો સંકેત નહોતો. આખો દિવસ
હાટમા ફરી આ સંખ્યા સમયે તે નદીતટ ઉપર આવી પુવા
આતો હતો.

તેને જોઈ રસિકને પોતાની જાત ઉપર ઘણી શર્મ આવી
કેવળ એટલું જ નહિ પણ તેને જાણે કે મુક્તિ મળી હોય એમ
લાગ્યું આવી રીતે ખુદ્દા પગે મંજુરની માફક ભાર ઉચકી
શકાય છે એવું જાણવામા આવતા ક્ષણકાળમા જ જીવન
યાત્રાનું ક્ષેત્રદળ તેની રહામે વિસ્તૃત થઈ ગયું તેણે વિચાર્યું,
“આજે મ્હારે ઉપવાસ કરવાની કાંઈ જરૂર નહોતી જો ધાર્યું હોય
તો હું મંજુરી કરી શકત ”

પછી સુમોધ પોટલી માથા ઉપર ઉચકવા લાગ્યો એટલે
રસિકે તેને તેમ કરનો અટકાવી કહ્યું —“ હું વણકરનો છોકરો છું.
હું આપની પોટલી ઉચકી લઉં છું. આપ મ્હને આપની સાથે
કલકતા લઈ ચાલો ”

આ જનાવ જાન્યો તે પહેલા રસિક ‘ હું વણકર છું. ’
એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કદાપિ કરી શકતો નહિ—હવે તેની બાધા
દૂર થઈ ગઈ હતી.

સુમોધે પ્રસન્ન બની જઈ કહ્યું —“ તમે વણકર છો ! હું
વણકરની શોધમા જ બહાર નીકળ્યો છું આજકાલ તેમનો ભાવ
એટલો બધો વધી ગયો છે કે, અમારી વણાટશાળામા કાંઈ શિક્ષક
તરીકે રહેવા રાજી થતું નથી. ”

રસિક વણાટશાળાનો શિક્ષક થઈ કલકતા ગયો. આટલા
દિવસ પછી ધરતું ખરચ બાદ કરતા તે થોડી રકમ બચાવી
શક્યો; પરંતુ બાઈસિકલચકના લક્ષ્યનો ભેદ કરતાં હજી ઘણો
વિશ્વજ્ઞ લાગે તેમ હતો, વધૂની વરમાલ્યનું હજી કાંઈ કેળવું નહોતું
એવામાં વણાટશાળા જેવી રીતે એકદમ પ્રકાશી નીકળી હતી

તેવી રીતે યુગાધ જન્મ લાગી. કમિટીના સભ્યો જ્યા સૂધી કમિટી ભરતા ત્યા સૂધી ધણા ચમત્કાર બનતા હતા, પરંતુ કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરતા ધણી ગરબડ થતી હતી. તેમણે બિન્ન બિન્ન દેશભાષી બિન્ન બિન્ન પ્રકારની સાળો મગાવી છેવટે એવી અપૂર્વ જાળ વણી કાઢી કે એ જાળને કયા કયરાના ઢગલામાં નાખી દેવી તે વિષયનો કમિટી ઉપર -કમિટી ભરવા છતા કાંઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ.

હવે રસિક મહન કરી શકતો નહોતો. ઘેર ચાલ્યા જવાને તેનો પ્રાણ વ્યાકુળ બની ગયો હતો નજર આગળ તે પોતાના ગામની ધણી જખીઓ જોતો હતો અતિ તુચ્છ વસ્તુઓ પણ ઉજવળ ભાવથી તેની નજરે પડતી હતી પુરોહિતનો ગાડો છોકરો, પાડોશીનો કપિલવર્ણનો વાછરડો, ગામની નજીક આવેલું આમાવાડીઉં વગેરેની સ્મૃતિ રસિકના મનમાં તરી આવી સંખ્યા-કાળ પછી જાણેકે કીર્તનનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. બિન્ન બિન્ન ઋતુમાં વિવિધ પ્રકારની મિશ્રિત ગંધથી ગામના જ્યામય માર્ગે સ્તંભ હવા ભરાઈ રહી હતી તે સાથે તેનું બધુંમડળ,—ચચળ સ્વભાવનો ગોપાળ, તેજસ્વી નેત્રોવાળી વચ્ચને છેડે પાન બાધી લાવનાર સૌરભી વગેરેની સ્મૃતિ રસિકને વ્યાકુળ બનાવી દેવા લાગી. ગામની અદર રસિક હરેક વિષયમાં નિપુણતા દર્શાવવાનો જેવો સુયોગ મેળવી શકતો હતો એવો સુયોગ ખહાર તેને બિલ્કુલ મળતો નહિ ખહાર તેનું કાંઈ મૂલ્ય નહોતું. શહેરના બજાર અને દુકાનોમાં યત્રથી બનેલી વસ્તુઓ હાથના પ્રયત્નને લાજિજત કરતી હતી વણાટશાળાનું કામ એ એક પ્રકારની વિકબના હતી એ કામથી મન સતુબ્ધ રહેતું નહિ થીએટરની દીપશિખાએ તેના ચિત્તને પતંગની માફક મૂલ્યના માર્ગે ખેંચ્યું હતું—રૂપિયા એકઠા કરવાની કઠોર નિષ્ઠાએ તેને બચાવી રાખ્યું હતું. આખી પૃથ્વીમાં કેવળ પોતાના ગામમાં જવાનો માર્ગ જ તેને માટે તદ્દન બંધ

થઈ ગયો હતો તેથી જ ગામમાં જવાનું આકર્ષણ પ્રત્યેક ક્ષણે તેને દુ.ખી કરતું હતું. વણાટશાળામાં પ્રથમ તો તેને સારી આશા મળી હતી, પરંતુ એ આશા હવે જ્યારે ટકતી નહોતી ત્યારે રસિક પોતાને પકડી રાખવાને અશક્ત બની ગયો. સઘળા લજ્જાને સ્વીકાર કરી મસ્તક નમાવી આ એક વર્ષની વ્યર્થતા સાથે લઈને લાઇના આશ્રયમાં જવા માટે તેના મનમાં તાકીદ આવવા લાગી.

મન જ્યારે હરેક રીતે 'જાઉં-જાઉં' કરતું હતું ત્યારે તેના મનમાં નજીક ધણી ધામધુમથી એક વિવાહ થયો. સધ્યાકાળે વાજત્રોના અવાજ સાથે વગ આવ્યો તે રાત્રે રસિકે સ્વપ્ન જોયું કે, તેના મસ્તક ઉપર ખુપ અને શરીર ઉપર જામે છે, પરંતુ તે વાસના ઝાડની પાછળ ઉભો રહ્યો છે પાડોશના છોકરા 'ત્યારે વર આવ્યો છે.' કહી સોરભીને ખીજવે છે, સૌરભી-વિરક્ત બની રહે છે રસિક ફળીઆના છોકરાએને શાસન કરવા માટે દોડી આવવા ઇચ્છે છે, પરંતુ વાસના ઝાડમાં તેનો જામે અને ખુપ બરાબ જવાથી તે કાંઈ પણ રીતે આગળ વધી શકતો નથી. જાગી ઉઠ્યા પછી રસિકના મનમાં ધણી લજ્જા ઉપજી. તેને માટે વહ નક્કી કરેલી છે, પરંતુ એ વહને ધરમાં લાવવાની યોગ્યતા પોતાનામાં નથી એમ વિચારી રસિક પોતાને કાપુરુષ સમજી ધણો લજ્જાત થયો. એટલી બધી અયોગ્યતા સ્વીકારી ઘેર જવાનું તેનાથી કાંઈ પણ રીતે બની શકે તેમ નહોતું.

(૬)

જ્યારે અનાદિષ્ટ ચાલતી હોય છે ત્યારે દિવસ પછી દિવસ પસાર થઈ જાય છે છતાં મેઘ દેખાતો નથી. જો મેઘ દેખાય છે તો ધૃષ્ટિ થતી નથી અને જો ધૃષ્ટિ પડે છે તો પૃથ્વી બીજતી નથી; પરંતુ જ્યારે ધૃષ્ટિ હિતરે છે ત્યારે દિગતના એક ખુણામાં મેઘ દેખા દેતાંની સાથે જ આકાશમાં છવાઈ જાય છે અને અવિરલ

વૃષ્ટિથી પૃથ્વી તણાઇ જાય છે રસિકના લાગ્યમા પણ એકાએક
એમ જ જાન્યુ

જનકી નન્દી ધણી ધનાદય પુરુષ હતા એક દિવસે કાઠની
પાસેથી કાઠ ખજાર મળતા તેઓ ઘોડાગાડી જોડાવી વણાટશાળા પાસે
આગ્યા તથા રસિક સાથે તેમણે થોડી વાતચિત કરી બીજે દિવસે
રસિકે પોતાની શાળાના મકાનને ત્યાગ કરી નન્દીબાણના ત્રણ
માળના સુવિન્નૃત ઉચ્ચ બંગલાના એક સુસજ્જિત ઓરડામા આશ્રય
સ્વીકાર્યો

નન્દીબાણનો વિદ્વાયત સાથે કમિશન એજન્સીનો ધમધો-
કાર કારભાર ચાલતો હોય એ દા લારમા જનકીબાણએ રસિ-
કની યાચના સિવાય તેને સામાન્ય કામ ઉપર નીમી શા માટે
પુછકળ પગાર આપવા માડે? એ રસિક પોતે જ સમજી શક્યો
નહિ તેને જે કામ સોંપવામા આવ્યું હતું એ કામ માટે માણસની
તપામ કન્વાની જરૂર પડે તેમ નહોતી વળી એ કામ માટે રસિ-
કને પગારની જે રકમ મળતી હતી તે કામના સ્વરૂપ કરતા ધણી
વધારે હતી બજારમા પોતાના ફેટલી કિંમત છે એ અત્યાદ
મૂઘીમા ગમિક સારી રીતે સમજી શક્યો હતો એથી જનકીબાણ
તેને જ્યારે પોતાના બજારમા રાખી પ્રેમપૂર્વક ખવડાવવા
લાગ્યા ત્યારે તેમના આટલા વધા આદરનું મૂળ કારણ આકા-
શના અહનક્ષત્ર હોવા જોઈએ એમજ રસિકને લાગ્યું

પરંતુ શુભઅહ બહુ દૂર નહોતો અત્રે તેનું થોડું અક્ષિપ્ત
વર્ણન કરવાની જરૂર છે.

પહેલા જનકીબાણના સ્થિતિ આવી સારી નહોતી તેઓ
જ્યારે દુઃખ વેઠીને કોલેજમા અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે હર-
મોહન નામનો તેમનો એક સહપાઠી હતો હરમોહન બ્રાહ્મ-
સમાજ હતો આ કમિશન એજન્સીનો કારભાર હરમોહનના બાપ-
દાદાએ જ ચાલુ કર્યો હતો. તેમનો એક મુરબ્બી ઇંગ્લેન્ડ સોદાગર

હરમોહનના પિતાને પુષ્કળ ચૂકો દો તેણે જ આ કાર્યની સવળી સગવડના કંઈ આગી હતી હરમોહને પોતાના ગરીબ સ્નેહી જનકીયાજીને એ વ્યવસ્થામાં એવી ધા હતી.

એ દરિદ્ર સ્થિતિમાં, નવીન યૌવનકાળમાં સમાજસુધારા સમઘી જનકીયાજીને દિ. ૧૬ હરમોહને ના દિ. ૧૬ની ૬ એાછો ન હતો તેથી પિ. ૧૭ મૃત્યુ થયા પછી પોતાની જીવનના વિવાહનો સમઘ તેડી નાખી મોટી ઉમ્મર પૂર્ણ તેને ગિરજા આપવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા એવી વસ્તુર સમાજમાં એમની ભાગીની વિવાહ અસહાય થયો અને કામચ હરમોહને તેમનો એ અકટમથો ઉદ્ધાર કરી તેમની એ જીવન માથે લાગે કંઈ.

ત્યાર પછી ઘણા દિવસ વીનિ ગયા હમણા હરમોહન હયાત નહોતો જનકીયાજીની ભગિની દિવા હરમોહનની લાર્યાનું પશુ મૃત્યુ થયું હતું ધ ધોરોજગાર સર્વ પ્રકારે જનકીયાજીના હાયમાં આવ્યો હતો પ્રથમ રહેવાનું સાદુ મકાન અને પછી બગલો થયો હતો. ચિરકાળના નીકળના ઘડીઆળને રાજનામું મળેલું હોય તેનું સ્થાન સોનાના ઘડીઆળે સ્વીકાર્યું હતું.

જેમ જેમ તીજેરીમાં વિરાગ રકમ એકડી થવા લાગી તેમ તેમ નહાની ઉમ્મરનો સમઘો ઉત્માહ બાગકનો એક હોય એમ જનકી-યાજીને લાગ્યું, કુટુંબના મનિહાસનો આગમનો અખ્યાય વિલુપ્ત કરી કોઈ પશુ રીતે પુન સમાજમાં ભગવા માટે તેઓ ઉત્સુક બની ગયા. પોતાની પુત્રીનો પોતાના જ સમાજમાં વિવાહ કરવાની તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી પૈસાનો લોભ બતાવી એક એ છોકરાને તેમણે રાજ કર્યા હતા, પરંતુ એ છોકરાઓના સગાં સબધીઓએ એ વાત જાણી એટલે તેમણે ઘણી આપત્તિ દર્શાવી વિવાહ ભાગી નાખ્યો. શિક્ષિત છોકરો ન હોય તો પશુ ચલાવી લેવાનો જનકીયાજીનો વિચાર હતો. કન્યાના જીવનના સકળ સુખનું બળિદાન દઈને પશુ તેઓ સમાજ-દેવતાનો પ્રસાદ મેળવવા માટે ઉત્સુક બની ગયા હતા.

એવામા જનકીબાણુને વણાટશાળાના શિક્ષકની બાતમી મળી. તે થાનમહના બસાક વંશનો યુવક હતો—તેના પૂર્વજ અભિરામ બસાકનું નામ સર્વત્ર જાણીતું હતું હમણા એ વંશની સ્થિતિ ગરીબ હોવા છતાં કુળ ધણું ઉંચું હતું

ગૃહણીએ દૂરથી જોઇ રસિકને પમ્પ કર્યો તેણે પતિને પૂછ્યું, ‘ એ ક્યાં સુધી લપ્સ્યો છે ? ’

જનકીબાણુએ કહ્યું.—“ એ સબધી ચિતા કરવાની જરૂર નથી. આજકાલ જેમણે વિશેષ અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેઓ જ હિંદુત્વને ઠોકર મારે છે ”

ગૃહણીએ પૂછ્યું —“ ઘરની આર્થિક સ્થિતિ કેવી છે ? ”

“ ઘણી જ ખરાબ આપણે મારે એ એક લાભ છે ’

“ એના સગા સબધીને બોલાવવા પડશે ? ”

“ પહેલા ઘણી વખત એમ કરી જોયું છે સગા સબધીઓ-એ દોડી આવી દરેક વખતે વિવાહ લાગી નાખ્યો છે આ વખતે હું પહેલા વિવાહ કરી નાખીશ,—સગા સબધીઓ સાથે આલાપ પરિચય પછી થશે ”

રસિક રાત્રિ દિવસ પોતાને ઘેર પાછા જવાની તથા ઘણી ઝડપથી રૂપિયા એકઠા કરી લેવાની ચિતા કર્યા કરતો હતો, પણ રૂપિયા એકઠા કરવાનો કાંઈ માર્ગ સુઝતો નહોતો એવામા આહાર અને ઔષધ—જન્ને તેના મુખ પાસે હાજર થયા હવે તે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કરવા રાજી નહોતો.

જનકીબાણુએ પૂછ્યું.—“ તમે તમારા ભાઈને આ ખબર આપવા ઇચ્છો છો ? ”

રસિકે કહ્યું.—“ ના, ખબર આપવાની કાંઈ જરૂર નથી

સમજી કાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયા પછી પોતાનામાં ફેટલું બહું

સામર્થ્ય છે તેનું અત્યક્ષઅભાણું બતાવી બાઈને વિસ્મિત બનાવી દેવાનો રસિકનો વિચાર હતો.

શુભ મુહૂર્તે વિવાહ થઈ ગયો. બીજી સપ્તળી દાનસામગ્રીના પહેલા રસિકે એક બાઈસિકલની માગણી કરી.

(૭)

માઘ માસ વીતી જવા આવ્યો હતો. ધીમે ધીમે વસુધા ઉપર વસન્તનું આગમન થતું હતું. ખેતરો પાકથી લચી રહ્યા હતા. વૃક્ષ અને લતાઓ જીર્ણ પછોંને દૂર કરી નવીન પર્યુ ધારણ કરતા હતા. દેર ઢાખર ગાખનાર માણસોના ઘર પાસે ઘાસના ઢગલા જેવામ આવતા હતા. નદીનું જળ ઓછું થઈ જવાથી માણસો કપડાં ઢોચણુ સૂધી ઉઘાડી કરી પાગ ઉતરી શકતા હતા.

રસિકે ખમીસ ઉપર કોલર પહેર્યો હતો, હાથનું બારીક ધોતીઉં બરાબર ચીપીને પહેર્યું હતું. ખમીસ ઉપર ખુલ્લા બટનનો કાશ્મીરી બનાતનો હાફકોટ હતો. પગમાં રંગીન મોજ તથા ચકચકતા વિદ્યાયતી જૂટ હતા. ડિરિટ્રક્ટ બોર્ડના પાદા રસ્તા ઉપર તેણે ઝડપથી બાઈસિકલ ચલાવી પછી ગામનો કાચો રસ્તો આવતા તેણે બાઈસિકલનો વંગ ધીમે કર્યો. ગામના લોક તેને પહેરવેશ જોઈ એકાએક તેને ઓળખી શક્યા નહિ. રસિકે પછુ કાંઈની સાથે કાંઈ વાત કરી નહિ. કાંઈ માણસ પોતાને ઓળખે તે પહેલાં બાઈને મળવાની રસિકની ઇચ્છા હતી. ઘરની નજીક આવતાં તે ઊકરાઓની નજરને ઉતરી શક્યો નહિ. એ ઊકરાઓએ કણ કાળમા તેને ઓળખી કાઢ્યો. સૌરભીનું ઘર નજીક હતું એ ઘર નજીક જ્યાં ઊકરા કલશવ કરવા લાગ્યા કે, ' સુરી બહેનનો વર આવ્યો છે ! સુરીબહેનનો વર આવ્યો છે ! ' એવાળ ઘરમાં જ હતો. એ બહાર દેડી આવે તે પહેલાં રસિકે બાઈસિકલ પોતાના ઘર પાસે લઈ જઈ ઉભી રાખી.

એ વખતે સધ્યા થઇ ગઇ હતી ધરમા અધઝાર હોઇ ખહાર તાળુ વાસેલું હતું જનશૂન્ય પરિત્યક્ત મકાન જાણે કે રુખડીન રદન કરતું હતું અને દહેતું હતું કે, કોઈ નથી-કોઈ નથી ! દાણુ કાળમા જ રસિકના મનમા કાઢતું કાઢ થઇ ગયું મધણુ જાણે કે તેની નજર આગળ અપ્પટ થઈ ગયું તેના પગ કપવા લાગ્યા બધ દાર પકડીને તે ઉભો રહ્યો તેનું ગળુ મુકાઇ ગયું કોઇને હાક મારવાનું સાહસ તે કરી શક્યો નહિ દૂર આવેલા મદીરમા મધ્યાની આર તિનો જે ઘટ વાગતો હતો તે જાણે કે બહુ દૂરના કોઈ એક ગત જીવનના બીજે છેલ્લી ગભીર વિદાયની વાત બેગી લાવી રસિકના કાને પહોંચાડવા લાગ્યો નજરની રહામે માટીની દિવાલ, બધ મારણુ અને નમી પડેલું ખજુરનું ઝાડ ગૂમ થઈ ગયેલા સસાગની છાંતીની માફક ડંખાતા હતા— જાણે કે એમાનું કાંઈ સત્ય નહોતું

ગોપાળ રસિકની પાસે આવી ઉભો રહ્યો રસિકે દિતરી ગયેલા મુખે તેના તન્ન જોયું ગોપાળે પણ કાંઈ બોલ્યા સિવાય નીચું જોયું રસિક બોલી ઉઠ્યો—“ સમજ્યો—સમજ્યો, બાઇ હવે નથી ! ” આટલું બોલી બારણા પાસે તે બેસી પડ્યો ગોપાળે તેની નજર બેસી રહ્યું —“ રસિક ! બાઇ ! મ્હારે ઘેર ચાલ ”

રસિકે ગોપાળનો હાથ તરછોડી બારણા રહામે જ ઢળી પડી રહ્યું, “ બાઇ ! એ બાઇ ! બાઇ રે ! ”

જે બાઇ પહેલા તેના પગનો અવાજ સાંભળતાની સાથે ઢોડી આવતો હતો તેનો આજે અવાજ પણ સંભળાયો નહિ !

ગોપાળના પિતા આવી પુષ્કળ સમજાવીને રસિકને પોતાને ઘેર રાખી ગયા સૌરભી એ વખતે રસિક તરફથી મળેલી ખેલી ચિત્ર વિચિત્ર કથામાં કાંઈ વસ્તુ છુપાવી કથાને દિવાલ સાથે ટેકવીને મૂકતી હતી એ દેખાવ રસિકના જોવામાં આવ્યો. રસિક વગેરેને આવતા જેઇ સૌરભી ઝડપથી અતપુરમા ચાલી ગઈ નજર

આવતા - શિ. જાણી શક્યો કે એ દેશની અદર એક નવી બાઈ-
મિકલ હતી તેનો અર્થ રસિક તત્કાળ સમજી શક્યો હૃદયને ફાડી
નાખતું - તેના કંઠ સૂધો આવ્યું તથા અનુજળના સંધાના રસ્તા
તેણે જાણે કે જોરથી બધ કરી દીધા

આજના ગયા પછી ૦.સીએ રાત્રિદિવસ સતત પરિશ્રમ
કરી - તેના બાઈનું - સ્વ કંઠની રકમ તથા બાઈસિકન ખરી-
દવાની - તે જાણી કરી હતી ૦ ગીત મનમાં બીજો કાષ્ટ વિચાર
જ આવતો નહોતો થાકી ગયો થોડો જીવ સટોચટ ફોડી,
નિયત રહ્યો જઈ પહોંચી પૃથ્વી ઉપર પડી જેવી રીતે મગી જાય
તેવી જ રીતે લક્ષ્મીની રકમ એકડી કરી બસીએ વી પી. થી માઈ-
સિકલ મેળવી તે જ દિવસથી તેનો હાથ આવ્યો નહિ તેની સાળ
બધ પડી ગોપાળના પિતાને બોલાવી તેમનો હાથ પકડીને - સીએ
કયું —“ હજી એક વર્ષ સૂધી મહાન રસિકની રાહ જોતો—લક્ષ્મી
સંબંધીની રકમ હું તમારા હાથમાં આપી જઈ છું વળી જે
દિવસે રસિક આવે તે દિવસે તેને આ પૈડાવાળી ગાડી આપી કહેજો
કે, ‘ એ તહે જ્યારે માગી ત્યારે ત્યારે હતભાગ્ય ભાઈ આપી
શક્યો નહોતો પરંતુ એ માટે તું તારા મનમાં રીસ રાખીશ નહિ ”

ભાઈના રૂપિયાનો ઉપહાર નહિ સ્વીકારવાની એક દિવસે
પ્રતિજ્ઞા કરી રસિક આવ્યો ગયો હતો—વિધાતાની ઇચ્છાથી તે
પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરી શક્યો હતો આજે રસિક પાછા
આવીને જોયું કે, ભાઈનો ઉપહાર આટલા દિવસથી તેની રાહ જોતો
પડી રહ્યો છે, પરંતુ તેને સ્વીકારવાનો રસ્તો તદ્દન બધ છે જે
સાળ ઉપર પોતાનું જીવન વણીને ભાઈએ ઉપહાર આપ્યો હતો
એ સાળને જ પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દેવાની રસિકને ઘણી
ઇચ્છા થઈ, પરંતુ અરેરે ! કલકતા શહેરમાં લક્ષ્મીના ચરણોમાં
હૃદયેશને માટે તે પોતાના જીવનનું બળિદાન આપી આવ્યો હતો.

ગુર્વખંડન

વાર્તા કેવી રીતે લખવી એ હમણા શીખ્યો છું બકિમબાબુ અને સર વૈદ્યર સ્કૉટના વાચનથી મહેને વિશેષ લાભ નથી થયો. લાભ ક્યાંથી કેવી રીતે થયો એ જ હકીકત હું મહારી આ પહેલી વાતમાં લખું છું.

મહારા પિતાના મતામત અનેક પ્રકારના હતા, પરંતુ બાળ-વિવાહ વિરુદ્ધ કાંઈ મત તેમણે કાંઈ પુસ્તકોમાંથી અગર સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી બાબ્યો નહોતો. જ્યારે મહારો વિવાહ થયો ત્યારે મહે સત્તર વર્ષ પૂરા કરી અઢારમાં ઉપર પગ મૂક્યો હતો એ વખતે હું કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો એ વખતે મહારા ચિત્તક્ષેત્રમાં યૌવનનો જે દક્ષિણવાયુ વહેવા લાગ્યો હતો તથા અકલ્પનીય રીતે જે અકલ્પનીય ગીત, ગદ્ય, કવન અને રોમાંચથી મહારુ જીવન ઉત્સુક બની ગયું હતું એ સમયે યાદ આવતા હજી પણ હૃદયની અદર ગાઢ નિશ્વાસ ભરાઈ આવે છે.

એ વખતે મહારી માતા હયાત નહોતી—અમારા શન્ય સસારમાં લક્ષ્મીની સ્થાપના કરવા માટે, મહારો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી રાહ નહિ જોતા પિતા બાર વર્ષની બાળિકા નિર્જરિણીને અમારા ધરમાં લાવ્યા હતા.

વાંચકો! પાસે નિર્જરિણી નામનો પ્રચાર કરતાં મહેને ધણું સકાચ થાય છે કેમ કે, વાંચકોમાંના ધણા ખરા ઉમ્મર લાયક હોઈ કેટલાક સ્ફુલ્લમાસ્તર, મુન્સફ અને સપાદક પણ હશે. તેઓ મહારા મ્વસુર મહાશયનું નામ પસંદ કરવાનું પુજ્જળ લાલિત્ય તથા વૃત્તનત્વ જોઈ હસશે એવી મહેને આશંકા છે, પરંતુ એ વખતે હું અર્વાચીન હતો, વિચારશક્તિનો કાંઈ ઉપદ્રવ નહોતો. તેથી વિવાહનો સબંધ થતાં એ નામ જ્યારે સંભળવામાં આવ્યું ત્યારે મહારુ મન કવિકલ્પનાથી ભરાઈ ગયું.

હમણા હું ઉમ્મરલાયક થયો છું તથા વડીલાત ઊડી મુન્સફની જગ્યા મેળવવા બ્રમ બની ગયો છું છતાં હજી પણ એ નામ જુની વીણના તારના રણકારની માફક બળે છે વિશેષ મધુર લાગે છે

ઉછરતી ઉમ્મરનો પ્રથમ પ્રેમ અનેક ન્હાની મ્હોટી અડચણોથી મધુર હોય છે લજ્જની અડચણ, ધગના માણસોની અડચણ, બિન અનુભવની અડચણ—એ સહુની પાછળથી પ્રથમ પરિચયનો જે આલાસ મળે છે તે ઉપકાળના પ્રદાશ જેવો રમીન હોય છે—એ મધ્યાન્હના જેવો સ્પષ્ટ, પુલ્લો અને રમરાગ વગરનો હોતો નથી

અમારા એ નવીન પરિચયની વચ્ચે પિતા વિલગિરિની માફક હિભા રહ્યા તેઓ મ્હને હૉસ્ટેલમા મોકલી દઈ તેમની પુત્રવધૂને બગાળી શિક્ષણ આપવા લાગ્યા

મધુર મહાશય એકલુ કન્યાનું નામ પાડીને જ શાન્ત થયા નહોતા—કન્યાના શિક્ષણ માટે પણ તેમણે ઘણી મોઠવણ કરી હતી. સંપૂર્ણ ઉપક્રમણિકા નિર્જરિણીએ મ્હોડે કરેલી હોઈ મેઘનાદવધકાવ્ય વાચતી વખતે હેમબાણુની ટીકાની તેને જરૂર પડતી નહોતી.

હૉસ્ટેલમા ગયા પછી હું એ વાત બણી શક્યો હતો હૉસ્ટેલમા રહી વિવિધ ઉપાયના અવલંબનથી પિતાથી છુપાવી નવીન વિરહના તાપથી તપેલા એક બે પત્રો મોકલવાનો આરંભ મ્હે કર્યો હતો. એ પત્રોમાં મ્હે કંઠલાક નવીન કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી હિતારા પણ ટાક્યા હતા પ્રણયિનીના પ્રેમનું આકર્ષણ કરવાની સાથે તેની શ્રદ્ધાનું પણ આકર્ષણ કરવું જોઈએ. શ્રદ્ધાનું આકર્ષણ કરવા માટે બગાળી લખાણી જે રચનાપ્રણાલીનો અભય લેવો જાણ્યો એ રચનાપ્રણાલીથી હું અચાત હતો; તેથી

“ મનો વજસસુત્કીર્તે સ્વસ્વેવાસ્તિ-મે મતિઃ ”

અર્થાત્ અન્ય ઝવેરીઓએ જે મણિ છિદ્ર કરી રાખ્યા હતા તે બધા ગ્રુથીને હું મ્હારો પત્ર મોકલતો હતો એ વિષયમાં સઘળા મણિ અન્યના હોષ કેવળ દોરો જ મ્હારો હતો એવો વિનય સ્પષ્ટતાથી જાહિર કરવાનું મ્હને ઉચિત લાગતું નથી—કાળિદાસને પણ ઉચિત લાગતું નહોતું, પરંતુ કવિ કાળિદાસના મણિ ચોરીનો માલ હતો કે કેમ એ હું જાણતો નથી

પત્રનો ઉત્તર મળ્યો ત્યાર પછી બીજા કવિઓના નસિક પ્રેમમય કાર્યોનો ઉતારો કરવામાં હું કૃપણતા કરતો નહોતો. નવ-વધૂને ગાળી બહુ સારું આવડે છે એ હું સમજી શકું. તેના પત્રમાં ભાષાશુદ્ધિની કે વ્યાકરણની ભૂલ રહેતી કે કેમ તેનો હું યોગ્ય વિચારક નથી, છતાં માહિત્ય તથા ભાષાના જ્ઞાન વગર એવા પત્ર લખી ન શકાય એમ હું કલ્પનાથી વિચારી શકતો હતો

સ્ત્રીની વિદ્યાશુદ્ધિ જોઈ સુયોગ્ય સ્વામીને જેટલો ગર્વ અને આનંદ થવો જોઈએ તેટલો મ્હને થયો નથી એમ કહું નો મ્હને હું ખોટો અપવાદ મૂકું છું એમ જ કહેવાય, પરંતુ તે સાથે બીજો ભાવ પણ હતો એ ભાવ ઉચ્ચ પ્રકારનો નહિ હોવા છતાં સ્વાભાવિક હતો મુશ્કેલી એ હતી કે, જે ઉપાયથી હું મ્હારી વિદ્યાશુદ્ધિનો પરિચય કરાવી શકું તેમ હતો એ વિદ્યાશુદ્ધિ બાળિકાથી મમજન્ય એવી નહોતી તેને અંગ્રેજીનું નહિ જેવું જ્ઞાન હોવાથી જો મ્હે તેના ઉપર બર્ક અને મેકેલેના જેવો પત્ર લખ્યો હોત તો મચ્છર મારવા માટે તોપનો ગોળો છોડવા જેવું જ થાત મચ્છરને કાંઈ થાત નહિ,—કેવળ ધુમાડો અને અવાજ વૃથા જાત

મ્હારા ત્રણ અતરંગ મિત્રો હતા તેમને મ્હારી સ્ત્રીનો પત્ર ગતાવ્યા સિવાય મ્હને એન પડતું નહિ એ મિત્રોએ આશ્ચર્યચકિત થઈ કહ્યું.—“તું ભાગ્યશાળી હોવાથી જ તને આવી સ્ત્રી મળી છે ” એ વાક્યને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એવું જ વાક્ય થાય કે, એ સ્ત્રી માટે હું યોગ્ય સ્વામી નહોતો

નિર્જગિણી તરફથી પ્રત્યુત્તર મળતા પહેલા મહે જે દેટલાક પત્રો લખ્યા હતા તેમા વ્યાકરણ તથા જોડણીનો ઘણી ભૂલો હતી, પરંતુ એ પત્રો હૃદયની ઉત્તેજનાથી ભરેલા હતા સાવધાનતાથી લખવાની જરૂર છે એમ પ્રથમ મહેને લાગ્યું નહોતું એ પત્રો સાવધાનતાથી લખ્યા હોત તો તેમા વ્યાકરણ તથા જોડણીની ભૂલો થોડી ઓછી થાત, પરંતુ હૃદયની ઉત્તેજના મેરી જાત

આવી સ્થિતિમા પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનું બધું કરી પ્રત્યક્ષ પ્રેમાલાપ દ્વારા ઉચિત લાગ્યું પિતાજી ઓફિસે જતા એટલે હું હાજરમાથી પદાયન કરી આવતો હતો. એથી અમારા અભ્યાસનું જે નુકસાન થતું તે પ્રેમાલાપ ચચાથી ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે ભરપાઈ થઈ જતું વિશ્વસ સારમા કોઈ પણ કાર્ય તદ્દન નકામું જતું નથી એક સ્વરૂપે જે નુકસાન છે તે જ અન્ય સ્વરૂપે લાભ છે. વિજ્ઞાનના આ સારતત્વનો પ્રેમની પરીક્ષાશાળામા બેસી મહે પૂર્ણ પરિચય મેળવ્યો હતો

એવામા મહારી પત્નીના કાકાની છોકરીના વિવાહનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. એ પ્રસંગે જ્ઞેન તરફના રનેહના આવેગને લીધે મહારી ઓએ એક કવિતા રચી લાલ કાગળ ઉપર લાલ શાદીથી લખી તેની જ્ઞેનને મોકલી. એ રચના દાણુ જાણે કેવી રીતે પિતાના હાથમા જઈ પહોચી પિતાજી તેમની પુત્રવધૂની કવિતામા રચનાનૈપુણ્ય, સદ્ભાવ સૌન્દર્ય, અલકાર સમાવેશ વગેરે કાવ્યશાસ્ત્ર સમત વિવિધ ગુણોનો સમાવેશ જોઈ મુગ્ધ બની ગયા એ કવિતા તેમણે પોતાના બધુબાધવોને વચાવી. એ લોકોએ તમાકુનું સેવન કરતા કરતા ' સુંદર રચના છે ! ' કહ્યું.

નવવધૂનામા કવિતા રચવાની શક્તિ છે એ વાત હવે કોઈથી ગુપ્ત રહી નાહ. એકાએક આવી રીતે ખ્યાતિ ફેલાવાથી રચયિત્રીના કાન અને કપોળ લાલચોળ બની ગયા હતાં,—પછી અભ્યાસ પડી જતાં તે હતાં તેવા થઈ ગયા. પહેલા જ કહી ચુક્યો છું કે, કોઈ વસ્તુ

સર્વાંશે વિલુપ્ત થતી નથી, લગ્નની ન્યોતિએ તેના કામળ કપો-
ળનો ત્યાગ કરી કદાચ મહારા કઠિન હૃદયના અધિકારમય ખુણામાં
આશ્રય સ્વીકાર્યો હશે.

પરંતુ તેથી મહે સ્વામી તરીકેનું મહારુ કર્તવ્ય શિથિલ કર્યું
નહોતું. અપદ્ધપાત સમાલોચનાથી સ્ત્રીની રચનાના દોષ સુધારવા
તરફ મહે કદાપિ જાળસ રાખ્યું નહોતું પિતા વગર વિચારે
તેને જેટલો ઉત્સાહ આપતા હતા તેટલા જ પ્રમાણમાં હું તેના
દોષ સુધારી તેની વૃત્તિને સ્થિર કરી રાખતો હતો મહોટા મહોટા
ધર્મજ લેખકોના લખાણ બતાવી હું તેને બાહુક જેવી બનાવી દેતો
હતો. તેણે કાકિલ ઉપર કાષ્ઠ લખ્યું હતું, મહે તેને શેલીનું સ્કાય-
લાર્ક અને ક્રીડસનું નાષ્ટેગલ સંભળાવી એક રીતે ચુપ કરી દીધી
હતી એ વખતે વિદ્યાના જોરથી હું પણ થોડે અંશે શેલી અને
ક્રીડસના ગૌરવનો ભાગીદાર બની જતો હતો મહારી સ્ત્રી પણ
ધર્મજ સાહિત્યના સારા સારા લખાણોનો અનુવાદ કરી સંભળાવ-
વાનો મહેને આગ્રહ કરતી હતી ગર્વ સહિત હું એની પ્રાર્થના
સ્વીકારતો હતો. ધર્મજ સાહિત્યના મહિમાથી ઉજ્જવળ બની જઈ
મહે મહારી સ્ત્રીની પ્રતિભાને મ્હાન કરી નાખી હતી સ્ત્રીલોકની
કમનોયતા આગળ આવા પ્રકારની જાયાના આવરણની જરૂર હોય
છે પિતાજી તથા તેમના બધુબાધવો એ વાત નહિ સમજતા
હોવાથી એ કઠોર કર્તવ્યનો ભાર મહારે જ ઉપાડી લેવો પડ્યો
હતો રાતનો ચંદ્ર મધ્યાહ્નના સૂર્ય જેવો બની જાય તો તેની બે-
ધડી વાહવાહ કરવા વાધો નથી, પણ પછી એને કેવી રીતે ઢાકા
દઈ શકાય એ વિચારવું જોઈએ !

મહારી સ્ત્રીનું લખાણ પિતાજી તથા બીજા કેટલાક લોક સામ-
યિક પત્રોમાં છપાવવા તૈયાર થયા હતા એ માટે નિર્જરિણી લગ્ન
દર્શાવતી હતી તથા મહે જ તેની એ લગ્નને દઢ કરી હતી.
સામયિક પત્રોમાં તો એ લખાણ છપાયું નહિ, પરંતુ બધુબાધ-
વમાં એનો પ્રચાર બધ કરી શકાયો નહિ.

એનું પરિણામ કેટલું બધું ખરાબ આવ્યું તે નીચેના બનાવ ઉપરથી સમજી શકાશે એ વખતે વકીલ થઈ હું અલીપુર ગયો હતો. એક વીલનો કેસ લઈ વિરુદ્ધ પક્ષ સાથે ધણું જોરથી લડતો હતો. વીલ બગાળી બાપામા લખેલું હતું મહારા પક્ષની અનુકૂળતામા તેનો અર્થ કેટલો સ્પષ્ટ હતો એ યથાવિધિ હું સાબિત કરતો હતો એવામા વિરુદ્ધ પક્ષના વકિલે હાઠી હિભા થઈ કહ્યું — “ મહારા વિદ્વાન મિત્ર જો તેમની વિદુષી પત્ની પાસે આ વીલ સમજી આવ્યા હોત તો આવું અદ્ભુત વિવેચન કરી માતૃબાપાને તેઓ હું ખી કરત નહિ ”

સારી વાત દબાઈ રહે છે, પરંતુ ખોટી વાત જોતજોતાંમા સર્વત્ર જાહિર થઈ જાય છે. ઉપરની વાત પણ સઘળે ઠેકાણે જાહિર થઈ ગઈ કદાચ એ વાત મહારી સ્ત્રીના સાંભળવામા આવે એવો મહેને જાય રહેતો હતો, પરંતુ સાંભાગ્યવશત એ વાત તેના સાંભળવામા આવી નહિ—એ સંબંધીની કાંઈ ચર્ચા તેના મુખે મહે સાંભળી નહિ

એક દિવસે એક અજાણ્યા ગૃહસ્થ સાથે મહારી ઝોળખાણ થતા તેમણે પૂછ્યું — “ આપ જ શ્રીમતી નિર્ઝરિણી દેવીના સ્વામી છો કે ? ”

મહે કહ્યું — “ હું એનો સ્વામી છું કે કેમ એ વાતનો ઉત્તર આપવાની મહારી ધૃમ્મજા નથી, પરંતુ એ મહારી સ્ત્રી છે ખરી. ”

ખહારના લોક પાસે સ્ત્રીના સ્વામી તરીકે ખ્યાતિ મેળવવામા હું ગૌરવ સમજતો નહોતો એક વ્યક્તિએ પણ એ વિષયનું સ્પષ્ટ બાપામા મહેને સ્મરણ કરાવ્યું હતું વાચકો જાણી ચુક્યા છે કે, મહારી સ્ત્રીના કાકાની ઈચ્છાનો વિવાહ થયો હતો. એનો પતિ ધણું નિષ્ઠુર હતો. સ્ત્રી ઉપર તે ધણું અસહ્ય બુદ્ધિમ ગુજારતો હતો. એ પાપણકતા નિર્દય બ્યવહારની સગા સંબંધીઓમા મહે ચર્ચા કરી હતી. એ ચર્ચા કાંઈક વિશેષ રૂપથી તેના સાંભળવામા આવી હતી

પછીથી તે મ્હને ઉદ્દેશી સહુ કાઈની પાસે એમ કહ્યા કરતો હતો કે, પોતાના નામથી માડીને ચસુરના નામ સુધી ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ખ્યાતિનું શાસ્ત્રમા વર્ણન કરેલું છે, પરંતુ પોતાની સ્ત્રીની ખ્યાતિથી યશસ્વી થવાની કલ્પના કવિના મસ્તકમા પણ આવતી નથી.

આવી સધળી વાતચિત્ત લોકોમા ચાલે એટલે સ્ત્રીના મનમા ગર્વ ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહે નહિ વળી પિતાજીને ધણી ખરાબ ટેવ હતી નિર્ઝરિણીની હાજરીમા જ તેઓ અમારા બગાળી ભાષાના જ્ઞાન સબધી કૌતુહલ કરતા હતા એક દિવસે તેમણે કહ્યું, “ નિર્ઝર ! હરિશ જે બગાળી કાગળ પત્રો લખે છે તેમાના જોડણી તથા બાકરણના ટોપો તુ સુધારી આપતી કેમ નથી ? મ્હને એક પત્ર લખ્યો છે તેમા જગદિન્દ્ર લખવાને બદલે એણે જગદીન્દ્ર લખ્યું છે ”

આ વાત સાંભળી નિર્ઝરિણીએ રિમતહાસ્ય કયું હું પણ એ વાત મસ્કરી હોય એવી રીતે હસ્યો, પરંતુ આવા પ્રકારની મસ્કરી સારી નહિ.

સ્ત્રીના ગર્વનો પરિચય વિના વિલખે હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો. ફળીઆના છોકરાઓએ એક કલબની સ્થાપના કરી હતી એ કલબમાં એક વિખ્યાત બગાળી લેખકને ભાષણ આપવા માટે તેમણે રાજી કર્યો હતો. બીજા એક વિખ્યાત માણસને પ્રમુખ તરીકે નક્કી કર્યો હતો પરંતુ ભાષણને આગલે દિવસે ગત્રે તબિયત સારી નથી એવો સંદેશો મોકલી તેણે રજા મેળવી. છોકરાઓએ બીજો કાષ્ઠ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી મ્હારી પુક પઠડી મ્હારા તરફ છોકરાઓની એવી હેતુ વિનાની શ્રદ્ધા જોઈને હું સહજ પ્રકુલ્લ બની ગયો મ્હે કહ્યું, “ ઠીક છે, વિષય શો રાખ્યો છે ? ”

તેમણે કહ્યું:—“ પ્રાચીન અને આધુનિક બગાળી સાહિત્ય.

મ્હે કહ્યું.—“ બહુ સારું. બન્નેનું હને પૂરતું જ્ઞાન છે ! ”

બીજે દિવસે સભામાં જતા પહેલાં રસોઈ ઝડપથી કઢવાની તથા સારા કપડાલત્તા બહાર દાઢી તૈયાર કરી ગળવાની હું મહારી બીને વારવાર સૂચના કરવા લાગ્યો. નિર્ઝરિણીએ કહ્યું, “આટલી બધી ઉતાવળ કેમ છે ? ફરી પગણવા જવું છે કે શું ?”

મહે કહ્યું,—“ એક વખત પરણીને ધન પડ્યા છે—એ હોશ પૂરી થઈ છે ! ”

“ ત્યારે આટલો દાઢમાઢ અને ઉતાવળ કેમ કેમ છે ? ”

અર્ધસહિત નિર્ઝરિણીને મહે મધળી વાત કહી. એ વાત સાંભળી સહજ પણ ઉલ્લાસ નહિ દર્શાવતા બ્યાકુળતાથી મહારો હાથ પકડીને તેણે કહ્યું,—“ તમે ગાડા થઈ ગયા છો કે ? ના—ના એ મહે તમે જઈ શકો નહિ ! ”

મહે કહ્યું,—“ રજપૂત નારી યુદ્ધનો પોષાડ પહેગરી સ્વામીને રણક્ષેત્રમાં મોકલતી હતી—બગાળી નારી ભાવણની મલમાં પણ સ્વામીને મોકલી શકતી નથી કે ? ”

નિર્ઝરિણીએ કહ્યું,—“ ભાવણ એ ઇંગ્રેજમાં થવાનું હોત તો હું બિહકુલ ભય રાખત નહિ. આજના ભાવણમાં જવાનું માટી વાળો. ધણી લોકો સભામાં આવશે તમને અભ્યાસ નથી, છેવટે . . . ”

છેવટની વાતનો મહે પણ વિચાર કર્યો હતો. રામમોહનરાયનું જ્ઞાન મહેને યાદ આવતું હતું—

“ રમરી લે તું છેવટનો દિન ભય કર,
સર્વ વાક્ય વદશે, રહીશ નિરુત્તર ! ”

ભાવણકર્તાનું ભાવણ સમાપ્ત થયા પછી પ્રમુખ એ બોધાની માફક ચત્યદષ્ટિથી ચુપ રહે તો કેવી દશા થાય ! એ સધળી વાતનો વિચાર કરી જોતા પેલા છૂટા થઈ ગયેલા પ્રમુખ દરતા મુઠાને સ્વાસ્થ્ય સારું હતું એમ હું કાંઈ રીતે કહી શકતો નથી.

હૃદય કુમાવી મહે કહ્યું,—“ નિર્ઝર ! શું તું એમ ધારે છે કે...”

નિર્જરિણીએ કહ્યું:—“ હું એવું કાંઈ ધાગતી નથી; પણ આજે મ્હારુ માથુ બહુ દુઃખે છે—તાવ આવશે એમ લાગે છે. આજે તમે મ્હને એકલી નૂરી ખંઠાર જઈ શકશો નહિ. ”

મ્હે કહ્યું,—“ એમ હોય તો જૂરી વાર છે ત્હારુ મ્હે સહજ હાત થઈ ગયેલુ દેખાય છે ખરુ. ”

સભાગમનમા મ્હારી દુરવસ્થા થવાની દાહપનિક લજ્જાથી કે જર આવવાના આવેશથી એ મ્હે લાલ થયુ હતુ તે હું સમજી શક્યો નહિ. અતે મ્હે સ્ત્રી જીમાર હોવાની ખજા મોટલી પ્રમુખ પદથી મુક્તિ મેળવી લીધી.

કહેવાની જરૂર નથી કે, નિર્જગિણીના જરૂરનો આવેશ સત્તર દૂર થઈ ગયો. મ્હારો અતરાતમા કહેતા લાગ્યો કે, “ જીજ્ઞુ બધુ સારું છે, પરંતુ ત્હાગ જગાણી ભાષાના જ્ઞાન મળ્યા ત્હારી સ્ત્રીના મનમા જે સ્વરૂપ છે તે સારો નથી. તે પોતાને મ્હેટી વિદુષી સમજે છે—કાર્ત્ત દિવસે તે મિજાનામા નાઈટસ્કૂલ મોડીને તને જગાણી ભણાવવાનો પ્રયત્ન કરે. ”

મ્હે કહ્યું,—“ ખરી વાત છે, હવે વિના વિલંબે તેના મર્વનું ખડન કરવામા નહિ આવે તો વાત બહુ વધી જશે. ”

એ રાત્રે જ મ્હે નિર્જગિણીને ઉઘડી લેવા માટે અપૂર્ણ શિક્ષણ કેવી લાયકર વસ્તુ છે એ વાત પોપના કાવ્યમાથી ઉદાહરણ આપી મ્હે તેને સભળાવી. તે માથે તેને એમ પણ સમજાવ્યું કે, “ કાર્ત્ત પણ પ્રકારે ભાષા અને વ્યાકરણનોય વગરનું લખાણ લખવાથી કાંઈ ઉત્તમ લખાણ કહેવાતું નથી. લખાણમા મુખ્યત્વે કરીને વિચારો તથા દ્રશ્યના જોઈએ છીએ. એ બધુ કાંઈ ઉપક્રમણિકામાથી મળી આવતું નથી—એને માટે શુદ્ધિ જોઈએ છીએ. શુદ્ધિનું ધ્યાન ક્યાં છે એનો મ્હે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય ક્યાં નહિ, પરંતુ મ્હારુ કથન આ સ્પષ્ટ દોષ એમ મ્હને લાગ્યું નહિ. ”

મ્હે કહ્યું,—“ પ્રશ્નના પામવા એવું

કાંઈ પણ સંવોનમ લખાણ, કાંઈ પણ દેશમા, કાંઈ પણ સ્થિતિ કંઈપિ લખ્યું નથી. ”

આ વાત સાલગી નિર્ઝરિણીએ મ્હારી સાથે તક કરનાં કહ્યું:—
“ દેમ, સીઓ ન લખી શકે કે ? સીઓ એટલી બધી મૂર્ખ છે કે ? ! ”

મ્હેં કહ્યું:—“ જ્યા કોઈ શા માટે કરે છે ? તુ ઉદ્ઘરણ આપ ! ”

નિર્ઝરિણીએ કહ્યું:—“ તમારી માફક મ્હેં જો ઇનિહાસનો અભ્યાસ કર્યો હોત તો હું તમને એક નહિ પરંતુ અનેક ઉદ્ઘરણ આપી શકત ’

આ વાત સાલગી મ્હારું મન મહજ નગ્ન થયું હતું, પરંતુ ચર્ચા આટલેથી અટકી નહોતી. ચર્ચાનો અત કંઈ રીતે આવ્યો તેનું વર્ણન હવે પછી કરવામા આવશે.

‘ ઉત્પત્તિ ’ નામના માસિક પત્રમા સારી ટુકડી વાર્તા લખવા માટે પસંદ કરવામાં આવી હતું અને એવો નિશ્ચય થયો કે, મ્હારે અને નિર્ઝરિણીએ એ ઇનામો હરિશ્ચંદ્રમાં ભાગ લેવો અને કેને ઇનામ મળે છે તે જોવું.

રાતની ઘટના ઉપર દેશનો એવી હતી બીજો દિવસે પ્રભાત-કાળે સુદ્ધિ જ્યારે નિર્મળ બની ગઈ ત્યારે મ્હારા મનમા સંકોચ થવા લાગ્યો, છતાં એ સુયોગનો ત્યાગ નહિ કરવાની તથા કાંઈ પણ પ્રકારે હરિશ્ચંદ્રમા વિજય મેળવવાની મ્હેં પ્રતિજ્ઞા કરી હરિશ્ચંદ્ર માટે જો મહિનાનો વખત હતો.

પછી મ્હેં એક બગાળી શબ્દકોશ અને બકિમચંદ્રની વાર્તા-ઓનાં સુવર્ણ પુસ્તકો ખરીદ કર્યા; પરંતુ બકિમચંદ્ર લખાણ મ્હારા કરતાં મ્હારા અત પુસ્તકો વિશેષ પંગિચિત્ત હોવાથી એ મહાન આશ્રયનો ત્યાગ કરી હરિશ્ચંદ્ર વાર્તાઓના પુસ્તકો હું વાંચવા લાગ્યો. અગ્રી વાર્તાઓની ભાગનોડ કરીને મ્હેં એક વસ્તુમદ્દના તૈયાર કરી.

વસ્તુસકલના ધણી ચમત્કારિક થયેલી હોવા છતાં મુશ્કેલી એ હતી કે, એ વસ્તુસકલનામાં ગોડવેલા બનાવો બગાળી સમાજમાં કાળા-તરે પણ નહિ બને એવા અર્થાત્ સપૂર્ણ અસંભવિત હતા. ધણુ જુના જમાનાનો વખત પસંદ કર્યો. પન્નમની મીમાંમાં આવેલું એક રથજી નક્કી કર્યું. સભવ અસંભવનો સંઘર્ષ વિચાર દૂર ચતા કલ્પન નિરકુશ બની. ઉદામ પ્રણય, દૈવી વીરત્વ, અને ભયકર પરિણામ સંગઠસના ઘોડાની માફક મ્હારી વાર્તાને ઘેરી અદ્ભુત ગતિથી ફરવા લાગ્યા.

રાત્રે મ્હને ઉઘ આવતી નહોતી દિવસે ભોજન ડગી વખતે હું દાગ ભાતમાં રેડવાને બદલે શાકમાં રેડી દેતો હતો. મ્હારી સ્થિતિનું દર્શન કરી નિર્જરિણીએ નમ્રતાથી મ્હને કહ્યું,—" તમે વાર્તા લખો તો તમને મ્હાગ સમ છે તમારી પામે હું મ્હારી હાગ કમૂલ કરું છું. "

મ્હે ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું -" ગત્રિ દિવસ હું એ વાર્તાનો જ વિચાર કર્યા કરતો હોઉં એમ તને લાગે છે કે ? ના ના એવું કંઈ નથી મ્હારે અસીલોની વાર્તાનો વિચાર કરવો પડે છે જો મ્હારી માફક વાર્તા અને કવિતાનો જ વિચાર કરવા બેટકો વખત હોત તો મ્હને બીજી શી ચિંતા ગહેત ? "

અમે તેમ હો, ઇંગ્રેજ પ્લોટ અને સમૃત અભિધાન મેળવી મ્હે એક વાર્તા ઉભી કરી ધર્મશુદ્ધિની મનમાં થોડું દુષ્પ ક્વચ્છ લાગ્યું. બીચારી નિર્જર ઇંગ્રેજ સાહિત્યથી સારી રીતે માહિતગાર નહિ હોવાથી તેને માટે મ્હારી વાર્તાના ભાવ સમજવાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત હતું—મ્હારી સાથેની તેની આ લલાઈ તદ્દન અબુગતી હતી.

ઉપસંહાર

વાર્તા મોટલી આપવામાં આવી વૈશાખ માસના અકર્મ જન્મથી હનિષાઠમાં ઉત્તમ કરેલી વાર્તા પ્રસિદ્ધ થવાની હતી. મ્હારા

મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની આશંકા નહિ હોવા છતાં વખત જેમ જેમ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ મન વિશેષ ચચળ બની ગયું.

વૈશાખ માસ પણ આવ્યો. એક દિવસે અદ્વૈતમાથી મનેજા થેગ આવતા વૈશાખ માસનો ' ઉદીપના ' માગિકનો અડ મહારી સ્ત્રી પાસે આવ્યાની મહેને ખચર મળી.

પગનો અવાજ નહિ કરતા ધીમે ધીમે હું અતપુરમાં ગયો. શયનગૃહમાં ડોકીડ કરી જોતા જણાયું કે, મહારી સ્ત્રી સવડીમાં દેવતા સળગાવી એક ચોપડી બાળી નાખતી હતી. દિવાલ ઉપરના આયનામાં નિર્ઝરિણીના મુખનું જે પ્રતિબિંબ દેખાતું હતું તે ઉપરથી થોડા વખત પૂર્વે તેણે રત્ન કર્યું હોય એમ સ્પષ્ટતાથી અમશ્ચ શકાતું હતું.

મનમાં આનંદ થયો; પરંતુ તે સાથે થોડી દયા પણ આવી. અરેરે ! બીચારીની વાર્તા ઉદીપનામાં પ્રસિદ્ધ થઈ નહોતી ! એવા સામાન્ય વિષય માટે આટલું બધું દુઃખ ! સ્ત્રીજાતિનો અહંકાર આટલી સહેલાઈથી ભડકી ઉઠે છે !

હું પગનો અવાજ કર્યા સિવાય પાછો ચાલ્યો ગયો. ઉદીપના અંકિસમાં મૂલ્ય મોઢલી મહે એક અંક ખરીદી મંગાવ્યો. મહારી વાર્તા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી કે કેમ એ જોવા મહે અંક ખોલ્યો. વિષયાનુક્રમશ્રિકા જોતા જે વાર્તા માટે ઇનામ મળ્યું હતું એ વાર્તાનું નામ ' વિક્રમનારાયણ ' નહિ પરંતુ ' નણદ ' જોવામાં આવ્યું. અજો વાર્તા રત્નનારનું નામ—આ શું ! આ તો નિર્ઝરિણી દેવી !

બગાળા દેશમાં મહારી સ્ત્રી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રીનું નામ નિર્ઝરિણી હશે કે ? મહે વાર્તા વાંચી જોઈ. નિર્ઝરની પેઢી અજાગિની બહેન—કાકાની છોકરી—ના જીવનનું જ એમાં વર્ણન હતું. તદ્દન સાદી સરળ વાર્તા હતી—ભાષા ધણી સાદી હતી, પરંતુ

વાત વાંચનાં બધું તાદશ્ય નજરે પડતું હતું અને આખોમાં આસુ સ્વારાધ આવતાં હતાં. એ નિર્ઝરિણી મ્હારી જ ' નિર્ઝર ' હતી એ માટે મ્હને લેશ માત્ર સંદેહ રહ્યો નહિ.

હવે હું પેલા અગ્નિસસ્કારનો તથા મ્હારી સ્ત્રીના ઉત્તરે મથેલા મુખનો ચુપકીદીથી બેસી વિચાર કરવા લાગ્યો.

રાત્રે સ્વપ્ન રહેવા જઈને મ્હે સ્ત્રીને કહ્યું.—“ નિર્ઝર ! જે ચોપડીમા ત્હારા લેખ દાખ્યાદિ છે એ ચોપડી ક્યા છે ? ”

નિર્ઝરિણીએ પૂછ્યું—“ તમને તેનું શું કામ છે ? ”

મ્હે કહ્યું—“ હું એ સમજી જાપાવીશ ! ”

નિર્ઝરિણી—જાઓ જાઓ, આવી રીતે મ્હારી મસ્તરી કરશો નહિ !

“ હું ત્હારી મજ્જી નથી કરતો. પણ કહું છું કે હું એ સમજી જાપાવીશ. ”

“ એ ચોપડી ક્યા છે તેની મ્હને ખબર નથી. ”

મ્હે થોડા આગ્રહસહિત કહ્યું—“ નિર્ઝર ! એમ નહિ બને. આજે કહે કે, એ ચોપડી ક્યા છે ? ”

“ એ ચોપડી છે જ નહિ ”

“ કેમ એનું શું થયું ? ”

“ મ્હે એ ચોપડી જાણી નાખી છે. ”

મ્હે ચમકી ઉઠીને કહ્યું—“ એ ત્હે શું કહ્યું ! ક્યારે જાણી નાખી ? ”

“ આજે જ જાણી નાખી છે. હું સારી રીતે જાણું છું કે, મ્હારું લખાણ ધૂળ જેવું છે. આજકાલ સ્ત્રીલોકના લખાણુનું કોઈ જાણી જોઈને ખોટી પ્રશંસા કરે છે. ”

ત્યાર પછી ઘણું આગ્રહ તથા કાલાવાલા કરવા છતાં નિર્ઝર આગે હું એક લીટી પણ લખાવી શક્યો નથી. દનિશ્રી

મી હરિશચંદ્ર હાલદાર

ઉપર જે વાર્તા લખેલી છે તેનો પંદર આની ભાગ વાર્તા જ છે. મહારા સ્વામી જગાળી કેટલું થોડું જાણે છે એ તેમણે રચેલી નવલકથાઓ વાચવાથી સહુના સમજવામાં આવશે. રામ રામ ! ચોતાની સ્ત્રીને ગંડાવી આવી રીતે વાત લખાય ખરી કે !

શ્રી નિર્ઝરિણી દેવી

સ્ત્રીજાતિની ચતુર્ગાઇ સબધી દેશી વિદેશી શાસ્ત્ર—અશાસ્ત્ર—માં ઘણી વાતો છે એ વાતોનું રમરણ દરી વાચકોને બ્રમમાં નહિ પડવાની વિનંતિ છે. મહાગ લખાણુમાની વ્યાકરણ અને જોડણીની ભૂતો કાણે સુધારી છે એ વાત હું કહીશ નહિ—નહિ કહું તો પણ વિચારશીલ વાચક કંપના કરી શકશે કે, મહારા સ્ત્રીએ તેનો પતિ જગાળી ભાષાનો પરમ પડિત છે અને વાર્તા કાલ્પનિક છે એવું માનિત કરવાનો ઘણો સહેલો ઉપાય શોધી શક્યો છે એટલા માટે જ કાળિદાસે લખ્યું છે કે, ‘ સ્ત્રીજાતિશિક્ષિત-વદુશ્વમ્ । તેઓ સ્ત્રીચરિત્ર જાણતા હતા. હવે હું પણ મહારા આજો ખુદ્યા પછી સમજવા લાગ્યો છું. કાળક્રમે હું પણ કદાચ કાળિદાસ બની જઈશ. કાળિદાસ માથે બીજી એક રીતે પણ સરખાપણું જોવામાં આવે છે એમ માન્યું છે કે, કદિવરે નવવિવાહ પછી તેમની વિદુષી સ્ત્રીને જે શ્લોક રચી સભળાવ્યો હતો તેમાં હિંદુ શબ્દમાથી રૂઢનો લોપ કર્યો હતો—શબ્દપ્રયોગ સબધી એવા બુનાવ આ લેખકને હાથે પણ ઘણા બન્યા છે. આ મક્કળ વિષયનો ગંભીર ભાવથી વિચાર કરી જેતા કાળિદાસ માટે જેવું પરિણામ આવ્યું હતું તેવું પરિણામ મહારા માટે આવે તો તે અસંભવ નથી.

શ્રી હરિશચંદ્ર દાસદાર

જો આ વાર્તા છપાવવામાં આવશે તો હું પિયર ચાલી જઈશ.

શ્રી નિર્ઝરિણી દેવી

હું પણ તત્કાળ સાસરે જઈશ.

હરિશચંદ્રદાસદાર

વનમાળા

રહુવારે થોડી ડી લાગતી હતી મધ્યાન્હકાળે દક્ષિણ તરફથી થોડો વાયુ ફુટાવા લાગ્યો હતો.

મુરેશ ઓટલા ઉપર બેઠેલો હોય ત્યાંથી બાગના ખુણામાં આવેલા બે ઝાડના વચ્ચેના ખુણા લાગમાથી મયદાન નજરે પડતું હતું એ ગન્ય મયદાનમાં ફાગણ માસનો તાપ ધુ ધુ કરતો હતો. મયદાનની એક બાજુએથી ડાચો માર્ગ જતો હતો. એ માર્ગેથી એક ખાલી ગાડુ મૃદુગતિથી ગામ તરફ જતું હતું. ગાડીવાન એક ગ્રામ્યગીત ઉચ્ચ સ્વરે ગાતો હતો.

એવામાં મુરેશની પાછળથી હસતા હસતા એક સ્ત્રીકંઠે કહ્યું—
“કેમ મુરેશ ! ગયા જન્મની કોઈ વાત વિચારે છે કે ?”

મુરેશ —વિચાર કરવા માટે ગયા જન્મ સૂધી જવું પડે એવો તું મને અભાગી મમજો છે કે ?

આવનાર નવયુવતીનું નામ પ્રભાવતી હતું તેણે કહ્યું —“ હવે વિના દારણ જડાઇ મારવાની જરૂર નથી. ત્હારી આલોડની તો મરગી બગર હું રાખુ છું. રામ રામ ! આટલી મ્હોટી ઉમ્મર થવા છતાં તું એક સાધાગણ વફ મુદ્દા ધરમાં લાવી શક્યો નહિ. આપણા ધના માગીને એક વફ હોય, તે બન્ને વખત વફ સાથે ઝંઘડા કરી ફળીઆના માણસોને એમ જણાવે છે કે, તેને વફ છે. બીજી તરફથી તું હોય ચંદ્રવંદનીનું ધ્યાન ધરતો હોય એવી રીતે મયદાન તરફ બેઠું રહેવાનો ઢોંગ કરે છે એ લોકોને દેખાડવાનો ઢોંગ છે. બે મુરેશ ! ઓળખીતા પાહણીને જનોઇની જરૂર પડતી નથી આપણા ધનો તો ત્હારી માફક વિરહનો ઢોંગ કરી કદાપિ મયદાન તરફ બેઠું રહેતો નથી. વિયોગને દિવસે પણ હાથમાં

દેવળી વગેરે લઇ જાગમાં તેં પોતાનું કામ કર્યા કરે છે. બીજી તરફથી સાત જન્મમાં તેં વધુ મોટું પણ જોયું નહિ. હોસ્પિટલમાં મદદ ચીરી તથા અભ્યાસ ગોખી તેં તારી ઉમ્મર ગૂમાવી દીધી. આવા મધ્યાન્હકાળે ગદ્ગદ બનીને તું આવી રીતે આકાશ તરફ જુ જોયા કરે છે ? આવો ખોટો દોષ મૂકીને જિલ્લુલ ગમતો નથી ! મૂકીને તો એ જોઇ કાઢવું કાઢ થાય છે ”

સુરેશ બન્ને હાથ જોડી કહ્યું — “ બસ, બહુ થયું હવે તું મૂકીને વિશેષ શર્માવીશ નહિ. તારો ધનો જ લાગ્યશાળી હોઇ એના આદર્શને યાદ રાખી વર્તવાનો હવેથી હું પ્રયત્ન કરીશ ! કાલે સ્વારે ઉડનાની સાથે લાકડા વીણતી જે છોકરી મ્હારી નજરે પડશે તેના ગળામાં હું માળા પહેગવી દઇશ. મૂકીને વિચાર છે ! હવે હું મૂકીને કરી શકતો નથી ! ”

“ ત્યારે આ નિશ્ચય ચોક્કસ છેને ? ”

“ હા ”

“ ઠીક, મ્હારી સાથે ચાલ. ”

“ ક્યા ? ”

“ તું આવતો ખરો. ”

“ નાના, મૂકીને હજી બનાવવાનો તારો વિચાર હોય એમ લાગે છે હું અહીંથી ખસવાનો નથી ”

“ ઠીક ત્યારે અહીં જ બેસ. ”

આમ કહી પ્રભાવતી ઘરમાં ચાલી ગઈ.

હવે અમે આ બન્ને વ્યક્તિની ઓળખાણ કરાવીએ. સુરેશ અને પ્રભાની ઉમ્મરમાં કેવળ એક દિવસનો ફેર હતો. પ્રભા સુરેશ કરતાં એક દિવસ મોટી હોવા છતાં સુરેશ તેના તરફ દોષ ધણું પ્રકારનું સામાજિક સમાન દર્શાવવા નારાજ હતો. બન્ને પિત-

દાઈ ભાઈ બહેન હતાં. ન્હાનપણથી જ બન્ને સાથે રમી મોટાં થયાં હતાં. સુરેશ પોતાને 'બહેન' કહીને બોલાવતો. નથી એવી પ્રભાએ જાણ્યાવસ્થામાં વડિલો પાસે વારવાર ફરિયાદ કરી હતી; પરંતુ તેનું કાંઈ ફળ આપ્યું નહોતું. સુરેશ એને પ્રભા કહીને જ બોલાવતો હતો.

પ્રભા સુદૃઢ શરીરની હોઈ પ્રકુલ્લતાના રસથી પરિપૂર્ણ હતી. તેને હાર્યવિનોદ અટકાવવાની સમાજનામાં શક્તિ નહોતી. સાચ પાસે પણ તેણે કાંઈ દિવસે ગભીરતા ધારણ કરી નહોતી. પહેલ વહેલો જો સળધી લોકોમાં ધણી ચર્ચા ચાલી હતી, પરંતુ છેવટે સફળે દાર માની એમ કહેવું પડ્યું કે, 'એનો ગ્વલાવ ન એવો છે. પછી બન્યું એવું કે, પ્રભાની અનિવાર્ય પ્રકુલ્લતાના આવાતર્યો વડિલોની ગભીરતા ધૂળમાં મળી ગઈ પોતાની આસપાસ પ્રભા કાંઈનું ચહેલું નહો તથા ચિતાનો ભાર જોઈ શક્તી નહોતી પુષ્ટગ દ્વામશ્કરીથી તેની ચારે તરફની હવા જાણે કે વિજળીની શક્તિથી ભરેલી રહેતી હતી.

પ્રભાવતીનો પતિ હરકુમાર ડૉયુટી મેજન્ટ્રેટ હતો. પછી જિલ્લાર પ્રદેશમાંથી બદલી કરાવી કલકત્તામાં આજકારી વિભાગમાં તેણે રથાન મેળવ્યું હતું. પ્લેગના ભયથી કલકત્તાથી દૂર બગીચાવાળે એક જમણે તેણે ભાડે રાખ્યો હતો. ત્યાંથી તે કલકત્તા આવતો જતો હતો. આજકારીનું કામ તપાસવા તેને ઘણું ખર્ચ વખત જૂદા જૂદા ગામડાં-ગ્રામમાં જવું પડતું હોવાથી દેશમાંથી માતા તથા બીજા બે સગા સંબંધીને તેણે તૈયારી કરતો હતો એવામાં ડૉક્ટરી પરીક્ષામાં તરતને પાસ થયેલો સુરેશ બહેનના નિમત્રણથી એકાદ અઠવાડિયો રહેવા આવ્યો હતો.

કલકત્તાની ગલીમાંથી ટક્કલતાઓમાં આવી પહેલે જ દિવસે સુરેશ જાણવાળા નિર્જન ઝોટલા ઉપર ફાગણ માસના મધ્યાન્હનું આજસ અનુભવતો બેઠો હતો એવામાં ઉપર વર્ણવેલા ઉપદ્રવનો આરંભ થયો.

અભા ચાલી ગઈ એટલે તે પાછો આરામથી બેઠો. તેનું મન લાડમાં બીણુતી કાંઈ ગરીબ કન્યાના વિચાર દરવા લાગ્યું.

એવામાં પાછું પ્રભાવતીનું ઉચ્ચ હામ્ય માલગવામાં આવ્યું તે જ્યારે અમકી ઉઠ્યો.

પ્રભાએ બીજી એક બાળિકાને બળપૂર્વક જેતી લાવી સુરેશ-જીને ખડી કરી. પછી તેણે કહ્યું — “ ઓ વનમાળા ! ”

બાળિકાએ કહ્યું — “ શું છે બહેન ? ”

પ્રભા — “ મારો આ ભાઈ તને કેવો લાગે છે ? ”

બાળિકા મ કાચ મિલાય સુરેશને જોવા લાગી પ્રભાવતીએ પૂછ્યું — “ કેમ, દેખાવડો લાગે છેને ? ”

બાળિકાએ ગભીર ભાવથી વિચાર કરી માથું હલાવી કહ્યું — “ હા, દેખાવડો છે ! ”

સુરેશ પુરસી ઉપરથી ઉઠી દિલા થઈ કહ્યું — “ પ્રભા ! આ કેવું છોકરવાદપણું કરે છે ! ”

“ હું છોકરવાદપણું નથી કરતી; પણ તું છોકરાપણું કરે છે ! ”

સુરેશ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો. પ્રભા તો તેની પાછળ દોડતા દોડતા કહ્યું — “ અરે ! સુરેશ ! બહીશ નહિ — બહીશ નહિ — હમણાં ને હમણાં તું એને માળા નહિ પહેરાવે તે સમયે. કામણું અને ચૈત્ર માસમાં લગ્નનું મુહૂર્ત નથી — કશું હાથમાં ધણું વખત છે. ”

વનમાળા અવાજ બની મધળું જોયા કરતી હતી તેની ઉમ્મર સાંજ વર્ષની હશે. તેની મુખથી સમગ્રી એટલું જ કહેતું વાસ થશે કે, એ મુખ ઉપર એક પ્રકારની અસાધારણતા હતી તેને જોતાં વનના હરિણની રૂપના મનમાં ઉપજતી હતી.

સંધ્યાકાળે હરકુમારે કનકતાથી આવી સુરેશને જોઈ કહ્યું — “ સુરેશચંદ્ર આવ્યા હો કે ? ચાલો સારું થયું ! તમારે તમારી વિદ્યાનો અને ઉપયોગ કરવાનો છે અને જ્યારે પશ્ચિમમાં સૂરેશ

હતા ત્યારે એક પ્રસંગે દુષ્કાળ વખતે અમને એક છોકરી મળી આવેલી હોય, અમારી પાસે રહીને જ એ છોકરી મોટી થઈ છે. પ્રભા તેને વનમાળા કહીને બોલાવે છે એના માળાપ તથા એ છોકરી અમારા બગીચાની નજીક એક ઝાડ નીચે પડી રહ્યા હતા. ખજૂર મળતા ત્યા જઈને જોયું તો માળાપ મરી ગયા હતા—કરણ છોકરી જીવતી હતી. પ્રભાએ ઘણા પરિશ્રમથી એનું જીવન બચાવ્યું છે. એ સી જાતની છે તે કાંઈ જાણતું નથી, એ મળી કાંઈ કાંઈ આપત્તિ દર્શાવે છે તો પ્રભા એમ કહે છે કે, ‘એ બાલિકા છે. એક વખત મરી જઈ ગઈથી તેણે અમારે ઘેર જન્મ લીધો છે. એની પ્રથમની જાત ધોવાઈ ગઈ છે’ પહેલા એ છોકરી પ્રભાને બા જ્ઞી બોલાવતી હતી; પરંતુ પ્રભા તેને વારંવાર ધમકાવીને કહેતી કે, ‘ખજૂરના’ તું મને બા કહીને બોલાવીશ નહિ—જેન કહીને બોલાવ’ પ્રભાનું કહેવું એવું છે કે, ‘એવી મોટી છોકરી બા કહીને બોલાવે તો હું મને જુદી જ સમજીશ’ એ દુષ્કાળના જીવન મળી અથવા તો બીજા કાંઈ કારણથી વચ્ચે વચ્ચે તેના પેટમાં ઘણું દુખાવું થઈ આવે છે એ સુ દર્શ છે તેની તમારે પરીક્ષા કરવી પડશે અને તુલ્યિ ! વનમાળાને બોલાવી લાવ જોઈએ. ”

વનમાળા વેણી ગુથવાનું કામ અપૂર્ણ રાખી અસપૂર્ણ વેણી પીક ઉપર હલાવતી હલાવતી હરકુમારના બેઠકખાનામાં આવી. તે હરિણીના જેવા નયનોથી સુરેશ અને હરકુમાર તરફ જોઈ રહી.

સુરેશને અચિર બનેલો જોઈ હરકુમારે કહ્યું.—“ સુરેશચંદ્ર ! તમે સ કાચ શા માટે રાખો છો ? એ કાંઈ જાણતી સમજતી નથી—એને નારી ગમજવાનો ભ્રમ તમે કરશો નહિ—એ તો વનજગલની હરિણી છે ”

સુરેશ ડાકટર તર્કિનું પોતાનું દર્શન બજાવવા લાગ્યો વનમાળાએ સહજ પણ ક્ષમણ દર્શાવી નહિ સુરેશે કહ્યું.—“ શરીરમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો વિકાર દેખાતો નથી. ”

પ્રભાએ ઝડપથી એ સ્થળે આવીને કહ્યું, — “ હૃદયમાં પણ કોઈ પ્રકારનો વિચાર નથી ખાતરી કરવી છે ? ”

આમ કહી વનમાળા પાસે જઈ પ્રેમથી તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી પ્રભાએ કહ્યું — “ માળા ! બહેન ! કહે લેખકે કે, મહારા આ ભાઈ તને ગમે છે ? ”

વનમાળાએ માથું હલાવી કહ્યું — “ હા ”

પ્રભાએ કહ્યું: — “ મહારા ભાઈ સાથે પગથુવાને તું રાજ છે ? ”

વનમાળાએ ફરીથી માથું હલાવી કહ્યું — “ હા. ”

પ્રભા અને હરકુમાર હસી પડ્યા ! વનમાળા આ દૌતુકું રહસ્ય નહિ સમજવાથી મુખમાં હાસ્ય ભરી લેતી રહી.

સુરેશે લજ્જનથી લાલચોળ બની વ્યાકુળતાથી કહ્યું — “ પ્રભા ! આવી મમ્મત થાય કે ! તું બહુ ખોટું કરે છે ! હરકુમારનાથ ! આપ મહારી બહેનને હૃદ ઉપરાંત ઉત્તેજન આપે છે ! ”

હરકુમાર.—એ એને ઉત્તેજન ન આપુ તો મહારાથી પણ એની પાસેથી ઉત્તેજના મેળવવાની આશા રાખી શકાય નહિ. સુરેશચંદ્ર ! વનમાળાને તમે બરાબર ઓળખતા નહિ હોવાથી વ્યાકુળ બની બબ્બો છો તમે શર્માઈને વનમાળાને પણ શર્માતા શીખવશો એવું મને લાગે છે. એને જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ ખવડાવશો નહિ. સહુ એની સાથે વિનોદ કરે છે, છતાં તમે એકલા જો ગંભીરતા દર્શાવશો તો એ એને માટે અનુચિત વ્યાપાર થશે. ”

પ્રભા.—એટલા માટે જ કોઈ પણ દિવસે સુરેશ સાથે મળે બનતું નથી.—માફિયાવસ્થાથી અમારી વચ્ચે ઝઘડો ચાલે છે. એ મળે કાવડો છે.

હરકુમાર:—એવી રીતે જ ઝઘડો કરવાની તને ટેવ પડી ગઈ હોય એમ લાગે છે—માઈ ખસી ગયો છે, હવે—

પ્રશ્ન:-પણ જુનું બોલ્યા ! તમારી સાથે જાણ કરવામા સુખ નથી.

હરકુમાર:-હું પણ મહારી હાગ પ્રથમથી કબૂલ કરું છું

પ્રશ્ન:-પ્રથમથી હાર કબૂલ નહિ કરનાં જો ઉવટે કબૂલ કરી હોત તો હું ખુશી ખુશી થાત !

રાત્રે ગયનગૃહનાં બારી બારણાં ઉઘાડી નાખી સુરેશે પછી વ્યતોન્નિ નિચાર કર્યો જે બાળિકાએ પોતાના માબાપને બુખમરાથી મરી જોના જોયાં કે તેના જીવન ઉપર કેવી બયક છાયા પડી છે ! જે દરજ્જા પ્રકારથી તે ફેટલી મોટી થઇ છે ! એવી બાળિકાની સાથે દુઃખમસ્કરી કિવા વિનોદ થાય કે ? વિધાતાએ દયા કરીને એની બુદ્ધિવૃત્તિ ઉપર એક આવગણ મૂકી રાખ્યું છે-એ આવગણ જો જુદી બય તો ભાગ્યદેવતાની રૂદ્રાક્ષાનુ કેતુ બયકર ચિહ્ન પ્રદર્શિત થાય ! આજે મધ્યાહ્નકાળે સુરેશ જ્યારે કાલગુનનુ આકાશ જોતો હતો, દુનથી વાયુમા ભળેલી મુગધ આવી તેના મનને ઘેરી લેતી હતી ત્યારે આખા જગતમા મધુરતા રેલી રહી હોય એમજ તેને લગ્યું હતું પછી આ બુદ્ધિહીન બાળિકાએ હરિણીના જવાં પોતાના બે તેજો મનાવી સુગેશના મનમાની સુવર્ણમય કલ્પનાને દૂર કરી દાંડી હતી વચતઃકલ્પના એ કૂજન ગુજન ધ્વનિની પાછળ સુચાર પોતાનો મુઠાટ જાણી રીમાતો દુખી દેહ લઇ વિરાટ સ્વરૂપે જીવો રહ્યો છે એમ હવે તેને લાગતું હતું

જીજ્ઞે ત્રિગ મધ્યાહ્નકાળે વનમાળાને પાછું પેટું દુખ થઇ આવ્યું પ્રમાણે જાણી સુગેશને બોલાવ્યો સુરેશે જાળને જોયું તો દુઃખથી વનમાળાના હાથ પગ અડધાઈ જતા હતા સુરેશે માણસને દવા દેવા મોટલી ઓટણમા ગરમ પાણી ભરી લાવવાની આજ્ઞા કરી. પ્રશ્ન:-કોણ મોટો જાળને ડાકેલે થયો છે છતાં મમયસૂચકતા ક્યા છે ? ખૂબ દુઃખ પડી જતા છે થોડું ગરમ તેલ માલિમ કર ! "

સુરેશ મેજિણીના પગના નળીઆ ઉપર ગરમ તેલ જોઈ જીવતા માણસો ત્રિ ત્રિ કે વામા ગતને વણી વળત થયો હરકુમાર

કથકતાથી આવ્યા પછી વારંવાર વનમાળાની ખબર લેવા લાગ્યો. સધ્યાકાળે કામકાજથી છટો થઈ ઘેર આવ્યા પછી હરકુમાર બસે કે પ્રભાવતી વિના અસ્થિર બની ગયો હોય એમ સુરેશને લાગ્યું. સુરેશ વિચાર્યું, એટલા માટે જ તે વારંવાર વનમાળાની ખબર લેવા આવતો હશે. તેણે પ્રભાને કહ્યું :—“ પ્રભા ! તું જા. તારા વિના હરકુમારમાણુને ગોઠવું નથી ”

પ્રભા બોલી ઉઠી.—“ સુરેશ ! વિના કારણ તું તેમનું નામ આપાટે લે છે ? કાને ગોઠવું નથી એ હું સાગી રીતે બાંધું છું પણ હું બાંધે એટલે તને મારો સુયોગ મળે તેમ છે ! સામાન્ય વાતમાં તારું મોઢો લાલચોળ બની જાય છે—તારા પેટમાં આટલું કપટ હશે એ કાણ બાંધતું હતું ! ”

સુરેશ—ડીક છે. તને હું પહેલથી શકું તેમ નથી. તું અહીં રહીને મારું રક્ષણ કર તારું મોઢો બંધ થાય તો સારું. મારી સમજદાર થઈ હતી. હરકુમારમાણુ કદાચ શાન્તિમાં હશે. બાવો સુયોગ તેમને વારંવાર મળે તેમ નથી ! ”

વનમાળાને આરામ થતા તેણે આખો દિવાડો પ્રભાએ તેને કહ્યું :—“ તારા વરે ઘણા વખત સૂધી પગ પકડી તારી સાધના કરી છે. તેથી બાણી બોલેને જ તહે આખો જોલવામાં વિલગ કર્યો હોય એમ લાગે છે રામ રામ ! એની ચગલુરજ મસ્તકે મઢાવ ! ”

વનમાળાએ કર્તાવ્ય સમજી તત્કાળ ગભીર બાવથી સુરેશની ચરણુરજ લીધી. સુરેશ ઝડપથી એ સ્થળનો ત્યાગ કરી ગાફો ગયો.

ઉપરનો બનાવ બન્યો તેના બીજા દિવસથી સુરેશ ઉપર મથા-રીતિ ઉપદ્રવનો આરભ થયો. સુરેશ જમવા બેઠો હતો એવામાં વનમાળા આવી સદજ પણુ શર્માયા સિવાય પખાથી માખો ઉડાવવા લામી. સુરેશ વ્યાકુળ બની જઈ કહ્યું :—“ રહેવા ઘો—માખો ઉડાવવાની કંઈ જરૂર નથી. વનમાળા આવા નિષેધથી આશ્ચર્ય પામી રહામેનો

ઝોરડા તરફ એક વખત નજર કરી ફરી પાંખો હલાવવા લાગી. સુરેશે નજીકના ઝોરડામાં સંભળાય એવી રીતે કહ્યું - “ પ્રભા ! આવી રીતે જો તું મહેને દુખી કરીશ તો હું ખાઈશ નહિ. હું જીંદી જાઉં છું ! ”

આમ કહી તે ઉડી ઉભો થવા લાગ્યો એટલે વનમાળાએ પાંખો ફર ફેંકી લીધો. સુરેશ બાળિકના શુદ્ધિહીન મુખ ઉપર તીવ્ર વેદનાની રેખા જોઈ શક્યો. તત્કાળ પસ્તાઈને તે પુનઃ જમવા બેઠો. હવે સુરેશ પણ એમ માનવા લાગ્યો હતો કે, વનમાળા કાંઈ સમજતી નથી. તે શર્માતી નથી તથા દુખ પામતી નથી સત્રજા નિયમોનો વ્યતિક્રમ એકાએક ક્યારે થાય છે એ અગાઉથી કાંઈ જાણતું નથી ! વનમાળા પાંખો ફર ફેંકી દઈ ચાલી ગઈ.

બીજે દિવસે રહવારે સુરેશ ઓટલા ઉપર બેઠો હતો. વૃક્ષ ઉપરથી કોકિલનું ફજન સંભળાતું હતું. આત્રમજરીથી વાયુ ભારે જણાતો હતો. એવામાં વનમાળાને હાથમાં રહેલો પ્યાલો લઈ ગ્રમથો દૂર ઉભી રહેલી સુરેશે જોઈ. તેના હરિણ જેવા નયનમાં એક પ્રકારનો ભય દેખાતો હતો. એ રહા લઈ જવાથી સુરેશ વિરક્ત થશે કે કેમ તે એ સમજી શકતી નહોતી. સુરેશે ખુરમી ઉપરથી જીંદી તેની પાસે જઈ તેના હાથમાંથી રહેલો પ્યાલો લીધો. એ માનવ જીવનના હરિણશિશુને તુચ્છ કારણથી દુખી કરી શકાય કે ? સુરેશે જેવો પ્યાલો લીધો તેવો જ ઓટલાને બીજે છેડે પ્રભાએ તેને પોતાનો મુકી વાળેલો હાથ ઉંચો કરી બતાવ્યો. સુરેશ કેવો પકડાયો હતો એવો તેણે ભાવ બતાવ્યો.

એ દિવસે સંધ્યાકાળે સુરેશ પોતાના વ્યવસાય મંબધીનું એક વર્તમાનપત્ર વાંચતો હતો. એવામાં પુષ્પોની સુવાસથી ચમકી જીંદીને તેણે જોયું તો વનમાળા બહુલની માળા હાથમાં લઈ પોતાના તરફ આવતી દેખાઈ. સુરેશે પોતાના મનમાં વિચાર્યું - “ ધીમે

ધીમે વિશેષ હૂટ લેવામાં આવે છે પ્રભાના આવા નિષ્કુર આનંદને આશ્રય આપવો ઉચિત નથી ” પછી તેણે વનમાળાને કયું — “ વનમાળા ! હાવ, એ માળા હું જોઉં ” આમ કહી તેણે તેના હાથ-માથી માળા લીધી વનમાળાના મુખ ઉપર આનંદની ઉજ્જવળતા પ્રકાશી નીકળી એ જ ક્ષણે પાછળથી ઉચ્ચ હાસ્યનો પ્વનિ સંભળાયો.

બીજે દિવસે સહવારે ઉપદ્રવ કરવા માટે પ્રભા સુરેશના શયન-ગૃહમાં ગઈ તો શયનગૃહ ખાલી જણાયું. એક કાગળની કાપલી ઉપર કેવળ એટલું લખાયું જેવામાં આવ્યું કે, ‘ પલાયન કરી જાઉં છું સુરેશ. ’

“ ઓ વનમાળા ! તારો વગ તો નાશી ગયો ! તું એને ન રાખી શકી કે ! ” કહી વનમાળાની વેણી પકડી તેને હલાવ્યાપછી પ્રભા ધગના કામકાજમાં મુગ્ધાર્થ

થોડા વખત પછી જ વનમાળા પ્રભાની વાત મમજી શકી તે છબીની માફક ઉભી રહી સ્થિર દષ્ટિથી સ્થાને જેવા લાગી. ત્યાં પછી તે ધીમે ધીમે સુરેશના ઝોરડામાં ગઈ તો ઝોરડો ખાલી જણાયો. આગલે દિવસે સંધ્યાકાળે તેણે જે માળા સુરેશને ઉપહાર રૂપે આપી હતી તે હમણા ટેબલ ઉપર પડી ગઈ હતી.

એ વસન્તનો સ્નિગ્ધ સુદર પ્રાતઃકાળ હતો એક જમણી મિલાડી પુછડી ઉઘી કરી આમ તેમ દોડતી હતી સંધનાં પંખીઓ વિવિધ સુરથી ગાન ગાઈ તેમના નિવેદનના વિષયને જાણે કાંઈ પણ રીતે સમાપ્ત કરી શકતા નહોતા પૃથ્વીના એ ખુશુઆર્માં એ સામાન્ય ધનપલ્લવ, અને રૌદ્રરચિત જગતખડની વચ્ચે પ્રાણનો આનંદ ખીલી નીકળતો હતો, તેની અંદર એ બુદ્ધિહીન બાળિકા તેના જીવનનો તથા આસપાસનો કાંઈ અર્થ સમજી શકતી નહોતી. બધું જાણે કે કંઈન રહસ્ય હતું ! આવા પ્રભાતકાળે એ બાળિકાને સંધનું શત્રુ

કેમ જણાતું હતું ! જેનામા સમજી શકવાની શક્તિ અહીં કે તેને એકાએક આ અતલ વેદનાના રહસ્યગર્ભમા, હાથમા દીપક આપ્યા સિવાય કાણે ઉતારી દીધી ? પુન તેને તેની અસલ સ્થિતિમા હવે કાણુ લાવી શકશે !

ધરતુ ઇમકાજ પરવારી વનમાળાની લપામ કરતા પ્રભાએ નેને, સુરેશે ત્યજી દીધેલા ઓગડામા પત્રગતો પાચો પકડી પૃથ્વી ઉપર પડી રહેલી જોઈ. શન્ય પત્રગતો ચરણ પકડી તે જાણે કે તેની સાધના કરતી હતી તેના હૃદયની અંદર જે એક છુપાઈ ગયેલું અમૃતપાત્ર હતું તે જાણે કે, શન્યતાના ચરણમા એ ઉધુ વાળી દોળી દેતી હતી. તેની વેણી વિખરાઈ ગઈ હતી તથા કપડા સહજ ખસી ગયા હતા તે જાણે કે નીરવ એકાગ્રતાની ભાષામા કહેતી હતી કે, “ સ્વીકાન—મહેને સ્વીકારો ! ”

પ્રભાએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.—“ વનમાળા ! આ શું કરે છે ? ”

વનમાળા ઉઠી નહિ—તે પડી હતી તેમજ પડી રહી. પ્રભાએ નજીક જઈ તેને સ્પર્શ કર્યો એટલે તે કુસ્કા ખાંધને રડવા લાગી

અમકી ઉઠીને પ્રભાવતીએ કહ્યું,—“ ઓ અભાગિનિ ! તું ત્હાગ સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે કે ? તું મરી ગઈ છે ? ”

વનમાળાની સ્થિતિની હકીકત હરકુમારને જણાવી પ્રભાએ કહ્યું —“ આ કેવું સકટ આવ્યું ! તમે પણ મહેને પ્રથમથી ચેતા થીને સાવધાન કરી નહિ ! ”

હરકુમાર —“ કોઈ પણ પ્રકારનો તને નિષેધ કરવાનો મહેને અધિકાર નથી. હું નિષેધ કરત તો પણ શું ફળ આવત ”

પ્રભા —તમે કેવા માણસ છો ! હું ભૂલ કરતી હોઉ તો તમારે જોરથી મહેને અટકાવવી ન જોઈએ કે ? મહેને તમે આવી રમત કેમ રમવા દીધી ?

આમ કહી પુન વનમાળા પામે દોડી જઈ તેના કંઠમા વળગી પડીને પ્રભાએ કહ્યું -“ બહેન ! ત્યારે જે કહેવું હોય તે બહુને બેલાશક કહે । ”

પોતાના હૃદયનું અવ્યક્ત રહસ્ય શબ્દોદ્વાંગ કહેવાની શક્તિ વનમાળામા નહોતી. તે પોતે એક અનિર્વચનીય વેદનાને આખા હૃદયમા અનુભવતી હતી, એ શાની વેદના હતી, જગતમાં એવી વેદના બીજા કોઈને થાય છે કે કેમ, એ વેદનાને લોક કયા નામથી ઓળખે છે એમાનું કાંઈ વનમાળા જાણતી નહોતી. તે કેવળ રૂદન કરતી હતી, અતરની વાત જાણવાનો તેની પાસે બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો.

પ્રભાએ કહ્યું -“ વનમાળા ! ત્યારી બહેને ભય કર બૂલ કરી છે. ત્યારી બહેનની વાતને તું ખરી માની બેસીશ એવી તેને કલ્પના પશું નહોતી એની વાત ઉપર કોઈ વિશ્વાસ મૂકતું નથી, છતાં તમે એવી બૂલ કેમ કરી ! વનમાળા ! એક વખત મ્હો ઉંચું કરી ત્યારી બહેનના મુખ તરફ જો. તેને તું ક્ષમા આપ ! ”

પરંતુ તે વખતે વનમાળાનું મન વિમુખ બની ગયું હતું. તે કાંઈ પણ રીતે પ્રભાના મુખ તરફ જોઈ શકી નહિ તેણે ઉલટા વિશેષ જોરથી બંને હાથમા માથું દબાવી દીધું. સંધળી વાત બરાબર સમજવામા નહિ આવેલી હોવા છતાં એક પ્રકારના મૂઠ ભાવથી પ્રભા ઉપર તે ક્રોધે ભરાઈ હતી પ્રભાવતી બાહુપાશ મુક્ત કરી ઉડી ઉભી થઈ તથા બારી પામે પથરની પુતળી પ્રભાણે સ્તબ્ધ ભાવથી ઉભી રહી. ફાગણના રૌદ્રથી ચક્રચક્રિત બનેલી સોપારીઓના વૃક્ષની પલ્લવએણી તરફ જોઈ નેત્રોમાથી અશ્રુજળની ઘટ્ટિ વર્ષાવવા લાગી.

બીજો દિવસે વનમાળા કોઈના જોવામા આવી નહિ; પ્રભા પ્રેમથી તેને સુંદર વસ્ત્રો અને અલકારો પહેરાવી સુસન્નિજતા કરતી હતી પ્રભા પોતે બેફરકાર હતી પોતાના વંશ સંબંધી તે કદાપિ

લક્ષ્ય આપતી નહોતી, પરંતુ એ વિષયનો સઘળો શોખ વનમાળાને શણગારીને તે પ્રેરે કરતી હતી. એ સઘળા સુદર વસ્ત્રો અને મૃદ્યવાન અલકાગે વનમાળાના ઓરડામાં ટેબલ ઉપર પડી રહ્યા હતા. કરમાના કદરુ તથા નાકનું લવગઢુલ સુદ્ધા તેણે કાઢી નાખ્યા હતા પોતાના ખૂંદેન પ્રભાવતીના આટલા દિવસના પ્રેમને જાણે કે ઘોષ્ટ નાખવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

વનમાળા ગૂંમ થવાની હરકુમારે પોલિસ ખતામાં ખબર આપી. એ પ્રસંગે પ્લેગના પગમાંથી બચી જવાની ઇચ્છાથી પુષ્કળ માણસો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે આવજા કરતા હતા. એ સઘળા માણસોમાંથી વનમાળાને ઓળખી શોધી કાઢવાનું કામ પોલિસ માટે અસંભવ બની ગયું. અતે હરકુમારે પણ વનમાળાની યાનાનો ત્યાગ કર્યો અજ્ઞાતના ખોળામાંથી જેવી રીતે તે મળી આવે હતી તેવી જ રીતે તે પાછી અજ્ઞાતના ખોળામાં છુપાઈ ગઈ.

સુરેશ વિરોધ પ્રયત્ન કરીને એ વખતે પ્લેગની હોસ્પિટલમાં ડોક્ટરની જગ્યા લઈ લીધી હતી એક દિવસે મધ્યાહ્ને બોજન કરી તે જાગે હોસ્પિટલમાં આવ્યો ત્યારે હોસ્પિટલના સીવલાગમ એક નની ગેજેશ્વરી આવ્યાની તેને ખબર મળી. એ રોગિણીને પોલિસ ખતામાંથી લઈ આવી હતી.

સુરેશ રોગિણીની તપાસ કરવા ગયો. રોગિણીના મુખનો ઘણો ખરો ભાગ ચાદરમાં ઢકાયેલો હતો. સુરેશ પ્રથમ તેનો હાથ પકડી નાડીની પરીક્ષા કરી તાવ જો કે વિશેષ નહોતો, પરંતુ દુર્બળતા પુષ્કળ હતી. પછી મુખ ઉપરની ચાદર ખસેડતા સુરેશ જોઈ શક્યો કે, એ રોગિણી વનમાળા હતી.

અત્યાર પહેલા પ્રભા તન્દ્રથી સુરેશ વનમાળાની સઘળી હકીકત જાણી શક્યો હતો. હૃદયના અવ્યક્ત ભાવથી છાયાચ્છન્ન થયેલા એ બન્ને મૃગનયનોએ અવકાશના વખતે સુરેશની ધ્યાનદૃષ્ટિ ઉપર કેવળ અશ્રુશન્ય ઉદ્વેગ ફેલાવ્યો હતો. આજે એ બન્ને નયન ઉપર

રોગની મલિનતાની રેખા અકિત થયેલી હતી સુરેશના હૃદયને જાણે કે બળપૂર્વક ટેાંપએ પકડી રાખ્યું કેવળ આ એક જ છોકરીને વિધાતાએ પુખ્તના જેવી સુકુમાર કરી દુષ્કાળમાથી તેને પ્લેગના પંજામા કેમ સપડાવી ? એના આ અદ્ય દિવસના આયુષ્યમાં અનેક દુઃખોના આઘાત અને પુષ્કળ વેદનાનો ભાર એ ક્વી રીતે સહન કરી શકી ? વળી એના જીવનની વચ્ચે સુરેશ એક નવીન સકંટની માફક ક્યાંથી આવી ચઢ્યો ? રુધાઈ ગયેલા ગાઢ નિશ્વાસો સુરેશના સ્થિર થઈ ગયેલા હૃદય ઉપર આઘાત કરવા લાગ્યા, પરંતુ એ આઘાતની તાડનાથી તેના હૃદયના તાર ઉપર સુખના એક સુરનો પણ રણકારો થયો. જે પ્રેમ જગતમા દુર્લભ હતો તે પ્રેમ વગર માગ્યે, ફાગણ માસના એક મધ્યાહ્ને સંપૂર્ણ વિકસેલી આધવીમજરીની માફક એકાએક તેના ચરણો પાસે આવી ખસી પડ્યો હતો. જે પ્રેમ આવી રીતે મૃત્યુના દ્વાર સુધી આવી મુર્ચ્છિત થઈ પડે એ દેવભોગ્ય નૈવેદ્યનો અધિકારી પૃથ્વીમા ક્યો માણસ હોઈ શકે ?

સુરેશ વનમાળાની પાસે બેસી ધીમે ધીમે તેને દૂધ પીવડાવવા લાગ્યો. દૂધ પીતા પીતા ઘણી દૂધ પછી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી વનમાળાએ આંખો ઉઘાડી સુરેશના મોં તરફ જોઈ તે એક સ્વપ્નને યાદ કરવાનો જાણે કે પ્રયત્ન કરવા લાગી પછી સુરેશે જ્યારે તેના કપાળ ઉપર હાથ મૂકી ‘વનમાળા !’ કહ્યું ત્યારે તેના અગ્નાની છાયા છિડી ગઈ. તે સુરેશને ઓળખી શકી. મેઘના પ્રથમ સમાગમથી મજીર બનેલા આપાદના આકાશની માફક વનમાળાની બન્ને કાળી આંખો ઉપર જાણે કે બહુ દૂર સૂંઝી ફેલાયેલી સજળ સ્નિગ્ધતા ભરાઈ આવી.

સુરેશે ગદ્ગદ કંઠે પ્રેમથી કહ્યું - “વનમાળા ! આટલું દૂધ પૂરું કરી જા.”

માન ! સહજ જેડી થઈ સુરેશના મુખ તરફ દ્રષ્ટિથી જોઈ રહી બોકીનું દૂધ પી લીધું.

હોસ્પિટલનો ડૉક્ટર કેવળ એક જ રોગી પાસે સધળો વખત બેસી રહે તેથી કામ ચાલી શકે નહિ તથા એ સારુ પણ દેખાય નહિ બીજી કામકાજ આટોપવા માટે સુરેશ જ્યારે ઉઠ્યો ત્યારે ભય તેમજ નિરાશાથી વનમાળાના બન્ને નેત્રા વ્યાકુળ બની ગયા સુરેશે તેનો હાથ પકડી તેને આશ્વાસન આપતા કહ્યું — “ વનમાળા ! હું પાછો હમણા જ ત્હારી પાસે આવીશ તુ સહજ પણ બહીશ નહિ ”

સુરેશે ઉપરી અધિકારીને એવું જણાવ્યું કે, આ નવી આવેલી રોગિણીને પ્લેગ થયો નથી—ભુખમરાથી તે દુર્બળ બની ગઇ છે આમ હોવાથી પ્લેગના બીજા રોગીઓની સાથે એને રાખવાથી એની જીવગી જોખમમા આવી પડવાનો સંભવ છે

ઘણી ખટપટ કર્યા પછી સુરેશ વનમાળાને બીજો સ્થળે લઇ જવાની રજા મેળવી શક્યો પ્રભાતે એક પત્ર લખી તેણે સંબંધી ખબર જણાવી

તે દિવસે સંખ્યાકાળે ગેમી અને ચિકિત્સક સિવાય ધગમા બીજી કાંઈ નહોતું ઉશિકા પાસે રંગીન કાગળના આવરણથી ઘેરાયેલો એક ફેરોસિન લેમ્પ છાયાચ્છન્ન મૃદુ પ્રકાશનો વિસ્તાર કરતો હતો બ્રિકેટ ઉપર એક ઘડીઆળ નિસ્તબ્ધ ઓરડામા ટિક્ ટિક્ અવાજથી લોકક હલાવતું હતું

સુરેશે વનમાળાના કપાળ ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું — “ વનમાળા ! હવે તને કેમ લાગે છે ? ”

આ પ્રશ્નનો કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય વનમાળાએ સુરેશનો હાથ પોતાના કપાળ ઉપર જ દબાવી રાખ્યો

સુરેશે પુનઃ પૂછ્યું — “ ઠીક લાગે છે કે ? ”

વનમાળાએ સહજ આખો મીચી કહ્યું — “ હા ! ”

સુરેશે પૂછ્યું — “ વનમાળા ! ત્હારા કંઠમાં આ શું છે ? ”

વનમાળાએ એ વસ્તુને ઝડપથી વસ્ત્રમા ઢાંકી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સુરેશે જોયું કે, એ એક સુકાર્ષ ગપેલી બહુલમાળા હતી. ધડી આળના ટિક્ ટિક્ અવાજમા સુરેશ ચુપ બેસી રહી વિચાર કરવા લાગ્યો. વનમાળાએ પોતાના જીવનમા આ પહેલો જ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પોતાના હૃદયના ભાવને છુપાવવાનો આ તેનો પ્રથમ પ્રયાસ હતો. જે વનમાળા મૃગશિશુ હતી તે એકાએક લક્ષ્મિ-તા યુવતી નારી ક્યારે બની. કયા રૌદ્રના પ્રકાશથી—ક્યા ગૌદ્રની ગમ્મીથી તેની બુદ્ધિ ઉપરનો સઘળો ધુમ્મસ દૂર થઈ ગયો હતો.

ગતે બે અઢી વાગ્યે સુરેશને ખુન્ગીમા જ ઉંચ ચાલી હતી એવામા દ્વારના ખડખડાટથી તે જાગ્રત થયો તો પ્રભાવતી તથા હરકુમારને હાથમા એક બેગ લઈ ઓગડાની અંદર આવેલા તેણે જોયા.

હરકુમારે કહ્યું —“ તમારો પત્ર મળ્યા પછી કાલે રહવારે આવવાનો વિચાર કરી હું બિછાનામા સૂઈ ગયો હતો. મધ્યગત્રે પ્રભાએ આવી કહ્યું, ‘ કાલે રહવારે જઈશુ તો આપણે વનમાળાને બેંઘ શકીશુ નહિ—આપણે હમણા જ જવું જોઈએ ’ હું કાંઈ પણ રીતે પ્રભાને સમજાવી શક્યો નહિ અને એક ગાડી લઈને અમે બન્ને જણા અત્યારે જ આવ્યા.”

પ્રભાએ કહ્યું —“ ચાલો, તમે સુરેશના બિછાનામા સૂઈ જાઓ.”

હરકુમારે સહજ આપત્તિનો આડબર કર્યા પછી સુરેશના શયનગૃહમા જઈ શયન કર્યું. તેને ઉંચ પણ જલદી આવી.

પ્રભાએ પુનઃ સુરેશ પાસે આવી સુરેશને ઓગડાના એક ખુણામા લઈ જઈ પૂછ્યું —“ કાંઈ આગા જેવું છે કે ?”

સુરેશે વનમાળા પાસે આવી તેની નાડી તપાસી મસ્તકે હથાવી સંદેહથી જણાવ્યું કે, આશા નથી.

પ્રભાએ વનમાળા પાસે પ્રકટ નહિ થતાં સુરેશને એક બાબત જોઈ લઈ જઈ પૂછ્યું —“ સુરેશ ! સાચું કહેજે તું વનમાળાને મ્હાય છે કે ?”

સુરેશે પ્રભાને કાઢી ઉત્તર આપ્યો નહિ તે વનમાળાના બિઝાના પાસે આવી બેઠો પછી તેણે તેનો હાથ હાથાવી કહ્યું -“ વનમાળા ! એ વનમાળા ! ”

વનમાળાએ આખો ખોલી મુખ ઉપર શાન્ત તેમજ મધુર હાસ્યનો આભાસ માત્ર લાવીને કહ્યું -“ કેમ, શું છે ? ”

સુરેશે કહ્યું -“ વનમાળા ! તારા કંઠમાની આ માળા તું મારા કંઠમા પહેરાવી દે ! ”

વનમાળા સ્થિરદૃષ્ટિથી સુરેશના મુખ તરફ જોઈ રહી સુરેશે કહ્યું -“ તારી માળા તું મૂકે નહિ આપે કે ? ”

સુરેશ તરફથી આવી રીતે સ્નેહનું ઉત્તેજન મળતા વનમાળાના મનમા પ્રથમના પેલા તિરસ્કારનું અભિમાન જાગી ઉઠ્યું તેણે કહ્યું -“ એ માળાનું તમને શું કામ છે ? ”

સુરેશે બન્ને હાથમાં તેનો હાથ લઈ કહ્યું -“ વનમાળા ! હું તને મ્હાઉં છું ”

આ શબ્દો માલગી વનમાળા થોડી ક્ષણ સૂધી અત્યંત રહી ત્યાર પછી તેના બન્ને નેત્રોમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થવા લાગી સુરેશે સહજ આગળ આવી પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું વનમાળાએ પોતાના કંઠમાંથી માળા કાઢી સુરેશના કંઠમા પહેરાવી દીધી

હવે પ્રભાએ વનમાળા પાસે આવી કહ્યું -“ વનમાળા ! ”

વનમાળાએ પોતાનું મહિન મુખ ઉજવળ કરી કહ્યું -“ શું છે બહેન ? ”

પ્રભાએ તેનો હાથ પકડી કહ્યું -“ હવે મારા ઉપર તને રોમ નથી ને ? ”

કામળ દૃષ્ટિથી પ્રભાના મુખ તરફ જોઈ વનમાળાએ કહ્યું - “ ના બહેન ! ”

પ્રભાએ કહ્યું —“ સુરેશ ! એક વખત તુ બીજા ઓરડામા જા

સુરેશ ત્યાથી પાસેના ઓરડામા ગયો એટલે પ્રભાએ બેગ-
માથી વનમાળાના મધગા વસ્ત્રો અને અલકારો બહાર કાઢ્યા.
રોગિણીને વિશેષ હઝાબ્યા સિવાય પ્રભાએ તેના શરીર ઉપર એક
બનારસી સાડી એઢાડી. ત્યાર પછી બન્ને હાથમાં બગડીઓ પહે-
રાવી પ્રભાએ હાક મારી, “ સુરેશ ! ”

સુરેશ આવ્યો એટલે તેને બિછાનામા બેસાડી પ્રભાએ તેના
હાથમા વનમાળાનો એક સુવર્ણહાર આપ્યો. સુરેશ એ હાર લઈ
ધીમેથી વનમાળાનું મસ્તક ઉચકી તેના કડમા પહેરાવી દીધો.

પ્રભાતનો પ્રકાશ વનમાળાના મુખ ઉપર પડ્યો, પરંતુ તે
એ પ્રકાશ જોઈ શકી નહિ! તેની ઉજવળ મુખકાન્તિ જોતાં તે જાણે
મરી ગઈ નથી પણ એક સુખસ્વપ્નમા નિમગ્ન થઈ ગઈ છે એમ
લાગતું હતું.

જ્યારે મૃતદેહને લઈ જવાનો વખત થયો ત્યારે પ્રભાએ
વનમાળાના હૃદય ઉપર રુદન કરતા કરતા કહ્યું —“ બહેન ! તારું
જાગ્યું જ સારું હતું ! તું મરીને સુખી થઈ છે ! ”

સુરેશ વનમાળાની શાન્ત સુકામળ મૃત્યુચ્છ્વિ તરફ જોઈ
વિચારવા લાગ્યો —“ એ જેનું ધન હતું તેણે લીધું છે, પરંતુ
મૃતને એ ધનથી વચિત કર્યો નથી ”

અંતર

સજ્જ થઈ તપાસીને જોવા જતા વનમાળી અને હિમાશુમાળી મામાફોઈના લાઈ થતા હતા એ સજ્જ થઈ હિસાબ કરી જોવામા આવે તો જ મળતો હતો છતાં તેમનો બન્નેનો પરિવાર એક બીજાનો પાડોશી હતો વચ્ચે કેવળ એક બાગનું જ અંતર આવેલું હતું આમ હોવાથી વનમાળી અને હિમાશુ તદ્દન નિકટના સગા નહિ હોવા છતાં તેમની વચ્ચે સારો સ્નેહ થયો હતો

વનમાળી હિમાશુથી ઘણો મોટો હતો જ્યારે હિમાશુને દાંત કુટચા નહોતા તથા તે બોલી શકતો નહોતો ત્યારે વનમાળીએ તેને કેડ ઉપર બેસાડી એ બાગમા લઈ જઈ સહવાર સાજા હવા ખવડાવી હતી તેને રમાડ્યો હતો ગડનો છાનો ગાખ્યો હતો, ઉંવાડ્યો હતો તથા બાળકના ચિત્તને ખુશી કરવા માટે પ્રતીષ્ઠા લોકને જેવી રીતે જોરથી માથું હલાવવું પડે, કાલી બોલીથી સજ્જ વગરના વાક્યો ઉચ્ચારવા પડે, ઉમ્મરને અનુચિત થઈ પડે એવી ચપળતા તથા ટિકટ ઉઘમ દર્શાવવો પડે એ ગતિનું વનમાળીએ ક્યું હતું

વનમાળીએ વિશેષ અભ્યાસ કર્યો નહોતો તેને બાગનો શોખ હતો. વનમાળી હિમાશુને એક દુર્લભ કિમતી લતા સમજી તેના ઉપર પોતાના હૃદયનો સંઘળો સ્નેહ સીચી તેનું પાલન કરતો હતો પછી તે જ્યારે તે અંદર તેમજ બહારથી ઘેરી લઈ વિકસિત થવા લાગ્યો ત્યારે વનમાળી પોતાને ધન્ય મનજવા લાગ્યો

બધાના સ્વભાવ સરખા હોતા નથી કેાઈ કેાઈ સ્વભાવ એવો હોય છે કે એક સામાન્ય શોખ, એક ન્હાના બાળક કિવા એક અકૃતજ બધું પાસે ધણી સહેલાઈથી પોતાને સંપૂર્ણ વિસર્જન કરે છે, આ વિપુલ પૃથ્વીમા કેવળ એક ન્હાના સ્નેહના બ્યવસાયમા

જીવનની સઘળી મુડી સમર્પણ કરી નિશ્ચિત થાય છે ત્યાં પછી સામાન્ય લાભથી કિંવા વ્યાજથી પગમ સંતોષમા તે પોતાનું જીવન પસાર કરે છે અમર તો એક દિવસે એકાએક ધગ્ગહાર વેચી નાખી કગલ બની જઈ રહેતે રહેતે ભટકે છે

હિમાશુ સહજ મ્હોટો થયો એટલે ઉમ્મર અને સબધનુ ધણુ તારતમ્ય હોવા છતાં વનમાળી સાથે બણે કે તેનું બધુત્વ સ્થાપિત થયું બન્નેમા બણે કોઈ નહાનું મ્હોડું નહોતું

આમ થવાનું કારણ પણ હતું હિમાશુ અભ્યાસ કરતાં હતો તથા સ્વભાવથી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તેની પ્રવ્રણ હતી ચાપડી મળતા જ તે વાચવા બેસતો હતો એથી કેટલીક નકામી ચાપડીઓ વાચવામા આવ્યા છતાં ચારે તરફથી તે કાંઈક સમજવા લાગ્યો હતો વનમાળી ઘણી શ્રદ્ધાથી તેની વાત સાંભળતો હતો, તેની સલાહ લેતો હતો, તેની સાથે સઘળી નહાની મ્હોટી વાતોની ચર્ચા કરતો હતો કોઈ પણ વિષયમા તે તેને બાળક સમજી તેનું અપમાન કરતો નહોતો. પહેલી જ વખતે હૃદયનો રોડરસ મીચી જેને મનુષ્ય કરવામા આવ્યો હોય તે જે ઉમ્મર લાયક થતા બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને સદ્ગુણી સ્વભાવ માટે શ્રદ્ધાનો અધિકારી થાય તો તેના જેવી પરમ પ્રિય વસ્તુ પૃથ્વીમા બીજી એક પણ જણાતી નથી.

બામનો શૌખ હિમાશુને પણ હતો પરંતુ બન્ને બાઈના એ શૌખ વચ્ચે થોડો ભેદ હતો વનમાળીને હૃદયનો શૌખ હતો અને હિમાશુને બુદ્ધિનો હતો પૃથ્વીની એ કામળ વૃક્ષલતાઓ, અચેતન જીવનરાશી સેવા મેળવવાની લાલસા નહિ ગળવા છતાં જે સેવા મળે છે તો ધરના બાળકોને માફક દિગરે છે એ માનવશિશુઓ કરતાં પણ શિશુ હોઈ યત્નપૂર્વક તેમને ઉછેરી મ્હોટા કરવાની વનમાળીની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ હતી હિમાશુની વૃક્ષલતાઓ તરફ એક પ્રકારની કૌતૂહલદષ્ટિ હતી. બીજ કુટે, કળી ખીલે, ફૂલ ફુટે એ સઘળું જોવાનું તેને ધણું ગમતું હતું.

બીજ રોપવા સબધી, કલમ કરવા સબધી તથા એવા અનેક કાર્યો સબધી હિમાશુના મનમાં ઘણી કલ્પનાઓ ઉપજતી હતી તથા એ કલ્પનાઓનું વિવરણ આનંદસહ સાબળી વનમાંના હરેક વિષયમાં બધુની સલાહ લેતો હતો. એ બાગની અંદર જે કાંઈ નવાંબુની થતી તે બન્ને બધુના હાથે જ થતી.

દ્વાર નજીક બાગની ઉપર જ એક બાધિલા ઓટલા જેવી જગ્યા હતી ચાર વાગતા ઓટલે વનમાંની પાતળું પહેરણું પહેરી, ખલા ઉપર ઉત્તરીય વસ્ત્ર નાખી હાથમાં હુકો લઈ એ ઓટલા ઉપર જઈને બેસતો હતો સાથે તે ચોપડી કિંવા વર્તમાનપત્ર રાખતો નહિ એકલો બેસી તે હુકો પીતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે આડી આંખે ઉઘાસીન ભાવથી જમણી તથા ડાબી બાજુએ જોતો હતો. આવી રીતે હુકાની બાબકુડળીની માફક તેનો સમય ધીમે ધીમે ઉડી જતો હતો, ભાગી જતો હતો, ભાગી જતો હતો—કાંઈ પણ સ્થળે કાંઈ ચિહ્ન રાખી જતો નહોતો.

ઉવટે હિમાશુ જ્યારે નિશાળેથી આવી નાસ્તો કરી હાથ મ્હોઘોઈ દર્શન દેતો ત્યારે વનમાંની હુકો બાજુએ ગોઠવી ઉભો થઈ જતો હતો તેના ભાવ ઉપરથી અત્યાગ સૂધી તે કાંઈની રાહ જોઈ બેસી રહ્યો હોય એમ દેખાતું હતું.

પછી બન્ને બધુ બાગમાં ફરતા ફરતા વાતચિત કરતા હતા. અધકારનો ફેલાવો થતા બન્ને જણા બેચ ઉપર બેસતા હતા. દક્ષિણનો શીતળ વાયુ વૃક્ષપર્ણોને હલાવી વહી જતો હતો. કાંઈ દિવસે વાયુ બિહુલ વહેતો નહિ, વૃક્ષલતાઓ છબીની માફક સ્થિર ઉભી રહેતી અને માથા ઉપર આકાશ ભરાઈ જાય એટલા તારા પ્રકાશી નીકળતા.

હિમાંશુ વાત કહેતો હતો અને વનમાંની ચુપકીદીથી સાબળતો હતો. જે સમજવામાં નહોતું આવતું તે પણ તેને સારું લાગતું.

હતુ. જે સઘળો વાતો બીજા કાઈના મુખેથી સાબળવામા આવતા વિરાક્ત ઉપજવાનો સભવ હતો એ વાતો હિમાશુને મુખેથી સાબળી ધણુ કાતુક લાગતુ હતુ. આવો ઉમ્મર લાયક શ્રદ્ધાવાનુ શ્રોતા મળવાથી હિમાશુની વક્તૃતાશક્તિ, સ્મૃતિશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિને વિશેષ મનોપ થતો હતો. કેટલીક વાતો તે વાચીને કહેતો, કેટલીક વિચારીને કહેતો અને કેટલીક તત્કાળ શુદ્ધિ દોડાવી કહેતો અનેક વખતે કલ્પનાના સહાયતાથી જ્ઞાનનો અભાવ હકાઠ જતો હતો. તે કેટલીક ખરી વાતો કહેતો અને કેટલીક અસંભવિત વાતો પણ કહેતો, પરંતુ વનમાળી ગંભીર ભાવથી સઘળી વાતો સાબળતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે તે પણ એકાદ વાત કહેતો હતો પછી હિમાશુ એ વાતોની વિરુદ્ધમા જે કાંઈ કહેતો તે એ સાચુ માની લેતો હતો. પછી બીજે દિવસે પાછો યથાસમયે હુકો લઈ ઓટલા ઉપર બેસી વનમાળી એ વાતનો વિસ્મયસહિત વિચાર કર્યા કરતો હતો.

એવામા એક હરકત ઉભી થઈ વનમાળીના બાગ તથા હિમાશુના મકાન પાસેથી પાણી જવાનુ એક નાળું આવેલુ હતુ એ નાળાની બાજુએ મીડા લીધુનુ એક વૃક્ષ જન્મ્યુ હતુ એ વૃક્ષ ઉપર જયારે ફળ આવતા ત્યારે વનમાળીના કુટુંબનો નોકર ફળો પાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તથા હિમાશુના કુટુંબનો નોકર પેલા નોકરને ફળો પાડન અટકાવતો હતો એવા વખતે બન્ને પક્ષ વચ્ચે જે ગાળોની વૃષ્ટિ થતી હતી તેમા જે કાંઈ વસ્તુ હોત તો આખુ નાળુ અવશ્ય ભરાઈ જાત.

પછી વનમાળીના પિતા હરચંદ્ર અને હિમાશુ માળીના પિતા ઝોકુળચંદ્ર વચ્ચે એ વિષય સબધી ઘણો ઝવડો થયો બન્ને પક્ષ નાળાના કબજા અને અધિકાર સબધી તકરાર લઈ કોર્ટમા હાજર થયા.

બન્ને પક્ષ તરફના મ્હોટા મ્હોટા વકીલ ઍરિસ્ટરોએ ઘણા લાંબા વાગ્યુદનો આરભ કરી દીધો. પરિણામે બન્ને પક્ષની જે

રકમ ખરચાઇ તેટલુ પાણી ભાદ્ર માસની સતત વૃષ્ટિ વખતે પશુ
એ નાળામા થઇ કદાપિ વહી ગયુ નહોતુ

છેવટે હરચંદ્રની જીત થઇ નાળા ઉપર તેનો કબ્જો માળિત
થઇ ગયો તથા મીઠા લીંબુનુ ઝાડ તેનુ પોનાનુ સાળિત થયુ
બીજા પક્ષ તરફથી અપીલ થવા છતાં નાળુ અને એ ઝાડ હરચ-
ંદ્રના કબ્જામા જ રહ્યાં !

જ્યાં સૂધી કેસ ચાલતો હતો ત્યાં સૂધી બન્ને ભાઇના બધુ-
તરમા ઝાઝા હરકત આવી નહોતી વિવાદની જાયા કદાચ પરસ્પરને
સ્પર્શ કરે એવી આશંકાથી બાકુળ બની જઇ વનમાળી પ્રથમન
કરતા બમણા સ્નેહાવેગથી હિમાશુને પોતાના હૃદયમા પૂરી રાખ
વાનો પ્રયત્ન કરતો હતો બીજી તરફથી હિમાશુ પશુ બિલકુલ
વિરોધ દર્શાવતો નહોતો

અદાલતમા જે દિવસે હરચંદ્રની જીત થઇ તે દિવસે ઘરમા
મુખ્યત્વે કરીને અત્ પુરમા ઘણો આનંદ ફેલાયા, કેવળ વનમાળી-
ની ઉંચી ઉડી ગઇ બીજે દિવસે સહજે તે જ્યારે બાગમા એટલા
ઉપર આવીને બેઠો ત્યારે તેના ઉતરી ગયેલા મુખ ઉપરથી એમ
લાગતુ હતુ કે, પૃથ્વીમા બીજા કાંઈનુ કાંઈ થયુ નથી, —ફક્ત તેની
એકલાની જ મ્હોટામાં મ્હોટી હાર થઇ છે

એ દિવસ પસાર થઇ ગયો છ વાગવા છતાં હિમાશુ આવ્યો
નહિ વનમાળી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી હિમાશુના ઘર તરફ જોઈ
—હો ખીટીએ ઉપર હિમાશુએ નિશાળેથી આવી ઉતારેલા વસોને
બારીમાથી વનમાળી જોઈ શક્યો હમ્મેશાના બળ્હીતા લક્ષણો
મેળવી તે મમજી શક્યો કે હિમાશુ ઘરમા જ હતો હુકાને હડ-
મેલી મૂકી ઉતરી ગયેલું મ્હો વાઇ તે ફરવા લાગ્યો તેણે
પેલી બારી તરફ હજાર વખત જોયુ, પરંતુ હિમાશુ બાગમા
આવ્યો નહ

સંધ્યાનો દીપક સળગતા વનમાળી ધીમે ધીમે હિમાશુને ઘેર ગયો.

ગોકુળચંદ્ર દ્વાર પાસે બેસી તપી ગયેલા શરીરને પંખાથી હવા નાખી શીતળ કરતો હતો તેણે પૂછ્યું — “ કાશ્ય કે ? ”

વનમાળી ચમકી ઉઠ્યો તે જાણે કે ચોરી કરવા આવી પકડાઈ ગયો હતો.

કપતા કંઠે તેણે કહ્યું — “ મામા ! હુ છુ ’
મામાએ કહ્યું — “ કેને શોધવા આવ્યો છે ? ઘરમા કાંઈ નથી ”

વનમાળી પાછો જાગમા આવી ચુપકીદીથી બેઠો.

ગન જેમ જેમ વીતવા લાગી તેમ તેમ તેણે હિમાશુના ઘરની પાડીઓ મધ થયેલી નોંઠ દ્વારના માર્ગમાથી દીપકના પ્રકાશની જે રેખાઓ દેખાતી હતી તે પણ કમાન્વયે બુઝાઈ ગઈ એ અધકારમયી રાત્રે વનમાળીને એમજ લાગ્યું કે, હિમાશુના ઘરના સઘળા દ્વાર તેની પાસે બંધ થઈ ગયા તથા તે એકલો બહાર અધકારમા પડી રહ્યો !

બીજે દિવસે હિમાશુ જ્ઞાત્ય આવશે એમ ધારી વનમાળી જાગમા જઈને બેઠો જે ઘણા કાળથી હમ્મેશા આવતો હતો તે હવે એક દિવસ માટે પણ નહિ આવે એમ કોઈ પણ રીતે તેને લાગ્યું નહિ એ બંધન કોઈ પણ રીતે છુટશે એવી કલ્પના સુદ્ધા તેણે કદાપિ કરી નહોતી. તે એવો નિશ્ચિત ગ્રહેતો કે, જીવનનું મધળું, સુખ દુઃખ ક્યારે એ બંધનમા સમાઈ ગયું હતું એ પણ તે બાંધી શક્યો નહોતો. આજે તે એકાએક બાંધી શક્યો કે, એ બંધન તૂટ્યું છે, પરંતુ એક જ ક્ષણમા પોતાના સર્વસ્વનો નાશ થયો છે એમ તે ધારી શક્યો નહિ—એવો વિશ્વાસ કરી નાક્યો નહિ.

દૈવક્રમે કદાચ એ આવે પણ ખરો એવા વિશ્વાસથી હમ્મેશા વનમાળી બાગમાં બેસતો હતો, પરંતુ નિયમના ક્રમથી જો હમ્મેશા બનતું હતું તે દૈવના ક્રમથી એક દિવસ માટે પણ ન બન્યું એવું વનમાળીનું દુર્ભાગ્ય હતું.

રવિવારે તેણે વિચાર્યું, ‘ પ્રથમના નિયમ પ્રમાણે આજે સહવારે હિમાશુ મહારે ત્યા જમવા આવશે ’ જો કે આ વિચાર પ્રમાણે તે ખાત્રી રાખી શક્યો નહિ, પરંતુ તે આશાનો ત્યાગ ન જ કરી શક્યો. સહુ આવ્યા પણ તે જ ન આવ્યો.

બપોરે વનમાળીએ કહ્યું —“ જમ્યા પછી આવશે. ” પરંતુ જમીને તે આવ્યો નહિ. વનમાળીએ વિચાર્યું, “ આજે એ જમીને ઉઘી ગયો હશે. ઉધમાથી ઉઠ્યા પછી આવશે ” નિદ્રામાંથી ક્યારે ઉઠ્યો તે જાણતા નથી, પરંતુ તે ન જ આવ્યો.

પુનઃ એ સધ્યા થઈ રાત્રિ આવી હિમાશુના ઘરના બારી બારણા એક પછી એક બંધ થઈ ગયા. દીપકો એક પછી એક સુઝાઈ ગયા.

આવી રીતે સોમવારથી રવિવાર સુધીના—સપ્તાહના સાતે સાતે દિવસ દુર્દૈવે જ્યારે તેના હાથમાંથી કાઠી લીધા, આશાને આશ્રય આપવાનો જ્યારે એક પણ દિવસ બાકી ન રહ્યો ત્યારે હિમાશુના બંધ બારણાંવાળા મકાન તરફ તેના બન્ને સજ્જ બ્યાકુળ નેત્રોએ એક હૃદયવિદારક ફરિયાદ મોકલી દીધી તથા જીવનની સઘળી વેદના કેવળ એટલા જ આર્તસ્વરમાં સમાઈ ગઈ કે હે દયામય ! ”

ડિટેક્ટિવ

હું સીં આઈ. ડી. વિભાગમાં નોકર હતો મહારી સી અને નાંગા ધ ધો, એ જે જ મહારા જીવનના લક્ષ્ય હતા. પહેલા હું મયુક્ત કુટુંબમાં હતો, પરંતુ ત્યાં મહારી સીને જોઈતું સમાન નહિ મળતું હોવાથી ભાઈની સાથે તકરાર કરી હું જૂનો થઈ ગયો હતો. ભાઈ પૈસા કમાઈ મહારા પાલન કરતા હતા તેથી એકાએક તેમના આશ્રયનો ત્યાગ કરી મહે ખોડી સાદસ દર્ગાવ્યું હતું.

આમ છતાં મહારી જાત ઉપર મને ઘણો વિશ્વાસ હતો. સુદરી સીને જેવી રીતે વશ કરી હતી તેવી જ રીતે વિરુદ્ધ થયેલી ભાગ્યલક્ષ્મીને વશ કરી શકવાની મને ખાત્રી હતી. સસારની અદર મહિમચંદ્ર પાછળ પડ્યો રહે એવો નહોતો.

પોલિસ વિભાગમાં સામાન્ય ભાવથી મહે પ્રવેશ કર્યો હતો; પરંતુ ડિટેક્ટિવ પદ માટે પસાર થવામાં વિશેષ વિલંબ લાગ્યો નહિ.

જેવી રીતે ઉજવળ શિખામાંથી પણ કાળજી નીકળે છે તેવી જ રીતે મહારી સીના પ્રેમમાંથી પણ ઇર્ષ્યા અને સંદેહનું કાળજી બહાર નીકળતું હતું તેથી મહારા કામકાળમાં મને ટેટલીક મુશ્કેલી નડતી હતી. કાળજી કે પોલિસના કામમાં સારા ખોટા સ્થાન અને વખત કવખતનો વિચાર રાખી વર્તી શકતું નથી, ઉલટું મારાને બદલે ખોટા સ્થાને ઘણી વખત જવું પડે છે તથા વખતને બદલે કવખતની વિશેષ મદદ લેવી પડે છે. એથી મહારી સીને મદેહ દરવાની જે ટેવ હતી તે ઘણી અમાધ્ય બની ગઈ હતી. મને બધા દેખાડવા તે કહેતી કે, 'તમે તમારી મરજી પડે ત્યાં જાઓ, કોઈ કોઈ વખતે તો ઘણા કાળ સૂધી તમારું

દર્શન થતું નથી. મ્હારે માટે તમારા મનમા કાંઈ શકા ઉપજતી નથી ?' હું તેને કહેતો કે, ' શકા કરવાનો જ અમારો ધંધો છે અને તેથી જ હું એને ધરમા લાવતો નથી. '

શ્રી કહેતી, " શકા કરવી એ અમારો સ્ત્રીઓનો ધંધો નહિ પણ સ્વભાવ છે—જો મ્હને તમે લેશ માત્ર શકાનું કારણ આપો તો હું ચુનું ચુપ કરી નાખુ. "

ડિટેક્ટિવ લાઇનમા કીર્તિ મેળવી સર્વોત્તમ નિવડવાની મ્હાગે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા હતી એ લાઇન સખધી સવળી હકીકત અને સધળા વાર્તાઓના પુસ્તકોનું એકાગ્રચિત્તથી મ્હે મનન કર્યું હતું પરિણામે મ્હારા અસતોષ અને અધીરતામા ઘણી વૃદ્ધિ થઈ હતી

અસતોષ અને અધીરતા વધવાનું કારણ એ હતું કે, આપણા દેશના ગુન્હેગારો બહીષ્કાર અને મૂર્ખ હોય છે, તેમના ગુન્હા નજીવા તથા સરળ હોય છે આપણા દેશના ખૂનીઓ નરરક્તપાતની કિલકટ ઉત્તેજનાને કાંઈ પણ પ્રકારે પોતાના મનમા દયાવી શકતા નથી લુચ્ચાઓ જે લુચ્ચાઈ કરે છે તે સહેલાઈથી પકડાઈ આવે છે. ગુન્હાની જાળમાથી છટકી જવાની યુક્તિઓ તેમને માલુમ હોતી નથી. આવા નિર્જીવ દેશમા ડિટેક્ટિવ થવામા સુખ નથી તથા ગૌરવ પણ નથી.

બડાબાબરના માગવાડી બદમાશોને સહેલાઈથી ગિરફતાગ કરી ઘણી વખત મ્હે મ્હાગ મન સાથે એમ કહ્યું હતું કે, " હે અપરાધીઓના કુળને ક્ષતિ કરનારાઓ, બીજાના સર્વસ્વનો નાશ કરવો એ ગુણવાન ઉસ્તાદ લોકોનું કામ છે, તમાગ જેવા મૂર્ખાઓએ તો સાધુ તપસ્વી થવું ઉચિત હતું ! " ખૂનીને પકડી તેને માટે મ્હે મ્હારા મનમા એમ કહ્યું હતું કે, " મરકારનો ઉચો ફત્તીનો માચડો તમારા જેવા ગૌરવ વિનાના માણસો માટે નથી. તમારામા ઉદાર કલ્પનાશક્તિ નથી, દોર આત્મસંયમ નથી, છતાં તમે ખૂની થવાનું સાહસ કરો છો ? "

કલ્પનાચક્ષુથી હું જ્યારે લડન અને પારિસના રસ્તાની બન્ને બાજુએ આવેલા માણસોથી ભરેલા બગલાઓ જોતો ત્યારે મ્હારું શરીર રોમાચિત થતું હતું. હું મનમાં ને મનમાં વિચારતો કે, એ બગલાઓ અને ન્હાના મ્હોટા માર્ગોની અંદરથી જેવી રીતે જનપ્રવાહ, કર્મપ્રવાહ, ઉત્સવપ્રવાહ અને સૌન્દર્યપ્રવાહ હમ્મેશા વહી જાય છે તેવી જ રીતે સર્વત્ર ધણી ભયંકર અપરાધોનો પ્રવાહ તળીએથી રસ્તો કરી ચાલ્યો જાય છે. તેના સામિપ્યથી જ યુરોપીય સામાજિકતાનો હાસ્યકૌતુક શિષ્ટાચાર આવી ભયંકર રમણીયતા મેળવી શક્યો છે. અમારા કલકત્તાના ખુદ્દી બારીઓવાળા મકાનોમાં રસોઇ, ધરકામ, પરીક્ષાનો અભ્યાસ, દાખલ-કલહ અને ટ્રાઇક જ રથને લાઇથી જૂદા પડી સપત્તિનો ભાગ મેળવવાની ફરિયાદની ચર્ચા સિવાય બીજી કાર્મ નજરે પડતું નથી—કોઇ એક મકાન તરફ જોતા એવો વિચાર નથી થઇ આવતો કે, આ ક્ષણે જ એ મકાનના કોઇ એક ખુણામાં શયતાન ખેડો ખેડો પોતાની કાળી મુછો આમળતો હશે !

ધણી વખતે હું બહાર નીકળી પડી રસ્તે જતા આવતા પશ્ચિ-કોનાં મુખ તથા તેમની ચાલનું સૂક્ષ્મદષ્ટિથી દર્શન કરતો હતો. જેમની રીતભાત સહજ પશુ સદેહજનક જણાય તેમનું અનુસરણ હું અનેક વખતે શુભ રીતે કરતો હતો. તેમના નામ દામ પ્રતિહાસ વગેરેની ખબર મેળવતો તથા છેવટે મ્હારો પરમ નિરાશાસહિત તેઓ ધણી સારા માણસ જણાઈ આવતા. તેઓ એટલા બધા નિષ્કલ્લક માલૂમ પડી આવતા કે, સ્નેહી સ્વજનો સુદ્ધાં તેમની જેરહાજરીમાં કોઇ પણ પ્રકારની તેમની ગંભીર નિંદા કરતાં નહિ. પશ્ચિકોમાંથી જેને મ્હે સહુના કરતા વિશેષ પાપપુરુષ ધાર્યો હોય તથા હમણા જ તે કોઇ એકાદ ઉત્કટ દુષ્કાર્ય કરી આવ્યાનું મ્હે વિચાર્યું હોય તે તપાસને અતે કોઇ નિશાળનો માસ્તર નીકળતો તથા એ વખતે જ નિશાળેથી છૂટી ધર તરફ જાય છે એમ સિદ્ધ

મનુ. એ સત્રજા માણસો જે બીજા દેશમાં જન્મ પામ્યા હોત તો વિખ્યાત ચોર લૂટારા થઈ શકત, કેવળ જરૂરી જીવનશક્તિ અને બહાદુરીના અભાવે જ આપણા દેશમાં તેઓ નિશાળના પ્રતુજ બને છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પેન્સન લઈ મરે છે. કોઈ ધણી તુચ્છ પાડકી કિંવા લોટો ચોગનાર માટે જેવી અશ્રધા ન જન્મી હોય તેવી અશ્રદ્ધા ધણી તપાસને અતે માસ્તર નીકળેલા જીવની ગંભીર મૂર્ખતા ઉપર મ્હને ઉપજી હતી.

અતે એક દિવસે સધ્યાકાળે મહારા મકાનથી થોડે દૂર આ વેલા ગ્યાસપોન્ટની નીચે મ્હે એક માણસને જોયો આવશ્યકતા સિવાય તે એક જ સ્થળે હરતો. ફરતો હતો તેને જોતા જ તે કોઈ શુભ હેતુ પાર પાડવાના પ્રયત્નમાં છે એમ હું સ્પષ્ટ સમજી શક્યો અધકારમાં છુપાઈ રહી મ્હે સ્પષ્ટતાથી તેની મુખમુદ્રા જોઈ લીધી તે ઉમરે તરૂણ અને દેખાવમાં સ્વરૂપવાન હતો. મ્હે મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું, ‘ દુષ્કર્મ કરવા માટે આ મુખમુદ્રા જ યોગ્ય છે પોતાનું મુખસૌન્દર્ય જેમનો સફૂથી મ્હોટો વિરુદ્ધ સાક્ષી હોય છે તેઓ સકળ પ્રકારના અપગ્રાધના કાર્ય પ્રયત્નપૂર્વક ત્યજી દે છે, સત્કાર્ય કરી નિષ્ફળ થઈ શકે છે પરંતુ દુષ્કર્મદ્વારા તેમને સફળતા પણ મળી શકતી નથી એ તરૂણના મુખની સુદૃઢતા જ મ્હને તેની મ્હોટામાં મ્હોટી બહાદુરી જણાઈ એ માટે અનેક ક્ષણ સૂધી મનમાં ને મનમાં મ્હે તેની પ્રશંસા કરી વિચાર્યું, ‘ જાગવાને એને જે દુર્લભ સમવડ આપી છે તેનો તે કાર્ય-ક્ષેત્રમાં યથારીતિ ઉપયોગ કરી શકે તો હું તેને બહાદુર સમજીશ ! ’

અધકારમાંથી તેની સ્થાને જઈ તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી મ્હે કહ્યું, “ કેમ, સારા છોને ? ”

આ શબ્દો સાંભળી પુષ્કળ ચમકી ઉઠી તે એકદમ શીકો

પડી ગયો મ્હે કહ્યું. “ મારી આપને મ્હારી ભૂલ થઈ છે. મળતા ચહેરાની મોહકાણુને લીધે મ્હારાથી ભ્રમ થઈ ગયો છે. ” પછી મનમા કહ્યું, “ ભૂલ કે ભ્રમ જેવું મ્હે કાંઈ ક્યું નથી. મ્હારી ધારણા ખરી લાગે છે. છતાં એણે વિશેષ ચમકી ઉડી અનુચિત કાર્ય ક્યું છે ” એનીએ ભૂલ જોઈ હું સહજ દિલ્લગીર થયો. તેણે પોતાના શરીરને વિશેષ કાખૂમા રાખવાની જરૂર હતી, પરંતુ શ્રેષ્ઠતાનો સંપૂર્ણ આદર્શ અપરાધી વર્ગમા પણ લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે ચોરને પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ચોર બનાવવામા પ્રકૃતિ કૃપણતા કરે છે

તેની નજર આગળથી ખસી ગયા પછી મ્હે તેને ગ્યામપોસ્ટ છોડી ચાલ્યો જતો જોયો તેની પાછળ પાછળ જતા અંતે મ્હે તેને ગોલ્લદિધિની અંદર જઈ પુષ્કરિણીના તીરે તૃણશય્યા ઉપર સ્થિર રહેતા જોયો. મ્હે વિચાર્યું, ઉપાયની ચિંતા કરવાનું આ પણ એક સ્થાન છે. ગ્યામપોસ્ટ કરતા આ સ્થાન વિશેષ ઉત્તમ છે. આ સ્થળે જો કાંઈ એને જુએ તો કેવળ એટલો જ સંદેહ કરી શકે કે, એ તરણ અધકારમય આકાશમા પ્રેયમીના મુખચંદ્રને અકિત કરી કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિનો અભાવ પૂરણ કરે છે ધીમે ધીમે એ તરણ તરફ મ્હારું ચિત્ત વિશેષ આકર્ષાવા લાગ્યું.

તપાસ કરી તે ક્યા રહેછે એ મ્હે જાણી લીધું. એનું નામ મન્મથ હતું એ કૉલેજનો વિદ્યાર્થી હતો પરીક્ષામા નપાસ થઈ ગ્રીષ્મની રમઝોમા તે ફર્યા કરતો હતો. તેના મકાનમાં બીજા જે વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા તેઓ પોત પોતાને ગામ ચાલ્યા ગયા હતા. આ તરણને ક્યો દુષ્ટ ગ્રહ રમઝ આપનો નહોતો એ શોધી કાઢવાનો મ્હે સંકલ્પ કર્યો.

મ્હે પણ વિદ્યાર્થીનો વેશ ધારણ કરી તેના મકાનમાંનો એક ભાગ કબ્જે કર્યો. પહેલે દિવસે મ્હને જોઈ તેના મુખે જે ભાવ ધારણ કર્યો તે ભાવ કેવો હતો એ હું સમજી શક્યો નહિ. તે

સહજ વિરમત બન્યો હોય, મ્હારો વિચાર બાધી ગયો હોય એવો ભાવ દેખાયો. હું સમજી શક્યો કે, શિકારીને માટે એ ચોગ્ય શિકાર છે, એને સહેલાઈથી છેતરી શકાશે નહિ.

આમ છતાં મ્હે જ્યારે તેની સાથે સ્નેહસબ્ધ બાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તે સહજ પણ દ્વિધા સિવાય મ્હારો સ્નેહી બની ગયો. વિચાર કરી જતાં મ્હે એમ ધાર્યું કે, એ પણ મ્હને બારીક નજરથી જુએ છે—એ પણ મ્હને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્યચરિત્ર જાણવા માટે હમ્મેશા સાવધાન રહેવું એ ઉસ્તાદનું લક્ષણ છે. આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં તેની અપાર ચતુરાઈ જોઈ હું ધણો ખુશી થયો.

મ્હે વિચાર્યું કે, એક રમણીને વચ્ચે લાગ્યા સિવાય એ અસાધારણ ધુર્ત તરુણના હૃદયનું દાર સહેલાઈથી ખોલી શકાશે નહિ.

એક દિવસે ગદ્ગદ કંઠે મ્હે મનમથને કહ્યું, “ભાઈ ! એક સ્ત્રીને હું ચ્હાઉં છું, પરંતુ એ સ્ત્રી મને ચ્હાતી નથી.”

પ્રથમ તો કાંઈક ચકિત બાવથી એ મ્હારા તરફ જોઈ રહ્યો. ત્યાર પછી સહજ હસીને તેણે કહ્યું, “ધણે સ્થળે એવું બને છે. એવી મજાહ કરવાને માટે વિનોદિની વિધાતાએ નરનારીમાં ભેદ કરેલો છે.”

મ્હે કહ્યું.—“એ વિષયમાં હું તમારી સલાહ અને સહાય ઇચ્છું છું” તે સમત થયો.

જોડી કાઢીને મ્હે તેને ધણો ઇતિહાસ કહ્યો આગ્રહ અને કુતૂહલસહિત તેણે સઘળી હકીકત સાંભળી, પરંતુ તે પોતે વિશેષ કાંઈ બોલ્યો નહિ મ્હારી એવી માન્યતા હતી કે, પ્રેમની-મુખ્ય ત્વે કરીને તિરસ્કારપાત્ર પ્રેમની—વાત કહેવામાં આવતા મનુષ્યોની અંદર અંતરગતા સત્વર વધી જાય છે, પરંતુ વર્તમાન ક્ષેત્રમાં એવું કોઈ લક્ષણ જોવામાં આવ્યું નહિ એ તરણ પ્રથમના ઠરતા

જાણે કે વિશેષ ચુપ થઈ ગયો, છતાં તેણે સધળી હકીકત ધ્યાનમાં લઈ લીધી. એ તરુણ તરફની મ્હારી ભક્તિની સીમા રહી નહિ

ખીજી તરફ મન્મથ હમ્મેશાં છુપી રીતે બાંધ્યા બધ કરી કાઢી કરતો હતો.

તેનો ગુપ્ત હિંદેશ કયા સૂધી કેવી રીતે અગ્રેસર થતો હતો એ હું સમજી શકતો નહોતો. કાંઈ એક ગૂઢ કાર્યમાં તે ગુથાયો છે તથા તેનું કાર્ય હમણાં ઘણું પરિપક્વ થયું છે એમ હું એનું મુખ જોઈ સમજી શકતો હતો. બજારમાંથી કુચી મેળવી છુપી રીતે તેનું ટેબલ ઉઘાડી જોયું હતું એ ટેબલમાં નહિ સમજી શકાય એવી કવિતાઓની એક ચોપડી, કૉલેજના લેકચરોની નોટ તથા ધરના માણસોના સામાન્ય પત્રો સિવાય ખીજી કાંઈ જોવામાં આવ્યું નહોતું. ધરના પત્રો ઉપરથી કેવળ એટલું જાણી શકાયું હતું કે, ઘેર આવવા માટે મગા સળધીઓએ વારવાર આગ્રહ કરીને લખ્યું હતું, છતાં ગમે તે કાંઈ એક ગુપ્ત કારણને લીધે એ ઘેર ગયો નહોતો. એ કાગળને ન્યાયોચિત હોત તો વાતમાં ને વાનમાં અત્યાર સૂધીમાં હું જાણી શક્યો હોત, પરંતુ કારણ તદ્દન વિરુદ્ધ હોવાના સંભવથી જ એ તરુણની હિલચાલ અને ઇતિહાસ મ્હાની પામે અત્યંત ઉત્સુકતાજનક થઈ ગયા હતા—જે અસામાજિક મનુષ્યમંદાય પાતાળને તળીએ સંપૂર્ણ છુપાઈ રહી આ બૃહત્ મનુષ્યસમાજને સદા સર્વદા નીચેથી હલાવ્યા રહે છે તે જ વિશ્વવ્યાપી બહુ પુરાતન બૃહત્ જાતિનું આ તરુણ એક અગ્ર છે, એ કાંઈ કૉલેજનો સામાન્ય વિદ્યાર્થી નથી, એ જગતના હૃદય ઉપર વિહાર કરનાર સર્વનાશિનીનો એક પ્રલયસહચર છે—વર્તમાનકાળના અસમાં પહેરેલા ભોળા બગાળા વિદ્યાર્થીના વેશમાં એ કૉલેજનો અભ્યાસ કરે છે—નગ્નમુદ્ધારી કપાલિકના વેશમાં એની ભયકરતા મ્હારું આંતરું બધું આકર્ષણ કરી શક્ત નહિ,—હું એની ભક્તિ કરું છું

અતે શરીરધારી રમણીને કાર્યક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત કરવી પડી ચોલિસનો પગાર ખાનાર હરિમતિએ મહેને મદદ કરી મન્મથને મહે એમ જણાવ્યું કે, હું એ હરિમતિનો હનભાગ્ય ગ્રાણી ગાઢાક્ષી છું મન્મથ સાથે ફરવા જઈ ગોળદિધિના જિનાગ ઉપર એસી હરિમતિને ઉદ્દેશી મહે ‘પુન ગગને કેમ ચડનો ઉદય થાગ’ એ ઝવિના વારવાર ગાઈ હરિમતિએ પણ કાંઈક અત્યંતી અને કાંઈક હાવભાવથી એવું જણાવ્યું કે, તેણે તેનું ચિત્ત મન્મથને અમરપણુ કર્યું છે આમ છતાં ધારવા જેવું ફળ આવ્યું નહિ મન્મથ નિર્લિપ્ત ભાવથી અને દૃઢ કૌતૂહલથી એ બહુ વેવા જાણે.

એવામાં એક દિવસે મધ્યાહ્ને મન્મથના ટેમન ઉપરથી કાઠી નાખરામાં આવેલા કાગળની કેટલીક કાપડીઓ મહારા હાથમાં ચડી કાપડીઓ ગોળીને એક અપૂર્ણ વાક્ય હું વાંચી શક્યો, ‘આજે મહાકાળે રાત વાગ્યે છુપી રીતે તમારા મકાને—’ ઘણી મહેનત કરવા છતાં વિગેષ કાંઈ હું જાણી શક્યો નહિ.

મહાર અતઃકાળે હર્ષની વિશેષતાથી નૃત્ય કરવા શરૂ થઈની અદરથી કાંઈ વિદુષ્ટ થઈ ગયેલા વશના ગ્રાણીના કાગડાનો એક ઝડપ મળી આવવાથી પુરાતત્વવિદની કલ્પના અપાગ આનંદથી જેની જાગ્રત બની જાય તેવી જ મહારી નિશ્ચિતિ થઈ.

આજે - ૧૧૦ દિવસે હરિમતિ અમારે મકાને આવવાની હતી એ હું જાણુનો હતો આમ છતાં મન્મથ સાત વાગ્યાના અદર જો ખેટ ખેનવાનો હતો ! એનું સાહસ અને શુદ્ધિ પ્રશંસનીય છે જો કાંઈ છુપા ગુન્હાનું દામ કરવું હોય તો જે દિવસે ચેર વિગેષ ધમાલ હોય એ દિવસે અવકાશ ગોળીને કરવું સારું છે. પ્રથમ તો મુખ્ય પ્રકાર તરફ સહુની દૃષ્ટિ ખેંચાયલી રહે છે અને બીજી એ કે, જે દિવસે જે સ્થળે વિગેષ સમાગમ હોય છે

તે દિવસે તે સ્થળે ઇચ્છાપૂર્વક કોઈ છુપુ કામ કરે એ કોઈને અભવિત લાગતું નથી.

એકાએક એવો સદેહ થયો કે, મહારી સાથેના નવીન બહુત્વ તથા હર્ષિમતિ સાથેના પ્રેમાભિનયને પણ મનમથ કાર્ય-સિદ્ધિના ઉપાય માટે અનુકૂળ કરે છે એટલા માટે જ તે ફસાતો નથી તથા અદ્દગ પણ થઈ જતો નથી.

એક વખત તર્કદષ્ટિથી વિચાર કરી જોઈએ જે વિદેશી વિદ્યાર્થી રમના વખતમા સગા સબધીઓના આગ્રહ અને વિનયનો તિરસ્કાર કરી ખાતી મકાનમા એટલો પડી રહે છે, તેને નિર્જન સ્થાનની વિશેષ જરૂર છે એ માટે કોઈને મદદ રહે તેમ નથી વળી મહે તેના મકાનમા આવી તેની નિર્જનતાનો ભગ ક્યો છે તથા એક રમણીની અવતારણા કરી નવીન ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન ક્યો છે આમ છતાં એ વિદ્યાર્થી વિકૃત થતો નથી, નકાનનો ત્યાગ કરતો નથી, અમારી સોજતથી દૂર રહેતો નથી એ બધું હોવા છતાં હર્ષિમતિ કિવા મહારે માટે તેના મનમાં મહજ પણ આસક્તિ ઉપજી નથી એ સપૂર્ણ મત્ય છે, ઉલટું તેની બેદરકાર ગ્થિતિ વખતે અમાગ બન્નેના તરફ તેનો આતરિક તિરસ્કાર પ્રબળ થતો જોવામા આવ્યો છે એ સર્વનું તાત્પર્ય કેવળ એજ છે, કે સજ્જનતાના વેશનું ગ્લણ કરી નિર્જનતાની સુગવડ લોગવવી હોય તો મહારા જેવા નવા ઝોળખીતા માણસને પામે રાખવા એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે. વળી કોઈ પણ વિષયમા નર્વાશે ક્ષિપ્ત થઈ જવા માટે રમણીના જેવું બીજું કોઈ ઉત્તમ માધન નથી. પહેલા મનમથનું વર્તન નિરર્થક અને સદેહજનક હતું. પરંતુ મહારા આવ્યા પછી એ વર્તન સર્વાશે બદલાઈ ગયું. આટલી બધી વાતોનો ક્ષણકાળમા જ વિચાર કરી શકે એવો પ્રખર કદપનાવાળો માણસ આપણા બગાળા દેશમા પણ જન્મી શકે છે એવો ભાવ ઉપજતા મહારુ હૃદય ઉત્સાહિત થઈ ગયું.

તે દિવસે મન્મથના મુલાકાત થતાંની સાથે મ્હે તેને કહ્યું -
“ આજે સંધ્યાકાળે સાત વાગ્યે તમને હોટેલમા ભોજન કરાવવાનો
મ્હે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. ”

મ્હારુ વાક્ય સાંભળી તે થોડો ચમક્યો. પછી આત્મસંવરણ
કરી તેણે કહ્યું -“ ભાઈ ! મ્હને ક્ષમા આપો, આજે મ્હારા પાક-
યત્રની રિયતિ ઘણી શોચનીય છે. ”

હોટેલમા જમવા માટે કદાપિ કોઈ પણ કારણથી મન્મથની
અરૂચિ પહેલા જોવામા આવી નહોતી, પરંતુ પોતાનો ઉદ્દેશ પાટ
પાડવાના દૃઢ નિશ્ચયને લીધે જ આજે તેણે અરૂચિ બતાવો છે એમ
હું સમજ્યો.

એ દિવસે સંધ્યાકાળ સૂધી કામકાજને અંગે હું બહાર
જવાનો હતો તથા એ વાત મન્મથ જાણતો હતો. છતાં બહાર
નહિ જતા આડી અવળી વાતો માઠી હું ધનમા જ હાજર રહ્યો
મન્મથ મનમા તે મનમા ઘણો અસ્થિર બની ગયો, હું જે કોઈ
કહેતો તેમા તે હા એ હા બણતો હતો, કોઈ પણ તર્કનો તે
બિન્દુલ વિરોધ કરતો નહોતો. અતે ઘડીઆળ તરફ જોઈ વ્યાકુળ
ચિતે ઉઠી ઉભા થઈ તેણે કહ્યું —આજે હનિમતિને તેડી લાવવા
નથી જવું કે ? ”

મ્હે આશ્ચર્ય દર્શાવી કહ્યું -“ બરાબર છે, એ વાત
તો હું ભૂલી ગયો હતો તમે મ્સોઈ તૈયાગ કરી રાખજો હું બરા-
બર સાડા દસ વાગ્યે હનિમતિને અત્રે લઈ આવીશ ” એમ કહી
હું ચાલ્યો ગયો.

મ્હારા આખા શરીરની અદર આનંદનો નળો સચાર
કરવા લાગ્યો. સંધ્યાકાળના માત વાગ્યા તરફ મન્મથની જે
ઉત્સુકતા જોવામા આવી તેનાથી મ્હારી ઉત્સુકતા કોઈ ઓછી ન
હોતી હું મ્હારા મકાનથી થોડે દૂર છુપાઈ ગઈ પ્રિયાને મળવા
અધીર બનેલા પ્રેમિકની માફક વાગવાર ઘડીઆળ જોવા લાગ્યો.

સધ્યાનો અધકાર ફેલાયા પછી રાજમાર્ગ ઉપર જ્યારે આસના દીવા સળગવાનો વખત થયો ત્યારે એકાએક એક પર્દાવાળી પાલખીએ અમાગ મકાનમા પ્રવેશ કર્યો. એ પર્દાથી ઢકાયેલી પાલખીની અદર આસ્થી બીજાંયલુ અને ધુમટામા છુપાયલુ એક પાપ—એક મૂર્તિમતી ટ્રેન્ડેડી કૉલેજની બોર્ડિંગના કેટલાક ઓઢીયા મજૂરોને ખભે ચઢી અનાયાસે પ્રવેશ કરે છે એવી દેખના કરી મહારા સર્વ શરીરમા અપૂર્વ પુલકનો સચર થયો.

હવે હું વિશ્લેષ કરી શક્યો નહિ થોડા વખત પછી દાદર ચઢી હું બીજે મળેલે ગયો. છુપાઈ રહીને બધું જોવા સાબળવાની ઇચ્છા હોવા છતાં એમ બન્યું નહિ કારણ દાદરની તરફ મ્હો કરી મનમથ બેઠો હતો. ધરના બીજા ખુણામા પેલી બાબૂ મ્હો કરી એક ધુમટાવાળી નારી મૃદુ સ્વરે વાત કરતી બેઠી હતી મ્હને જ્યારે એમ લાગ્યું કે, મનમથ મ્હને જોઈ શક્યો છે ત્યારે ઝડપથી એ ઓગડામા પ્રવેશ કરી મ્હો કહ્યું —“ ભાઈ ! હું મ્હારુ ધડીઆળ બૂલી ગયો હતો તે લેવા આવ્યો છું ” મનમથની સ્થિતિ એવી બની ગઈ કે હમણા જ તે જમીન ઉપર પડી જશે એમ લાગ્યું. કૌતુક અને આનંદથી અતિશય વ્યગ્ર બની જઈ મ્હો કહ્યું —“ ભાઈ ! તમારી તબિયત બગડી છે કે ? ”

મનમથ કાંઈ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ, મ્હો પેલી લાકડાની પુતળી જેવી બની ગયેલી ધુમટાવાળી નારી તરફ જોઈને પૂછ્યું, “ તમે મનમથના શા સગા થાઓ છો ? ”

કાંઈ ઉત્તર માળ્યો નહિ, પરંતુ તરત જ મ્હને માત્રમ પડ્યું કે એ મનમથની સગી નહોતી,—મહારી જ સ્ત્રી હતી ! ત્યાર પછી શું થયું એ સહુ જાણે છે.

ડિટેક્ટિવનું પદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી મ્હો આ પહેલો ચોર પકડ્યો હતો.

કેટલીક ક્ષણ પછી મ્હો ડિટેક્ટિવ મહિમચંદ્રને કહ્યું —“ મનમથની સાથે તમારી સ્ત્રીનો સબંધ સમાજ વિરુદ્ધ ન પણ હોઈ શકે. ”

મહિમે કહ્યું —“ ખરી વાત છે મ્હારી સ્ત્રીની પેટીમાંથી મન્મથનો આ પત્ર મળી આવ્યો છે ” આમ કહી તેણે એક પત્ર મ્હાગ હાથમા આપ્યો એ પત્ર અત્રે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે

“ શ્રીમતિ !

“ હનલાગ્ય મન્મથની વાત આટલા દિવસમા તમે જૂલી ગયાં હશે એમ ધાર છું બાલ્યાવસ્થામા કાજવાડીમા હું મ્હારે મોસાળ આવતો ત્યારે હમ્મેશા તમારે ઘેર આવી તમારી સાથે ગમત ગમત કરતો હતો આપણી એ ગમતગમત તથા તેનો મજલસ હવે દૂર ચાલ ગયો છે તમે જાણો છો કે કેમ એ હું કહી શકતો નથી, પરંતુ એક વખતે ધીરજનું બળ તોડી નાખી, શર્મને હાડી કાઢી તમારી સાથે વિવાહ થાય એવા પ્રયત્ન પણ મ્હે કર્યો હતો, પરંતુ આપણી બન્નેની ઉમ્મર સરખી હોવાથી બન્ને પક્ષના વડિલોએ એ સબબ બાધવાનું ઉચિત ધાર્યું નહોતું

“ પછી તમારો વિવાહ થયો. ત્યાર પાંચ વર્ષ સુધી તમારી કાર્થ ખજાર મ્હને મળી નહિ આજકાલ કરતા પાંચ મામથી તમારા પતિ પોલિસ ખાતામા નોકરી કરી શહેરમા આવ્યા છે એવી ખજાર મળ્યા પછી તપાસ કરી મ્હે તમારું ગહેકાણું રોધી કાઢ્યું છે.

“ તમારી મુક્તાકાંત કવવાની અનુચિત આશા હું ગખતો નથી તથા ઇશ્વર જાણે છે કે તમારા સમાગસુખમા ઉપદ્રવની માફક પ્રવેશ કરવાની મ્હારી ઈચ્છા નથી. સધ્યા મમએ તમારા મજનની સહામે આવ્યા ગ્યામપોટ નીચે હું સૂર્યોપાસકની માફક ઉભો રહું છું--તમે હમ્મેશા બરાબર માડા સાત વાગે એક સગમતો કેરોસિન લેમ્પ લઈ બીજા માળની ક્વિલુ તરફ આવેલી દાયની બારી પાસે આવો છો તથા ત્યાં લેમ્પ મૂકો છો એ વખતે ક્વિલુ કાળ માટે દીપકના પ્રકાશથી ઉજ્જ્વળ બનેલી તમારી પ્રતિમાનું હું દર્શન કરી શકું છું. તમારા મજલસી કેવળ આટલો જ મ્હારો અપરાધ છે

“ અત્યાર સુધીમા દૈવયોગે તમારા પતિ સાથે મ્હારો પરિચય તેમજ સ્નેહમળધ થયો છે. તેમનું જે ચરિત્ર મ્હારા જેવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી હું સમજી શક્યો છું કે તમારું જીવન ગિહકુલ સુખી નથી તમારા તરફ સમાજની દૃષ્ટિએ મ્હારો કાંઈ અધિકાર નથી; પરંતુ જે વિધાતાએ તમાગ દુખને મ્હારા દુખમા ફેરવી નાખ્યું છે તેણે એ દુખ દૂર કરવાનો ભાર મ્હારા ઉપર સ્થાપન કર્યો છે

“ આથી કરી મ્હારા સાહસ માટે મ્હાને ક્ષમા આપી શુક્રવારે સધ્યાકાળે બગચર સાત વાગ્યે પાલખીમા બેસી ફક્ત વીસ મિનીટ માટે મ્હારા નિવાસસ્થાને આવજો. હું તમને તમારા પતિ સંબંધી ફેટલીક ગુપ્ત વાત કહેવા ઇચ્છું છું. જે વિશ્વાસ ન કરી શકતા હો, પણ સહન કરી શકતા હો તો એ મનઘોનું પ્રમાણ પશુ હું બનાવી શકું તેમ છું. તે સાથે તમને ફેટલીક સલાહ આપવા ઇચ્છું છું ભગવાનને અતરમારાખી હું એવી આશા ધરાવું છું કે, મ્હારી સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી એક દિવસે તમે અવશ્ય સુખી થઈ શકશો.

“ મ્હારો ઉદ્દેશ સર્વાંશે નિઃસ્વાર્થ નથી,—ફક્ત કાળ માટે તમને હું મારી પામે જેમણ, તમારી વાત સાલજીશ તથા તમારા ચરણતળના સ્પર્શથી મ્હારા ઘરને ચિગ્દાળ માટે સુખસ્વપ્ન મહિત બનાવી શકીશ એ આકાંક્ષા પણ મ્હારા અતરમા છે. જે મ્હારો વિશ્વાસ ન હોય તથા આ સુખથી મ્હને વચિત કરવાની ઇચ્છા હોય તો મ્હને તેમ લખજો—એના ઉત્તરમા પત્રદારા હું સઘળી હકીકત લખી જણાવીશ. જે પત્ર લખવા માટે હું અયોગ્ય લાગું તો આ પત્ર તમાગ પતિને બતાવજો—પછી મ્હારે જે કાંઈ કહેવાનું છે તે હું તેમને જ કહીશ

નિરતર શુભાકાંક્ષી
મી મન્મથનાથ મણુમદાર ”

અતિથિ

કાંડાલિયાના જમીનદાર મોતિલાલ બાણુ નૌકામાં બેસી પરિવારસહ સ્વદેશમાં જતા હતા. રસ્તે મધ્યાન્હકાળે નદીતીરના એક ઘાટ પાસે નૌકા બાધી રસોઇની ગોઠવણ કરવામાં આવતી હતી એવામાં એક બ્રાહ્મણ બાળકે આવીને પૂછ્યું - “બાણુ તમે કયા જાઓ છો ? ”

મોતીબાણુએ ઉત્તર આપ્યો - “ કાંડાલિયા. ”

બ્રાહ્મણ બાળકે કહ્યું - “ નન્દીગામ સુધી મ્હને સાથે લઇ જઇ શકશો ? ”

બાણુએ સમતિ દર્શાવી પૂછ્યું - “ ત્હારું નામ શું છે ? ”

બ્રાહ્મણ બાળકે કહ્યું - “ મ્હારું નામ તારાપદ છે ”

એ ગૌરવર્ણ બાળક દેખાવમાં ઘણો સુંદર હતો મ્હોટી આંખો તથા પ્રસન્ન હાસ્યમય ઓળાધર ઉપર એક પ્રકારની લલિત કામળતા દેખાતી હતી તેણે એક મલિન ઘોતીઉં પહેરેલું હતું. તેના ખુલ્લા શરીર ઉપર ગિલ્ફલ આડબર નહોતો. કાંઈ શિલ્પીએ જાણે કે પોતાની સધળી કળા વાપરીને એ દેહ ધડ્યો હતો તે જાણે કે પૂર્વજન્મમાં એક નાપસ માળક હતો તથા નિર્મળ તપસ્યાના પ્રભાવથી તેના મુખ ઉપર અલ્પતેજ પ્રકાશી નીકળ્યું હતું.

મોતીબાણુએ પરમ એકપૂર્વક કહ્યું - “ ભાઈ ! તું સ્નાન કરી આવ ત્હારા ભોજનની વ્યવસ્થા અત્રે જ થશે ”

તત્કાળ તારાપદ મોઢની તૈયારી કરવામાં રોકાઈ ગયો. મોતીબાણુનો નોકર હિંદુસ્તાની હતો. બગાળી રસોઈ બનાવવામાં તે જોઈએ એવો હોગિયાર નહોતો તારાપદે તેનું કામ અલ્પ કાળમાં જ સુમપન્ન કર્યું તથા એક બે જાતના શાક ધણી નિપુણતાથી

તેણે બનાવ્યા ગસોઈ તૈયાર થઈ ગયા પછી તારાપદે નદીરનાન કરી એક પોટલી છોડી એક સફેદ વસ્ત્ર પહેચું તથા કાસકીથી પોતાના મ્હોટા વાળ ઓળી ગ્રીવા ઉપર યથાસ્થિત કર્યા. પછી તે પાછો મોતીબાણુ પાસે હાજર થયો.

પછી મોતીબાણુ તાગપદને એ મ્હોટી નૌકાની અદર લઇ ગયા ત્યાં મોતીબાણુની પત્ની તથા નવ વર્ષની એક કન્યા બેઠી હતી. આ સુદર બાળક નજરે પડતા મોતીબાણુની પત્ની અન્નપૂર્ણાનું હૃદય સ્નેહાવેગથી ઉછળી આવ્યું. મનમાં તે મનમાં તેણે કહ્યું,

અહા ! કેનો છોકરો ક્યા આવી ચડ્યો છે ! એની માતા એના ત્રિયોગે કેવી રીતે જીવી શક્તી હશે ? —”

યથા સમયે મોતીબાણુ અને તાગપદ માટે બે આસન પાસે પાસે ગોઠવાયા. બાળક ભોજન કરવામાં ભેદ એ એવો ચાલાક નહોતો. એનો સામાન્ય આહાર ભેદ એ શર્માય છે એમ અન્નપૂર્ણાએ વિચાર્યું. તેને વિશેષ જમવાનો ધણો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ તેના જોરાકનું પ્રમાણુ ન જ વધ્યું તેણે કોઈના આગ્રહ તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એમ માત્રમ પડ્યું કે, તાગપદ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ વર્તતો હતો, છતાં તેના એ વર્તનમાં દુરાગ્રહ દેખાતો નહિ. તેના વ્યવહારમાં બિલકુલ લજ્જા નહોતી.

સહુના ભોજન કરી રહ્યા પછી અન્નપૂર્ણા તેને પોતાની પાસે બેસાડી પ્રશ્નો પૂછી તેનો ઇતિહાસ જાણવા લાગી વિશેષ કાંઈ હકીકત તેના જાણવામાં આવી નહિ. દૂકમાં કેવળ એટલું જ જાણવામાં આવ્યું કે, સાત આઠ વર્ષની ઉંમરે જ તારાપદ ઘેરથી પશ્ચાત્તર કરી બહાર નીકળી પડ્યો હતો.

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું —“ ત્હારી બા નથી ? ”

તારાપદે કહ્યું —“ છે ”

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું —“ તે તને મ્હાતી નથી કે ? ”

આ પ્રશ્નથી ધણુ આશ્ચર્ય પામી હાસ્ય કરી તારાપદે કહ્યું -“ શા માટે ન ચ્હાય ?”

અનપૂર્ણાએ કહ્યું -“ ત્યારે તુ તેનો ત્યાગ કરી શા માટે નાસી છુટ્યો !”

તારાપદે કહ્યું -“ તેને બીજા આગ છોકરા અને ત્રણ છોકરીઓ છે ?”

બાળકના આવા અદ્ભુત ઉત્તરથી દુ ખી થઈ અનપૂર્ણાએ કહ્યું -“ વાહ ! આ તુ કેવી વાત બોલે છે ! પાંચ આગળીઓ છે તેથી એક આગળીનો ત્યાગ કરી શકાય કે ?”

તાગપદની ઉમ્મર ન્હાની હતી તથા તેનો ઇતિહાસ પણ ઘણો દૂરે હતો તારાપદે પોને તત્ત્વ નવીન હતો તે તેના માતા પિતાનો ચતુર્થ પુત્ર હતો શૈશવાવસ્થામાં જ તે પિતૃહીન થયો હતો ઘણા સત્તાનવાળા ઘરમાં પણ તારાપદે ઘણા પ્રેમને મેળવી શક્યો હતો મા, ભાઈ, બહેન તથા આડોશી પાડોશીઓનો તેના ઉપર અપાર પ્રેમ હતો શિક્ષાગુરુ પણ તારાપદને માગતા નહોતા અને જે કદાચ મારતા તો તેથી તારાપદના સગાસગવંધી તથા આડોશીપાડોશીને પણ ઘણુ દુ ખ થતુ હતુ આવી સ્થિતિમાં ઘેરથી પલાયન કરી જવાનું તેને માટે કાંઈ કાગળુ નહોતુ જે ઉપેક્ષિત રોગી બાળક હમ્મેશા ચોરી કરેલા વૃક્ષફળ અને લોકોનો એ ફળોથી ચારગણો ભાગ ખાતો હતો, માર ખાઈ જીવન ગુજારતી માતા પાસે પડી રહેતો હતો તે ઘરમાં જ રહ્યો અને આખા ગામનો સ્નેહ અપાદન કરનાર આ તારાપદે એક વિદેશી રામલીલા મંડળીમાં ભળી જઈ કાંઈ પણ પ્રકારની દ્વિધા અનુભવ્યા વિનાય ઘરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો.

સઘળા માણસો શોધ કરી તારાપદને પાછો ગામમાં લઈ આવ્યા. તેની માતાએ તેને હૃદય સરસો ચાપી પુષ્કળ અશ્રુજળ વર્ષાવ્યું, તારાપદની બહેનોએ ઘણું સ્નેહ કર્યું તેના મ્હોટા ભાઈએ

વહિવનું કોર કર્તવ્ય પાળવાના હેતુથી તેને મામાન્ય પ્રકારનું ગામન કરવાનો પ્રયત્ન કરી છેવટે વ્યથિત ચિત્તે ધણો પ્રેમ દર્શાવ્યો અને પુરસ્કાર આપ્યો. ફળીઆની છોકરીઓએ તારાપદને પાતાને ઘેર લઈ જઈ વિવિધ પ્રકારના પ્રલોભનો તથા પ્રેમ દર્શાવી તેને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તારાપદ એ સખળા સ્નેહ-બંધનોને વેડી શક્યો નહિ. તેના જન્મનક્ષત્રે તેને ધર વગરનો જ ક્યો હતો. તે જ્યારે નદીમા વિદેશી નૌકાને ગાલ ભરી ચાલી જતી હતો, ગામની ભાગોળે વટવૃક્ષ નીચે જ્યારે ઢાંઢ દૂર દેશમાથી એક મન્યામીને આવેલો જોતો ત્યારે પૃથ્વી ખ્હારની સ્નેહશૂન્ય સ્વાધીનતા માટે તેનું ચિત્ત અચાનત બની જતું હતું. ઉપરા ઉપરી તે બેતણુ ન નત પલાયન કરી ગયો એટલે સગામબંધીઓએ તથા ગામના માણસોએ તેની આશાનો ત્યાગ કર્યો.

પ્રથમ તે રામલીલાની મડળીમા જોડાયો હતો એ મડળીને માનિક જ્યારે તેના ઉપર પુત્ર જેવો પ્રેમ કરવા લાગ્યો તથા મડળીના ન્હાના મ્હોટા સવળા માણસોનો તે પ્રિયપાત્ર બની ગયો, અનેક સ્થળે પુરનારીઓ તેને જ્યારે અત્યુગ્મ જોલાવી સ્નેહ નાવવા લાગી ત્યારે એક દિવસે કાંઈને કાંઈ ખબર આપ્યા સિવાય તે ક્યા ગૃમ થઈ ગયો એ વિષયનો કાંઈ પત્તો મેળવી શક્યું નહિ.

હરિણશિશુની માફક તારાપદ બંધનથી ખ્હીતો હતો તથા હરિણની માફક જ સંગીતથી તે મુગ્ધ બની જતો હતો એ સંગીત-પ્રિયતાને લાંબે જ પ્રથમ ધગ ઉપર તેને વિરાગ ઉપજ્યો હતો ગાનના ગુરૂથી તેની મવળા નસો નાચી ઉત્તી હતી તથા ગાનના તાલથી તનુ મત્તોગ આદોલિત થતું હતું તે જ્યારે ધણો ન્હાનો હતો ત્યારે પણ મગીન સલામા એવા ગભીર પુખ્ત લાવથી આત્મભાન બૂના બેડા બેડા ડાલતો હતો કે એ પ્રકાર બેંધ પ્રૌઢ માણસો મદા કાંટે વાસ્તવ રોકી શક્તા હતા સંગીત ઉપરાત બીજી પણ દેટતીક વાતોથી તારાપદનું ચિત્ત ઉચ્છ્રાંખલ બની જતું હતું વૃક્ષોની

ડાળીઓ અને પાદડા ઉપર જ્યારે શ્રાવણની વૃષ્ટિધારા પડતી હતી, આગશમાં મેવગર્જના થતી, અરણ્યની અંદર માતૃહીન દૈત્યશિશુની માફ-વાયુ ઋદન કરતો હતો ત્યારે તારાપદનું ચિત્ત ઉચ્છ્રાંખણ થઈ જતું હતું.

સંગીતના મોહથી આકર્ષાઈ તેણે વિના વિચારે પાચાલી મડળમાં પ્રવેશ કર્યો મડળનો અધ્યક્ષ ઘણા પરિશ્રમથી તેને ગાન શીખવાડતો હતો તે તારાપદને પોતાના હૃદયપિન્નરનું પખી સમજી તેના ઉપર પ્રેમ કરવા લાગ્યો પખીએ ગાનનું થોડું શિક્ષણ મેળવ્યું પછી એક દિવસે પ્રજાતકાળે તે ઉડી આવ્યું ગયું.

હવે તે એક જિન્નસ્તિક* મડળમાં બેસ્યો જોઈ મામ અધવાગતા આપાદ મામના અવસાન સૂચી એ પ્રદેશના જૂદા જૂદા ગ્રંથોએ પર્યાયક્રમથી મેળો ભગતો હતા જે ત્રણ રાગલીલા મડળીઓ, પાચાલી મડળીઓ અને નાચનારીઓ નૌકામાર્ગે નદાની નદાની નદી ઉપનદીઓ વટાવી એક મેળામાંથી બીજા મેળામાં ઉપસ્થિત થતી હતી ગયા વર્ષથી કડકતાની એક નદાની કડકતા મડળીએ આ કરતા મેળાના વિનોદ્યક્રમાં હાજરી આપી હતી પ્રથમ તો તારાપદે નૌકામાં બેસેના દુઝનદારને મળી મેળામાં પાન વેચવાનું કાર્ય સ્વીકાર્યું હતું પછી આભાવિક કૌતૂહલને વાંચતા પેલા કસરતળાજોની કસરતની ચતુરાઈથી આકર્ષાઈ તારાપદે તેમના મડળમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તારાપદ પોતાની જાને અભ્યાસ કરી મડું સુરથી બસી બજાવતા શીખ્યો હતો કસરતના બેલ વખતે બગાચ સુર મેળવી તે બસી બજાવતો હતો,—તેનું ધામ કેવળ એટલું જ હતું.

છેલ્લો તે એ મડળમાંથી પનાયન કરી ગયો હતો નન્દીગામના જમીનદાર ઘણી ધામધૂમથી મોજશોખ કરવા માટે એક ખાનગી અભિનય મડળી રચાપવાના હોઈ એ વાત સાંભળવામાં આવી ત્યારથી તારાપદ પોતાની નદાની પોટલી લઈ નન્દીગામ જવાની તૈયારી કરતો હતો એવા સમયે મોતીબાબુ સાથે તેની મુલાકાત થઈ હતી.

* પાચાલી નામક જાદુથી સંગીતનો અભિનય કરનાર મડળ

૧ યુરોપીય રીતની વિવિધ કૌશલવાળી કસરત.

યથાક્રમે અનેક મડળોમા લળી જવા છતાં પોતાની સ્વાભાવિક દૃષ્ટનાત્મક પ્રકૃતિના પ્રભાવથી તે કોઈ પણ મડળનું વિશેષત્વ મેળવી શક્યો નહોતો. અતરમા તે મપૂર્ણ નિર્લિપ્ત અને મુક્ત હતો. મસારમા વણી ખરાય વાતો અનેક વાર તેના માલજવામા આવી હતી તથા ઘણા અપ્રિય દેખાવો તેના જોવામા આવ્યા હતા પરંતુ એ માનુ કાંઈ તેના અતરમા પ્રવેશ કરવાનો વખત મેળવી શક્યુ નહોતું તારાપદનો કોઈ પણ વિષયમા ખ્યાલ નહોતો.

બીજા બંધનોની માફક કોઈ પણ પ્રકારની ટેવનું બંધન તેના મનને વશ કરી શક્યુ નહોતું આ સસારમા તે પકિલ જળ ઉપર નુદર ગજલસની માફક તરતો ફરતો હતો કૌતૂહલને વશ થઈ ગમે એટલી વખત ડુબકી મારતો તો પણ એની પાખો ભીંગતી કે મલિન થતી નહોતી એથી જ એ ગૃહત્યાગી બાળકના મુખ ઉપર એક પ્રકારનું અસ્પષ્ટ સ્વાભાવિક તારણ્ય પ્રકાશતું હતું તેનું એ મુખસાદૃશ્ય જોઈ પ્રવીણ વિચારશીલ મોતીલાલ બાબુએ તેને કોઈ પૃથ્વી સિવાય તથા સદેહ ક્યાં સિવાય પ્રેમપૂર્વક રાખી લીધો હતો.

(૨)

ભોજનાદિ થઈ ગયા પછી નોકા પુનઃ ચાલુ કરવામા આવી. અન્નપૂર્ણા અત્યંત સ્નેહથી એ બાલણુ બાળકને તેના ઘરની તથા મગા મળધીની હકીકત પૂછવા લાગી, તારાપદે દૂકમા ઉતરે આખી બહાર આવી છુટકારો મેળવ્યો બહાર વર્ષાઋતુની નદીએ ટાવ સૂધી ભરાઈ પોતાની અપાર અચળતાથી પ્રકૃતિમાતાને બાણે કે ચિનાતુર બનાવી દીધી હતી મેઘથી મુક્ત બનેલા રૌદ્રમા નદી-તીરની લીલીછમ ચાર, થોડે થોડે અતરે આવેલા શેરડીના ખેતર તથા દિગતને ચુબન કરતી લીલા રંગની વનરેખા એ સઘળું બાણે કે કોઈ એક રૂપકથાની સોનાની લાકડીના સ્પર્શથી હમણાં જ બગી ઉઠેવા નીન સો દર્શની માફક, ચુપકીદી ધારણુ કરી રહેલા

આપણી આકાશની મુખ દ્રાષ્ટ સહામે સપૂર્ણ ખીલી નીકળ્યું હતું. સધળું જાણે જવતું જમતું, હાલતું ચાલતું હતું, ઉજ્જવળતાથી અને નવીનતાથી એ બધું જાણે કે પરિપૂર્ણ હતું.

તારાપદ સહની છાયા નીચે બેઠો. જળ સ્થળ આકાશ, ચારે તરફની સચલતા, સજીવતા વગેરેમાનું કાંઈ વિશેષ સમય સૂધી તારાપદના ચિત્તને આકર્ષી શકે તેમ નહોતું નદીતીરે વાછરડા પૂછડા હલાવી ચરતા હતા, જે પગે દોરડાથી બધાયલા ટંદુઓ ફૂદફા માસ્વાનો પ્રયન્ન કરી ધાસ ખાતા હતા કોઈકોઈ સ્થળે માછીલોડ નદીમા જળ નાખી માછલા પકડતા હતા. કોઈ કોઈ ગામના ઘાટ આગળ ન્હાના મ્હોટા બાળકો નદીના પ્રવાહમાં તરી આનંદઝોતુડ કરતા હતા સ્ત્રીઓ મ્હોટેથી સહાસ્ય વાત કરતી કરતી કમર સૂધી ન્ય જળમા ઉભી રહી સ્નાન કરતી હતી એમાનો કોઈ પણ દેખાત તારાપદના ચિત્તનું વિશેષ વખત માટે આર્પણું કરી શક્યો નહિ.

થોડા સમય પછી નૌકાના છાપરા ઉપર ચઢી જઈ તારાપદ આંખી લોકોની સાથે વાતચિત કરવા લાગ્યો વચ્ચે વચ્ચે જરૂર જણાતા તે માછીના હાથમાથી વાસડો લઈ હલેમા મારવા લાગ્યો. મુઠ્ઠાનીને જારે તમાકુ પીવી હોય ત્યારે તારાપદ પોતે જમ સુકાન હિમ્મત એમતો અને જે વખતે જે તરફ સુકાન ફેરવવાની જરૂર હોય તે વખતે તે ત કે ચતુરાઈથી સુકાન ફેરવતો.

મધ્યાકાળ થવા આગ્યો એટલે અન્નપૂર્ણાએ તારાપદને બોલાવી પૂછ્યું — “ભાઈ ! રાત્ર તું ચું ખાય છે ?”

તારાપદે ઉત્તર આપ્યો — “જે મળે તે ખાઉ છું-કોઈ દિવસે નર્થી પણ ખાતો.”

આ સુર આહ્વાન આતિથ્ય સ્વીકારવામા ઉદાસીનતા દર્શાવતે હોવાથી એ માટે અન્નપૂર્ણાને ઘણું દુઃખ થવા લાગ્યું આ ધર-ગદાર વગરના બાળકને ખવડાવી પીવડાવી તથા પહેરાવી એઢાડી ચરિતુન્ન કરવાની તેની ઘણી દમ્મજ હતી છતાં એ બાળક સાથે

પરિતૃપ્ત થશે એ અન્નપૂર્ણાના મમજવામાં આવ્યું નહિ. તેણે નોકર આકરને બોલાવી ગામમાંથી દૂધ, મીઠાઈ વગેરે ખરીદ કરાવી મગાવવા માટે ગરમડ કરી મૂકી. તારાપદે પ્રમાણુસર આહાર કર્યો; પરંતુ તેણે દૂધ પીધું નહિ. માન પસંદ કરવાવાળા મોતીબાણુએ પણ તેને દૂધ પીવાનો આમ્રદ કર્યો. તારાપદે ટૂંકમાં કહ્યું:—“ મને દૂધ ભાવતું નથી ”

નદી ઉપર જે ત્રણ દિવસ પસાર થઈ ગયા તારાપદે રાધકું પીરમનું, બળારમાંથી જોઈતી વસ્તુઓ ખરીદી લાવવી, નોકર ચલાવવામાં મદદ કરવી વગેરે સકળ કાર્યમાં ઝેઝા અને તત્પરતાથી લાગ લેવા લાગ્યો. જે કાંઈ દેખાવ નજરે પડતો તે તરફ તેની કૌતૂહલ ભરેલી દ્રષ્ટિ દોડતી હતી. જે કાંઈ કાર્ય તેના હાથ પાસે ઉપરિચિત થતું તેમાં તે પોતાની ઇચ્છાથી જ આકર્ષિતો હતો. તેની દ્રષ્ટિ અને તેનું મન સર્વદા સચળ થઈ રહેતા હતા એથી જ તે હમ્મેશા સચળ રહેતી પ્રકૃતિની માફક નિરતર નિશ્ચિત ઉદાસીન પરંતુ ક્રિયાસક્ત રહેતો હતો. મનુષ્ય માત્રની પોતાની અધિષ્ઠાન ભૂમિ હોય છે, પરંતુ તારાપદે આ અનંત વિશ્વપ્રવાહનું આનંદથી જિનવળ બનેલું એક નક્ષત્ર હતો. ભૂત ભવિષ્ય સાથે તેનું કાંઈ બંધન નહોતું. કેવળ સ્થાને જ ચાલ્યા જવાનું તેનું એક માત્ર કાર્ય હતું.

બીજી તરફથી ઘણા સપ્રદાયોમાં ભળેલો હોવાથી તારાપદે અનેક પ્રકારની મનોરંજક વિભાઓ શીખી શક્યો હતો. કાંઈ પ્રકારની ચિંતાનું આવરણ નહિ હોવાથી તેના નિર્મળ મનુષ્યતિપટ ઉપર સઘળા વસ્તુઓ ઘણી સહેલાઈથી મુદ્રિત થઈ જતી હતી. પાંચાલી, કીર્તન ગાન, પૌરાણિક ગીતિનાટ્ય વગેરેનું ઘણું ખરું સાહિત્ય તેને કંઈક થયું હતું. મોતીબાણુ હમ્મેશાના નિયમ પ્રમાણે એક દિવસે સંખ્યાકાળે તેમની સ્ત્રી તથા કન્યાને રામાયણ વાંચી સંભળાવતા હતા. કુશ અને લવનું સૂચન થતું હતું એવામાં તારાપદે

ઉત્સાહને દબાવી નહિ શકાવાથી નૌકાના છાપરા ઉપગ્રી નીચે ઉતરી આવી બોલ્યો.—“ પુસ્તક બાળુએ મૂકી દો અને હું કુશ લવનુ ગાન ગાઉં છું તે સાલજો ”

આમ કહી તેણે કુશ લવની પાચાલી ગાવાનો આરંભ કરી દીધો. તે સંગીતશાસ્ત્રના મકળ નિયમોનુ રક્ષણ કરી તન્મય બની જઈને મધુર સુગ્રી ગાતો હતો. માછીલોક પણ એ સંગીતથી મુગ્ધ બની જઈ દ્વાર પાસે આવી સાલજવા લાગ્યા હાસ્ય, કંઈક અને સંગીતથી એ સરિતાતીરના સધ્યાકાશમા એક અપૂર્વ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો,—બન્ને બાળુની નિમ્નજંઘ તટલૂમિ પણ જાણે મુગ્ધ બની ગઈ. પાસે થઈને જે સધળી નૌકાઓ ચાલતી હતી તેમા બેઠેલા માણસો ક્ષણ કાળ માટે ઉત્ક્રાંતિ બની જઈ તે તરફ કાન ધરી રહ્યા. જ્યારે સંગીત સમાપ્ત થયું ત્યારે સહુએ દુખિત ચિત્તે ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી વિચાર્યું, ‘ આટલા થોડા વખતમા જ કેમ મમાપ્ત થઈ ગયું ? ’

આસુથી ભીજાયેલી આખોએ અનપૂર્ણાએ તાગપદને પોતાના ખોળામા બેસાડી હૃદય સરસો ચાપવાનો વિચાર કર્યો. મોતીલાલે વિચાર્યું કે જો કાંઈ પણ રીતે એ બાળકને પાસે રાખી શકાય તો પુત્રની ખોટ દૂર થાય કેવળ ન્હાની બાળિકા ચારશશીનુ અંતઃકરણ ધર્મ્યા અને દ્વેષથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું.

ચારશશી તેના પિતા માતાનુ એકનુ એક સત્તાન હતી માતા પિતાના સ્નેહની તે કેવળ એકલી જ અધિકારિણી હતી. તેની કલ્પના એ તથા દુરાગ્રહનો પાર નહોતો. ખાલુ પહેરવું, કપડા પહેરવા વેણી ગુથવી વગેરે સર્વ કાર્યો સંબધી તેના મત સ્વાધીન હોવા છતાં એ મતોની કાંઈ સ્થિરતા નહોતી. જે દિવસે કાંઈ અથગે નિમ્ન ત્રણ હોય તે દિવસે માજ સજ્જ સંબધી તે કાંઈ હઠ લઈ બેઝશ એવો તેની માતાના અંતરમાં ભય રહેતો હતો. જો કાંઈ વખતે પહેલી જ વાર વેણી બરાબર ગુથવામા નહોતી આવતી તો પછી

ગમે એટલી મહેનત કરીને વેણી ગુથવા છતાં ચારુનું મન શાન્ત થતું નહોતું અને તેની ગડારોળ ચાતૂજ ગહેતી વળી જ્યારે તેનું વિત્ત પ્રમન્ન હોય ત્યારે કાંઈ પણ વિષયમાં તે કાંઈ આપત્તિ દર્શાવતી નહિ એવા પ્રસંગે તે પુષ્કળ પ્રેમ દર્શાવી માતાના હૃદયમાં વળગી પડી, તેના મુખ ઉપર ચુબન કરી તેને અચ્ચર બનાવી દેતી હતી એ નહાની બાળિકા નહિ સમજાય એવું એક રહસ્ય હતી.

ચારુશર્મા તેના અકળ હૃદયના સકળ વેગનો પ્રયોગ કરી મનમાં તે મનમાં તારાપદને તીવ્ર દ્વેષથી મારવા લાગી તેણે માતા પિતાને પણ સર્વ પ્રકારે અસ્થિર બનાવી દીધા બોજન વખતે ઝીંજ ચઢાવી પીગસેલી થાળીને હડએડો મારી દૂર ફેંકી દેવા લાગી. ગમે એવી ઉત્તમ રમોછ તેને અચ્ચર લાગવા માડી, દાર્દની મારવા લાગી તથા સકળ વિષયો માટે વિના કાગળુ દોષ દેવા લાગી તારાપદની વિદ્યાકળા તેનું તથા બીજાઓનું મન જેમ જેમ વિશેષ ખુલી કરવા લાગી તેમ તેમ તેનો ક્રોધ વધી જવા લાગ્યો તારાપદમાં કાંઈ પણ ગુણ હોવાનું તે સ્વીકારતી નહિ ઉત્તર તારાપદની વિદ્યાકળાની વિશેષ પ્રશંસા થવા લાગી એટલે ચરુનો અમતોષ પણ વધી જવા લાગ્યો તારાપદે જે દિવસે કુશ લવનું ગાન ગાયું તે દિવસે અન્નપૂર્ણાએ વિચાર્યું, 'સગીતથી વનના પશુ સુદ્ધા વસવાય છે આજે મ્હારી ચારુનું મન પણ પીગલ્યું હશે ' આમ વિચારી તેણે પુત્રીને પૂછ્યું, ' ચારુ ' તારાપદનું ગાન તને કેવું લાગ્યું ? ' કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય ચારુએ ડોક ધુણાવી એ ભાવનો જે ભાષામાં તરબુમો કરવામાં આવે તો એવો થાય કે, ' મિલકુલ સારું લાગ્યું નથી તથા કાંઈ પણ વખતે સારું લાગતું નથી ! '

ચરુના મનમાં ઇર્ષ્યાનો ઉદય થયો છે સમજી તેની માતાએ ચરુના દેખતા તારાપદ તરફ રોડ દર્શાવેલો માડી વાળ્યો. સંખ્યા ઝળ પછી ચારુ સ્વેળા જમીને સૂઈ જતી એટલે અન્નપૂર્ણા નૌકા-

ના ઓરડાના દાર પાસે આવીને બેસતી તથા મેલી' તુ તેમજ તારાપદ બહાર બેસતા. પછી અન્નપૂર્ણાના કહેવાથી તારાપદ ગાન ગાવાનો આજ્ઞા કરતો. તેના ગાનથી જ્યારે નદીનીરનું વિશ્રામ લેતું આનંદસૌન્દર્ય સધ્યાના વિપુલ અધકારમા મુખ્ય તથા નિ-અનુકૂળ થઈ રહેતું તેમજ અન્નપૂર્ણાનું ક્રોધજન્ય હૃદય સ્નેહ અને મૌનસૌન્દર્યના નમથી ઉલ્લાસ જતું ત્યારે એકાએક ચાર બિંદાનામાંથી બહાર આવી ગુસ્સાથી કહેતી કે, “ બા ! આ બધી ગમ્યક શા માટે કરો છો ? મને હું આવતી નથી.” માના પિતા તને એક હીને ઉઘાડી દઈ તારાપદને ઘેરી લઈ તેના સંગીતનો ઉપભોગ કર એ ચ અને માટે અસહ્ય હતું બન્ને કાળા તેજસ્વી નેત્રોવાળી એ બા બિંદાની અવાભાવિક નીવતાથી તારાપદને ઘણું કૌતુક લાગતું હતું. વાન કહી, ગાન સંભળાવી, તથા બધી બળવી તેણે એ બાબિંદાને વશ કરવાના ઘણા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેનો કોઈ પણ પ્રયત્ન અફળ થયો નહિ ! કેવળ તારાપદ મધ્યાન્હે જ્યારે સરિતામાં સ્નાન કરવા ઉતરતો, પરિપૂર્ણ જળરાશીની અદર ગૌરવણુના સુદર શરીરથી વિવિધ રીતે તરતો જળદેવતાના જેવો દેખાતો ત્યારે અરનું કૌતુક આકર્ષાયા વિનાય રહેતું નહિ. ચાર એ વખતની અધીર થિતે રાહ જોયા કરતી હતી; પરંતુ પોતાના અતરનો આગ્રહ તે કાંઈને જણાવા દેતી નહિ. તે એકાગ્ર મનથી નશમનો ગલપટ્ટો ગુથના ગુથતા વચ્ચે વચ્ચે જાણે કે તુચ્છભાવથી તારાપદની અતગણુલીલા જોઈ લેતી હતી

(૪)

નન્દીનામ ક્યારે અન્યુ ગયું તેની કાંઈ ખબર તારાપદે લીધી નહિ એ મોટી નૌકા અત્યંત મૃદુગતિથી કવચિત્ સહ ચઢતી કવચિત્ હલેસા મારી નદીની શાખા પ્રશાખાઓમાંથી ચાલી જવા માગી. નૌકામેહીઓના દિવસો પણ સધળા નદી ઉપનદીઓની માફક શાન્તિમય, મૌનસૌન્દર્યમય વિચિત્રતાની અદરથી સહેલાઈથી પસાર

થવા લાગ્યા. કાંઈને કાંઈ ઉનાવળ નહોતી મધ્યાન્હે સ્નાનાહાર કરવામા ઘણો વિલબ થઈ જતો તથા સધ્યાકાળ થતાં ન થતાંમા કાંઈ એક ગામના ઘાટ પામે ઝીમ ઝીમ અવાજની અંદર તારાઓના પ્રકાશમા નૌકા લગર નાખતી હતી

આવી રીતે દશેક દિવસે નૌકા કાઢાલિયા જઈ પહોચી. જમીન-દારના આમમનથી ઘેરથી પાકખી, ઘોડા વગેરેનો સમાગમ થયો. હાથમા વામની લાકડીઓ લઈ સિપાહીઓ અને તોફરોએ પોતાના ગુરુગભીર અવાજોથી ગામના ઉત્કંઠિત કામડાઓને ધણુ જ વાચાળ બનાવી દીધા.

આ સંઘળા મમરોહમાં વખત વીતિ જતો હોવાથી તારા પદ ઝડપથી નૌકામાથી ઉતરી પડી એક વખત અખા ગામમા ફરી વળ્યા. કાંઈને બાઈ, કાંઈને કાકા, કાંઈને દાદા, કાંઈને બહેન તથા કાંઈને માશી કહીને બે ત્રણ કલાકમા જ આખા ગામની ગાયે તેણે ન્તેહમબધ બાધી દીધો. કાંઈ પણ સ્થળે પ્રકૃત બધન નહિ હોવાથી એ બાળક આશ્ચર્યજનક ત્વરાથી અને સહેલાઈથી મહુની સાથે ઓગળાણ કરી શકતો હતો.

તારાપદ હરેકની સાથે સમાન બાવથી બળી જવાનુ જણતો હોવાથી તે ઘણી સહેલાઈથી હરેકનુ હૃદય હરી લેતો હતો. સંઘળા મિથિતિ તથા અવસ્થા તરફ તેને એક પ્રકારનો માહજિક મોહ હતો. બાળકની પાસે તે સપૂર્ણ સ્વાભાવિક બાળક હોવા છતાં તેનાથી ઐષ્ટ અને સ્વતંત્ર હતો. વૃદ્ધની પાસે તે વૃદ્ધ જેવો હોવા છતાં બાળક હતો. ગોવાળીઆ સાથે ગોવાળીઓ હોવા છતાં બાળક હતો. સંઘળા માણુગોના સકળ કાર્યોમા તે હમ્મેશાના મદદગારની માફક ભાગ લેતો હતો. મીઠાઈવાળાની દુકાને તે બેસીને વાત કરતો હોય અને એવામા દુકાન સંભાળવાનુ કહી મીઠાઈવાળો ધરમા જતો તો તારાપદ પામે લઈ મીઠાઈ ઉપર બેસતી માખોને હિડાવતો. તે મીઠાઈ બનાવવામા ઉરનાદ હતો, વણુકરનુ કામ જણતો હતો તથા કુભારનો ચાક ચલાવતા પણ તેને આવડતું હતુ.

તારાપદે આખા ગામને વશ કરી લીધું પરંતુ ગ્રામવાસિની કેવળ એક બાળિકાની ઇર્ષ્યા ઉપર તે જ્ય મેળવી શક્યો નહિ. કદાચ પણ પ્રકારે તારાપદને ઘણું દૂર હાકી કાઢવાની એ બાળિકા યત્ન કરતી હતી તથા એ વિષય જાણતો હોવાથી જ તારાપદ આ ગામમાં આવેલા દિવસ સૂધી બંધાઈ રહ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

પરંતુ બાળિકાવસ્થામાં પણ સ્ત્રી-પુત્રિના મનના રહસ્યને સમજવાનું કાર્ય કઠિન છે એ વિષયની ચાતુશીએ ખાતરી કરી આપી.

એક બ્રાહ્મણ પુરોહિતની કન્યા સોનામણિ પાંચ વર્ષની ઉંમરે વિધવા થઈ હતી એ ચારની સમાન વયની સખી હતી સોનામણિ પોતાનું શરીર સારું નહિ હોવાથી ઘેર પાછી ફરેલી પોતાની સખીને મળવા જઈ શકી નહોતી આરામ થતા તે જે દિવસે ચાતુશીને મળવા આવી તે દિવસે કાંઈ કામણુ સિવાય બન્ને સખીના મન ઉંચા થાય એવો બનાવ બન્યો.

ચાતુશીએ વાત ચાલુ કરી દીધી હતી તારાપદ નામક તેમને નીતન મળી આવેલા ગત્તની હકીકત સખીને વિસ્તારથી કહી સખીના ટોતૂકલ અને વિસ્મયને સમજાવતા ચઢાવી દેવાનો ચારએ વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ તેને જ્યારે એમ માલુમ પડી આવ્યું કે, તારાપદ સોનામણિથી અપ્રગિયિત રહ્યો નહોતો, તે સોનામણિની માતાને માફી કહી બોલાવતો હતો, માતાપુત્રી પાસે બેસી તેમને બમી બજવી સમજાવતો હતો તથા સોનામણિના અનુરોધથી તેણે તેને પોતાના હાથે એક વામની બસી બનાવી આપી હતી ત્યારે ચાતુશી અતઃકરણમાં અસહ્ય વેદના થવા લાગી તારાપદ વિશેષે કઠીને જ પોતાનો છે, તે પોતાની છુપી મિલકત છે, તેનો સામાન્ય આભાસ મેળવી તેના ઉપ ગુણથી મુગ્ધ થઈ લેટો ચાતુશી વગેરેને ધન્યવાદ આપે એવી જ તેની ઈચ્છા હતી. એ દૈવની કૃપાથી મળી આવેલો દુર્લભ બ્રાહ્મણ બાળક સોનામણિ સાથે

શા માટે હળીમળી ગયો ? જે પોતે તેને પ્રયત્ન કરીને કાઢાલિયા ન લઈ આવ્યા હોત તો સોનામણિ તેનું ક્યાથી દર્શન કરત ? આવા વિચારોથી ચારુનું સર્વાંગ સળગી ઉઠ્યું.

જે તારાપદને ચારુ ઇર્ષ્યાના બાણથી વીધી નાખવાના પ્રયત્ન કરતી હતી તે તારાપદ ઉપર પોતાનો એકલોનો અધિકાર નહોતો એમ જાણી તેને પ્રમુગ ઉદ્વેગ કેમ થયો ? એ મમજવાની શક્તિ કાનામા છે !

તે દિવસે બીજા એક સામાન્ય કારણને લીધે સોનામણિ સાથે ચારુએ કટ્ટી કરી નાખી પછી તેણે તારાપદના ઝોરડામા જઈ તેની બસીને ખૂદાર કાઢી નિર્દયતાથી ભાગી નાખવા માડી.

ચારુ પ્રચંડ આવેગથી એ બસીનો નાશ કરતી હતી એવામા તારાપદે એ ઝોરડામા પ્રવેશ કર્યો. બાળિકાની પ્રલયમૂર્તિ જોઈ તે વિસ્મિત બની ગયો તેણે કહ્યું - “ચારુ ! મ્હારી બમી શા માટે ભાગી નાખે છે ? ”

ચારુએ લાલચોળ નેત્રો અને લાલચોળ મુખથી કહ્યું - “હું જે કરું છું તે સારું જ કરું છું. ” આમ કહી પુનઃ બે ચાર વખત વિદીર્ણ બસી ઉપર પદાઘાત કરી બરાબ આવેલા કાંથી ગડતી ગડતી તે એ ઝોરડાની ખૂદાર ચાલી ગઈ. તારાપદે બમી ઉચકી જોઈ તો તે નકામી થઈ ગઈ હતી વિના કારણ પોતાની પુરાતન નિરપરાધ બસીની આવી આકસ્મિક દુર્દશા જોઈ તે પોતાના હાસ્યને રોકી શક્યો નહિ ચારુથી હરેક દિવસે તેને માટે ઘણા કૌતૂહલનો વિષય બની ગઈ.

તારાપદ માટે કૌતૂહલનું બીજું પણ એક ક્ષેત્ર હતું મોતીલાલ બાણની લાયબ્રેરીમા ઇંગ્રેજી છબીઓની ચોપડીઓ હતી ખૂદારના મુસાર સાથે તારાપદનો જોડતો પરિચય થયો હતો, પરંતુ એ છબીઓના જગતમાં તે કોઈ પણ પ્રકારે સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકતો નહોતો કેવળ કલ્પનાથી તેને સંતોષ થતો નહોતો.

છખીઓની ચાપડીઓ તરફ તારાપદનો આવો મોહ જોઇ એક દિવસે મોતીલાલ બાબુએ તેને કહ્યું—“ તુ ઇંગ્રેજ શીખીશ કે ? ”
જો શીખે તો પછી આ સધળી છખીઓનું રહસ્ય સમજી શકે. ”

તત્કાળ તારાપદે ઉત્તર આપ્યો —“શીખીશ”

મોતીલાલ બાબુએ અત્યંત પ્રસન્ન થઇ ગામની હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર રામરતન બાબુને હુમ્મેશા મધ્યાહને તારાપદને ઇંગ્રેજ શિક્ષણ આપવા માટે નિયુક્ત કર્યા.

(૫)

તારાપદ પોતાના પ્રખર સ્મરણશક્તિ અને પુણ્ય ધ્યાનથી ઇંગ્રેજ અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. તે જાણે કે એક નવીન દુર્ગમ ગણ્યની અદર બ્રમણ કરવા નીકળી પડ્યો. પુરાતન સંસારની સાથે તેણે બિલકુલ સંબંધ ગાળ્યો નહિ પાડોશના લોકો હવે તેને જોઇ શકતા નહિ. સધ્યા થતા પૂર્વે તે જ્યારે નિર્જન નદીતીર ઉપર ઝડપથી ફરતા ફરતા અભ્યાસ મુખરચ કરતો હતો ત્યારે તેનો ઉપામક બાળકસપ્રદાય દરમી ભક્તિ અને માનપૂર્વક તેને જોઇ રહેતો તેના અભ્યાસમાં બ્યાધાત દગ્વાનું સાહસ કોઇ કરી શકતું નહિ.

માનકાલ ચારુ પણ તેને વિશેષ વખત માટે જોઇ શકતી નહિ. પહેલાં તારાપદ અત્યુગ્મ જાળને અન્નપૂર્ણાની દષ્ટિ આગળ બેસી ભોજન કરતો હતો; પરંતુ તેમ કરતા કોઇ કોઇ વખત વિશ્વજ ચમ જતો હોવાથી તારાપદે મોતીલાલ બાબુને પ્રાર્થના કરી પોતે બહાર ભોજન કરી શકે એવો બદોબસત કરી લીધો એ પ્રકારથી દુખી થઇને અન્નપૂર્ણાએ આપત્તિ દર્શાવી હતી, પરંતુ બાળકનો અભ્યાસનો ઉત્સાહ જોઇ અત્યંત નતુષ્ટ થઇ મોતીલાલે આ નવીન વ્યવસ્થાને મંમતિ આપી હતી.

એવામાં ચારુશશી પણ એકાએક ઇંગ્રેજ શીખવાની હઠ લઇ એડી તેના માત પિતાએ પોતાની આ કલ્પનામયી કન્યાની વાતને પ્રથમ તો પગિહાસનો વિષય સમજી સ્નેહમિશ્રિત હાસ્ય કર્યું, પરંતુ કન્યાના

આ પ્રસ્તાવના પરિહામનો અર્થ પુષ્કળ અશ્રુધારાથી ઘોવાઈ ગયો. અતે એ એકદુર્બળ નિરુપાય વડિલોએ ગભીર ભાવથી બાળિકાના પ્રસ્તાવને સ્વીકાર્યો ચારુ તારાપદની સાથે ખેરી માસ્તર પાસે અભ્યાસ કરવા લાગી.

પરંતુ અભ્યાસ કરવો એ અસ્થિર ચિત્તવાળી બાળિકાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું. તે પોતે કાંઈ શીખી નહિ. તે કેવળ તારાપદના અભ્યાસમાં હરકત કરવા લાગી. અભ્યાસમાં તે પાછળ પડી જતી, છતાં કાંઈ પણ રીતે તારાપદની પાછળ રહેવાને તે ગજ નહોતી બાળિકાને મૂકી તારાપદ નવીન શિક્ષણ મેળવવા જતો એટલે તે ઘણો ગુસ્સો કરતી અને રડાગેળ કરવાને પણ સુક્તી નહિ. તારાપદ જુની ચોપડી પૂરી કરી નવી ચોપડી ખરીદતો એટલે ચારુ માટે નવી ચોપડી ખરીદવી પડતી અવકાશના વખતે તારાપદ પોતાના ઓગડામાં ખેમી એકાગ્રચિત્તથી અભ્યાસ કરતો હતો તે પણ આ બાળિકા સહન કરી શકતી નહોતી છુપી રીતે તે તે તેની નોટમાં શાહી ટોળતી, કલ્પન ચોરી જતી તેમજ અભ્યાસ કરવાના પાડને ચોપડીમાંથી ફાડી નાખતી હતી. તારાપદ એ બાળિકાના ઘણા જુદાંમને સહન કરી કૌતુક પામતો હતો તથા એ જુદાંમ અસહ્ય થતાં બાળિકાને તે કાંઈ પણ રીતે શાન કરી શકતો નહિ.

દૈવયોગે એ ઉપાય જડી આવ્યો એક દિવસે પુષ્કળ વિગ્રહ થઈ તારાપદ શાહીથી લુપ્ત થયેલા લખાણની ચોપડી ફાડી નાખી ચિતાતુર ગભીર મુખે બેઠો હતો ચારુ દાગ પામે ઉભી ગતી માર ખાવાનો વિચાર કરતી હતી, પરંતુ તેની આશા પૂર્ણ થઈ નહિ. તારાપદ કંઈ બોલ્યા સિવાય સુપ ખેમી રહ્યો બાળિકા ઓરડાની અંદર રોષભાવ ધારણ કરી ફરવા લાગી.

તે તારાપદની નજીક આવી જો તારાપદે ધાર્યું હોત તો તેના બગડા ઉપર એક મુક્કી મારી શકત, પરંતુ તે મુક્કી નહિ મારતા

ગભીરતાથી બેસી રહ્યો. બાળિકા મુશ્કેલીમાં પડી ક્ષમા કેવી રીતે માગતી તેનો અભ્યાસ તેણે કદાપિ કર્યો નહોતો; પરંતુ પશ્ચાત્તાપ કરતું તેનું હૃદય સહાધ્યયીની ક્ષમા મેળવવા માટે અત્યંત બ્યા-
કુળ બની ગયું હતું અને બીજો કાંઈ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી ફાટી ગયેલી નોટનો એક ટુકડો લઈ તાગપદની નજીક બેમી મ્હોટા મ્હોટા અક્ષરોએ તેણે લખ્યું, ‘ હું હવે કદાપિ ચોપડીમાં શાહી દોળીશ નહિ ’ આટલું લખી એ લખાણ તરફ તારાપદનું ધ્યાન બેચવા માટે ચાત્ર અનેક પ્રયાગની ચચામના દર્શાવવા લાગી. આતુ બેઠ તાગપદ હસતું મોઝી રાક્યો નહિ—હસી પડ્યો બાળિકા શર્મથી તથા ક્રોધથી ઉન્મત્ત બની જઈ એ ઓગડામાંથી ત્વગિત ગનિથી ખુદાર ચાલી ગઈ જે કાગળના ટુકડા ઉપર તેણે પોતાના હાથે દીનતા દર્શાવી હતી, તે કાગળનો અનંત કાગ અને અનંત જગતમાંથી અર્વાશે નાગ કરવાને તેનું હૃદય અંધીર બની ગયું તેના શોડનો પાર રહ્યો નહિ.

બીજી તરફથી ગકુચિત ચિત્તવાળી સોનામણિ એક બે વખત અભ્યાસગૃહની ખુદાર આટા મારી ડોઝિયું કરી ગઈ હતી. અખી ચારુશર્મીની માથે સર્વ વિષયોમાં તેનું ધણું બધુંત્વ હતું, પરંતુ તારાપદ સમઘી ચાત્રને તે અત્યંત લય અને સદેહમહિત બેતી હતી અને જે વખતે અતપુરમાં હોય એ વખત પસંદ કરી સોનામણિ તાગપદના દ્વાર પામે આવી ઉભી રહેતી તાગપદ ચોપડીમાંથી ઉચું બેઠ કહેતો, “ કેમ મોના, શી ખબર છે ? માશીને કેમ છે ? ”

મોનામણિ કહેતી, “ તમે ઘણા દિવસથી આવેલા નહિ હોવાથી બાએ તમને બોલાવ્યા છે બાની મિમારીમાં તમે તેને બેવા નહિ આવો કે ? ”

આના સમયે એકાએક ચારુ આવી હાજર થતી. સોનામણિ હાફળી ફાફળી બની જતી. તે બંને કે છુપી રીતે સખીની સ-

પતિન ચોરી કરવાને કેમ આવી ન હોય ? ચારુ કહ્યવરને સમ
મમા ચઢાવી આખ મહો ફેરવી કહેતી, “ કેમ મોના ! અભ્યાસને
વખતે તું હરગત કરવા કેમ આવી છે ? હમણા જ હું બાપાને
જાહેને કહી દઈશ ” આવા મમમે જાણે કે તે પોતે તાગપદની
ફેખરેખ રાખનાર પ્રોદ્ય કેમ ન હોય, તથા તાગપદના અભ્યાસમા
મહજ પણ વ્યાધાત ન થાય એવો ભાવ તે દર્શાવતી, પરંતુ તે
પોતે આવા કવખતે તાગપદના અભ્યાસક્રમમા શા અભિગ્રામથી
ઉપચિત થતી હતી એ વાત અતર્થામીથી ગુપ્ત નહોતી તથા એ
વાત તાગપદ પણ જાણુનો હતો ખીયારી સોનામણિ પુષ્કળ
ભક્ષીત જની તન્દાળ એક મહોટો અમત્ય ઉત્તર ઉત્પન્ન કરતી
ત્તી, પત્ની ચારુ જ્યાં તિરસ્કાર ભાવથી તેને જૂઠી કરીને સખો
ધતી ત્યાં તે હનિત અને પરાજિત થઈ દુખિત ચિત્ત ચાલી
જતી હતી દયાર્દ્ર તારાપદ તેને બોલાવી કહેતો, “ સોના, આજે
અધ્યાનજો હું તારે ઘેર આવીશ ” ચારુ નાગણુની માફક
ગર્જ ઉઠી કહેતી, “ જવાનું નથી, અભ્યાસ નથી કરવો કે ? આ
વાન હું માન્ય મદાશયને કહી દઈશ ” ચારુના આ રાસનથી
અમ નહિ પામતા તાગપદ એક બે દિવસે સધ્યાકાળે સોનામણિને
રોગ ગયો હતો ત્રીજા અને ચોથી વખતે ચારુએ પોતાના શાસનને
નમ્ર નહિ ગાખતા કડિન બનાવ્યું તારાપદને બહાર જવાનો વખત
યગ્ય એટલે ધીમે પગને આવી ચારુએ વરતી કુચીઓના ભુમખામં
ની એક કુચીથી તાગપદનું બાગણુ બધ કરી દીધું. સધ્યાકાળ
ધીનિ જતા સૂઈ તારાપદને કેદી હાલતમા ગહેવું પડ્યું ગમે ભોજન
કરવાને વખતે ચારુએ ઠાર ઉઘાડ્યું તારાપદે ગુસ્સે ભરાઈ કાઢ
વાત કરી નહિ તથા ખાધા સિવાય તે ચાહ્યા જવાની તૈયારી
કરવા લાગ્યો એટલે પશ્ચાત્તાપથી વ્યાકુળ બનેલી ચારુ હાથ જોડી
વાગવાર કરગરીને કહેવા લાગી — “ હું તમારે પગે પડુ છું;
હવેથી આવું કામ કદાપિ નહિ કરું. તમે જ્યાં જવું હોય ત્યાં
ખાઈને જાઓ ! ”

આટલું કરગરવા છતાં તારાપદે જ્યારે ચારુનું કહેવું માન્યું નહિ ત્યારે તે અધીર બની રડવા લાગી. તારાપદ સકટમાં પડી પાછો ફરી જમવા બેઠો.

તારાપદની સાથે સદ્વ્યવહાર કરવાની ચારુએ ઘણી વખત એકાન્તમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, પરંતુ સોનામણિ વગેરે બીજા પાત્ર છ માણસો વચ્ચે આવી પડતા એટલે ચારુનો મિનનજ ફરી જતો હતો; તે કોઈ પણ પ્રકારે આત્મસંવરણ કરી શક્તી નહોતી કેટલાક દિવસ સુધી તે જ્યારે ઉપરાઉપરી સદ્વર્તન ચલાવતી ત્યારે એક પ્રકારના ઉત્કટ આકસ્મિક વિલંબ માટે તારાપદ સાવધાન-તાથી તૈયાર રહેતો હતો. એકાએક એ હુમલો કર્યો ત્યારે દિશા એથી આવશે એ કહી શકાતું નહિ. એ હુમલા પછી પ્રચંડ તોફાન, તોફાન પછી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ અને ત્યાર પછી પ્રસન્ન સ્નિગ્ધ શાન્તિ નિર્માણ થયેલી હતી.

(૬)

આવી રીતે લગભગ બે વર્ષ પસાર થઈ ગયા આટલા લાંબા વખત માટે પહેલાં તારાપદ કોઈ પણ સ્થળે કોઈની પણ પામે બંધાઈ રહ્યો નહોતો. અજ્યામતી અદરના એક આર્જુણથી તેનું મન ખેંચાઈ રહ્યું હોય એમ લાગતું હતું, ઉન્મરના વધવા સાથે તેના સ્વભાવમાં ફેરફાર પડતો હોય એમ લાગતું હતું. બાહ્યે કે સ્થાયી થઈ બેઠી સમારના સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા તેના અંતરમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેની મહાધ્યયી બાળિકાના હૃદયમાં જોવામાં આવતા અચળ જુદમના મોન્દર્ય અમણતા તેના હૃદય ઉપર બંધનનો વિન્તાર કરવા માડ્યો હતો.

બીજી તરફથી ચારુની ઉન્મર લગભગ અગીયાર વર્ષની થઈ હતી. મોતીમાણુએ કન્યા માટે પાત્ર શોધી કાઢવાની તૈયારી કરી. કન્યાનો વિવાહજન ઉપજિત થયેલો હોવાથી મોતીમાણુએ તેને ઇંગ્રેજ શિક્ષણ આપવાનું બંધ કર્યું તથા તેને બહાર જવા આવ-

વાનો નિષેધ કર્યો આવા આકસ્મિક અવરોધથી ચારુએ ધરની અંદર ધણુ ગભીર આંદોલન ઉપસ્થિત કર્યું

એક દિવસે અન્નપૂર્ણાએ મોતીબાણુને બોલાવી કહ્યું —“ તમે પાત્ર શોધી કાઢવાની ખટપટ શા માટે કરો છો ? તારાપદ ધણો સારો છોકરો છે. વળી તેણે ચારુને પસંદ કરી હોય એમ લાગે છે ”

આ વાત સાંભળી મોતીબાણુએ ધણુ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું. તેમણે કહ્યું —“ એ કામ કદાપિ કરી શકાય કે ? તારાપદના કુળને કોઈ જાણતું નથી. મહારી એકની એક કન્યાને હું સારે ઘેર આપવા ઇચ્છુ છું.”

એક દિવસે રાયડાગાના બાણુએને ઘેરથી બે ત્રણ માણસો કન્યા જોવા આવ્યા ચારુને વન્નાજકારોથી વિશુષિતા કરી બેઠક-જાનામા મોકલવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો, પરંતુ તે શયન-ગૃહના દ્વાર બંધ કરી અંદર બેસી રહી—કોઈ પણ રીતે બહાર નીકળી નહિ અતે મોતીબાણુને રાયડાગાના માણસો પાસે અસત્ય વચન ઉચ્ચારવા પડ્યા તેમણે કહ્યું —“ અમારી ચારુશશીની તમિ યત એટાએક જગડી છે. આજે તેને બહાર લાવી શકાય તેમ નથી ” જોવા આવેલા માણસોએ વિચાર્યું, “ કન્યામાં કોઈ જોડખાપણુ હશે તેથી જ આવી ચતુરાઈનો આશ્રય સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ”

હવે મોતીબાણુ વિચારવા લાગ્યા —“ તારાપદ સર્વ પ્રકારે જોગ્ય પાત્ર છે વળી હું એને મહારા ઘરમાં જ રાખી શકીશ. મહારે મહારી એકની એક કન્યાને પારકે ઘેર નહિ મોકલવી પડે ” વળી પોતાની કલ્પનામયી સ્વેચ્છાચારી સ્વતંત્ર સ્વભાવની કન્યાના આત્યાચારોને યાદ કરી તેમણે એમ પણ વિચાર્યું કે, “ મા બાપની સ્નેહપૂર્ણ નજર આગળ એના આત્યાચારો અને વર્તન ગમે એટલું ક્ષમાપાત્ર લાગતું હોવા છતાં સ્વસુરપક્ષમા કોઈ એવું ક્ષત્રુન કરી શકે તેમ નથી. ”

પછી પતિ પત્નીએ બધો વિચાર કરીને તારાપદ્મ કુળ વગેરે હકીકત જાણવા માટે માણસ રવાના કર્યો ત્યાંથી એવી ખબર આવી કે, વશ ઉત્તમ પરતુ દરિદ્ર છે. મોતીબાણુએ તારાપદ્મની માતા અને વડિલ ભાઈ તરફ પોતાની ઇચ્છા જણાવી. આનંદથી અધીર બની જઈ સંમતિ આપવામાં તેમણે એક ક્ષણનો પણ વલખ ન કર્યો.

કાકાદિયાના મોતીબાણુ અને અન્નપૂર્ણા વિવાહનો દિવસ અને મુહૂર્તની આલોચના કરવા લાગ્યા. કાંઈ પણ પ્રકારને છેવટ સુધી ગુપ્ત રાખવાનો મોતીબાણુનો સ્વભાવ હોઈ તેમણે આ વિષયને પણ ગુપ્ત રાખ્યો.

ચારુશશીને કાળૂમાં રાખી શકાઈ નહિ વચ્ચે વચ્ચે તે તારાપદ્મના અભ્યાસગૃહમાં જઈ તેના અભ્યાસની એકાન્ત શાન્તિને એકાએક દૂર કરી નાખતી હતી તેથી આજકાલ એ નિર્દોષ મુક્ત સ્વભાવના પ્લાહણ બાળકના ચિત્તમાં વચ્ચે વચ્ચે ક્ષણ દાળ માટે વિજળીના ચમકારા જેવી એક પ્રકારની અપૂર્વ ચચળતા પ્રવેશ કરતી હતી કાંઈ કાંઈ દિવસે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી તારાપદ્મ મોતીબાણુની લાયબ્રેરીમાં જઈ છબીની ચોપડીના પૃષ્ઠો ઉલટાવતો હતો એ છબીઓના મિશ્રણથી જે કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થતી તે પ્રથમના કરતાં ઘણી સ્વતંત્ર તથા વિશેષ રંગીન હતી ચામુ અદ્ભુત આચરણ જોઈ તે હવે પ્રથમની માફક તેનો પરિહાસ કરી શકતો નહોતો ચારુ ભુદ્ધ ગુળરતી તો તેને મારવાનો વિચાર મનમાં આવતો નહોતો. પોતાનું આ નહિ સમજી શકાય એવું પરિવર્તન તેને પોતાને એક નવીન સ્વપ્ન જેવું દેખાવા લાગ્યું.

શ્રાવણ માસનો એક શુભ દિવસ વિવાહ માટે નક્કી કરી મોતીબાણુએ તારાપદ્મની માતા અને ભાઈ બહેનોને તેરાવવાની જોડવણ કરી, પરંતુ એ કાર્ય તેમણે તારાપદ્મથી ગુપ્ત રાખ્યું આતશગાજનો

બદોઅસ્ત કરી રાખવાની તેમણે ફલકતાના પોતાના કારબારીને સૂચના કરી જરૂરી વસ્તુઓની યાદી પણ મોકલી આપી.

આકાશમા નવીન વર્ષાના વાદળો ફોડવા લાગ્યા. ગામની નદી અત્યાર સુધીમા લગભગ સુકાઈ ગઈ હતી, વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે નીચાણવાળી જમીનમા મલિન પાણી ભરાઈ રહેલું એવામાં આવતું હતું સુકાઈ ગયેલા નદીમાર્ગમા ગાડા જવાનો ચીલો પડેલો હતો. એવામા એક દિવસે પિતાને ઘેર પાછી ફરેલી પાર્વતની માફક કોઈ સ્થળેથી જળધાગ ફલ ફલ હાસ્યસહ ગામના જન્ય વક્ષ ઉપર આવી પહોંચી—દિગ્ગંજ બાગક બાગિકાઓ તીર ઉપર આવી ઉચ્ચ સ્વરે નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. અતૂટ આનંદથી વારંવાર જળમા ફૂટકા મારી તેઓ નદીને જાણે કે આલિંગન કરી પકડવા લાગ્યા. ઝુપડીમા રહેતી સ્ત્રીઓ તેમની પરિચિત પ્રિય સહચરીને એવા માટે ખહાર નીકળી—શુષ્ક નિર્જીવ ગામની અંદર કોઈ સ્થળેથી એક પ્રબળ વિપુલ પ્રાણપ્રવાહે આવી જાણે કે પ્રવેશ કર્યો. દેશ વિદેશમાથી માલ ભરી ન્હાની મોટી નૌકાઓ આવવા લાગી. સરિતાના ઘાટ મધ્યાહ્નને વિદેશી માછીઓના સંગીતજ્વનિથી મુંઝ રહેવા લાગ્યા બન્ને તીર ઉપરની ગામરૂપી કન્યાઓ પોતાનું આખું વર્ષ પોતાના એકાન્ત ખુશામા સસાર લઈ પસાર કરે છે. વર્ષા સમયે ખહારની બૃહત્ પૃથ્વી વિચિત્ર દ્રવ્યસામગ્રી લઈ ગેરુઆ રમના જળ-રથમા ચઢી એ ગ્રામ્ય કન્યાઓની ખબર લેવા આવે છે; એ વખતે જગનની સાથેના સ્નેહસબંધના ગર્વથી થોડા દિવસ માટે તેમની હુદ્રતા ધોવાઈ જાય છે, સંબળુ સચળ, જાગ્રત અને સજીવન બની જાય છે તથા મૌન ધારણ કરી રહેલા નિસ્તબ્ધ દેશમા ધણે દૂર આવેલા ગળ્યના ગભીર અવાજ આવી ચારે તરફના આકાશને અદિશિત બનાવી દે છે.

આ વખતે કુહુલકાટા ગામમાં રથયાત્રાનો એક વિખ્યાત એવો થવાનો હતો. આદતીથી પ્રકાશી રહેલા સંધ્યાકાળે તારાપદ ઘાટ ઉપર ગયો તો કોઈ નાકામા તેણે અલિનય મડળીને, કોઈમાં

રામલીલા મડળાને, કાંઈમા વેચવાના માલ સાથે વેપારીને મેળા તરફ જતા જોયા. કાંઈ મડળમા સંગીત ચાલતું હતું, કાંઈ મડળમાં હાસ્યાશ્રાપ ચાલતો હતો, કાંઈ મડળમા નૃત્ય સાથે ગીત ચાલતું હતું. એ સત્રગા લિન લિન ધ્વનિથી આકાશ જાણે કે વિદીર્ણ થતું હતું ઉતેજનાનો પાર નહોતો જેત જેતામા પૂર્વ દિશામાથી મેઘરાશીએ કાળો શઢ એચી આકાશના ઘણાખગ ભાગને ઢાકી દીધો. ચદ્ર મેવ નીચે છુપાઈ ગયો. પૂર્વનો વાયુ પુષ્કળ વેગથી વહેવા લાગ્યો. મેઘની પાછળ મેઘ દોડવા લાગ્યા નદીતીર ઉપરની વનશ્રેણિ જાણે કે અધકારમા છુપાઈ ગઈ મેઘગર્જના થવા લાગી. રાત્રિનો ઝીમ ઝીમ અવાજ જાણે કે એ અધકારને ભેદવા લાગ્યો. આજે જાણે કે સમસ્ત જગતની રથયાત્રા હતી ચક્ર ફરતા હતા, ધન્યો ફરકતી હતી, પૃથ્વી કપતી હતી, મેઘની ગર્જના થતી હતી, વાયુ વિહરતો હતો, નદી વહેતી હતી, નૌકાઓ ચાલી જતી હતી, સંગીત ચાલતું હતું. જેત જેતામા મહા ગભીર અવાજથી મેઘ ધુગકવા લાગ્યો આકાશને ચીરી વિજળી ચમકવા લાગી અધકારમાથી મુષળધારાથી વરસતી વૃષ્ટિની ગધ આવવા લાગી કેવળ નદીને એક તીરે એક બાજુએ કાઠાલિયા ગામ પોતાની કુટીરનું દાર બધ કરી, દીપક જુગાવી ચુપકીદીથી ઊંઘવા લાગ્યું.

બીજે દિવસે તારાપદની માતા અને ભાઈ બહેનો કાઠાલિયાની નદીના ઘાટ ઉપર ઉતર્યા કલકતાથી વિવિધ સામગ્રી ભરેલી ત્રણ મોટી નૌકાઓએ આવી ઘાટ ઉપર લગર નાખ્યા, પરંતુ તે દિવસે તારાપદ કાંઈની નજરે પડ્યો નહિ સ્નેહ, પ્રેમ અને બધુત્વનું કપટ-બધન ચોતરફથી પોતાને સર્વાંશે ઘેરી લે તે પહેલા જ આખા ગામનું હૃદય ચોરી લઈ, વાદળાઓથી અધકારમયી બનેલી વર્ષાઋતુની રાત્રે એ બ્રાહ્મણ બાળક આસક્તિ વગરની ઉદાસીન જનની વિશ્વ-શૃર્વની પાસે ચાલ્યો ગયો હતો.

અધ્યાપક

(૧)

કૉલેજમાં મહારી સાથે બહુતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર મહારે વિશેષ પ્રભાવ હતો. સહુ મહેને હરેક વિષયનો જ્ઞાના સમજતા હતા. એમ સમજવાનું કારણુ ગમે તે હો પરતુ સકળ વિષય સંબંધી હું મહારો મત દર્શાવી શકતો હતો. ઘણા ખરા માણસો ભાર દબને હા અગર ના કહી શકતા નથી, પણ હું એ સારી રીતે કહી શકતો હતો.

મતામત આપવા ઉપરાંત હું પોતે લેખો લખતો હતો, ભાષણો આપતો હતો, કવિતાઓ બનાવતો હતો, સમાલોચના કરતો હતો તથા સર્વ પ્રકારમાં હું મહારા સહપાઠીઓની ઇર્ષ્યા તથા શ્રદ્ધાનું પાત્ર બની ગયો હતો.

કૉલેજમાં છેવટ સુધી મહારા મહિમાનું મહત્વ રાખી હું બહાર આવી શક્યો, પરતુ એવામાં મહારા ખ્યાતિસ્થાનનો શનિ એક નવીન અધ્યાપકની મૂર્તિ ધારણુ કરી કૉલેજમાં ઉદિત થયો.

અમારા એ વખતના એ નવીન અધ્યાપક એક સુવિખ્યાત માણસ હોવાથી મહારા આ જીવનવૃત્તાતમાં હું તેમનું નામ ગુપ્ત રાખુ તો તેથી તેમના ઉજ્જવળ નામને કંઈ નુકસાન થાય તેમ નથી મહારા તરફના તેમના વર્તનને ધ્યાનમાં રાખી હું તેમને આ ઇતિહાસમાં વામાચરણુ નામથી ઝોળખાવીશ.

એમની ઉમ્મર મહારાથી કાંઈ વિશેષ મહોટી નહોતી. થોડા દિવસ થયા એમ, એની પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પસાર થઈ ટેની માહેબની વિશેષ પ્રશંસા મેળવી તેઓ બહાર આવ્યા હતા, પરતુ તેઓ બાહ્ય હોવાથી સહુથી દૂર અને સ્વતંત્ર હોય એમ લાગતું હતું. તેઓ સમકક્ષીન સમવયસ્ક હોય એમ લાગતું નહોતું. અમારું નવીન હિંદુઓનું મંડળ પરસ્પરમાં તેમને બ્રહ્મદૈત્ય કહી બોલાવતું હતું.

અમારી એક તર્કસભા હતી. હું જ એ સભાનો વિકાસ-
દિત્ય તથા નવરત્ન હતો. અમે છત્રીસ સભ્યમાંથી પાંત્રીસને ગણુ-
નામાંથી બાદ કરતા જે એ એક સભ્ય રહેતો હતો તેની યોગ્યતા
સંબંધી મહારી જેવી ધારણા હતી તેવી જ ધારણા એ એક માટે
પાંત્રીસ સભ્યોની હતી.

એ સભાના વાર્ષિક અધિવેશન માટે મહે કાલ્કાંઈલની સમા-
લોચના કરી એક ઓજસ્વી લેખ તૈયાર કર્યો હતો. એ લેખના
અસાધારણત્વથી મધળા શ્રોતા ચમકી ઉઠશે એવો મહને દૃઢ વિ-
શ્વાસ હતો. મહે એ લેખમાં કાલ્કાંઈલની આરભથી અત સૂધી
નિદા કરેલી હોવાથી મહારો વિશ્વાસ અસંભવ નહોતો.

એ અધિવેશનાના પ્રમુખ વામાચરણ બાણુ હતા. લેખ
વચ્ચાઈ રહ્યા પછી મહારા સહાધ્યયી ભકતો મહારા મતની અસીમ
સાહસિકતા તથા ઈશ્તિજી ભાષાની વિશુદ્ધ તેજસ્વિતાથી મુગ્ધ તેમજ
ચુપ બની ગયા કાંઈને કાંઈ બોલવું નથી એમ સાલળી વામાચરણ
બાણુએ ઉઠી શાન્ત ગભીરસ્વરથી એવું સમજાવી દીધું કે, સુવિ-
ખ્યાત અમેરિકન લેખક લાવેલ સાહેબના લેખમાંથી મહારા લેખનો
જે ભાગ ચોરી કરેલો હતો તે ધણો ચમત્કારિક હતો તથા જે ભાગ
મહે પોતે લખ્યો હતો તે જો તદ્દન કાઢી નાખ્યો હોત તો
સારું થાત

લાવેલની સાથે મહારા મતનું જ નહિ પરંતુ ભાષાનું સુદ્ધ
અવિકળ ઐક્ય જોવામાં આવે છે એવું જો તેમણે કયું હોત તો
તેમનું કહેવું ખરું ગણાત અને અપ્રિય ન લાગત

આ બનાવ બની ગયા પછી, સહાધ્યયીઓનો મહારા તરફ જે
અખંડ વિશ્વાસ હતો તેમાં એક ખડરેખા પડી. કેવળ મહારા
હમ્મેશાના અતુરકત ભક્તશ્રેષ્ઠ અમૂલ્યચરણના હૃદયમાં બિલ્કુલ
વિકાર ઉપજ્યો નહિ. તે મહને વારવાર કહેવા લાગ્યો કે, 'ત-

માન વિદ્યાપતિ નાટક એક વખત એ બહદૂરને વાચી સંભળાવો, પછી હું જોઉં કે, એ સખધી નિન્દાખોર શું કહે છે ?

રાજા શિવસિંહની મહિષી લક્ષ્મીદેવીને કવિ વિદ્યાપતિ આત્મ-હતા તથા તેને જોયા સિવાય તેઓ કવિતા લખી શકતા નહોતા. આ વસ્તુને અવગણીને મહે એક પરમ શોકાવહ ઉચ્ચ વર્ગનું પદ નાટક રચ્યું હતું મહારા. શ્રીતાઓમાથી જેઓ પુરાતત્ત્વની મર્યાદાનું લંઘન કરવા ઇચ્છતાં નહોતા તેઓ કહેતા કે, ‘ ઇતિહાસમાં એવા બનાવ બન્યો નથી ’ હું તેમને કહેતો હતો કે, ‘ એ ઇતિહાસનું દુર્ભાગ્ય છે ! જો એવો બનાવ બન્યો હોત તો ઇતિહાસ વિગત સરમ અને સત્ય થાત ’

નાટક ઉચ્ચ વર્ગનું હતું એ વાત હું કહી ચુક્યો છું અમૂલ્ય એને સર્વોચ્ચ શ્રેણીનું નાટક કહેનો હતો. હું મૂકે પોતાને જેટલો ધારતો હતો તે કરતાં એ મૂકે વિશેષ ધારતો હતો મહારા. ક્યું એક વિરાટ રૂપ તેના ચિત્રમાં અકિત થઈ ગયું હતું તેનો હું પોતે પણ કાંઈ નિશ્ચય કરી શકતો નહોતો.

વામાચરણ બાણને એ નાટક વાચી સંભળાવવાની સલાહ મૂકે ખોટી લાગી નહિ, કેમ કે એ નાટકમાં નિન્દા યોગ્ય છિદ્ર એક પણ નથી એવો મહારો દૃઢ વિશ્વાસ હતો એવટે બીજા એક દિવસે તર્કસભાનું વિશેષ અધિવેશન મળ્યું. વિદ્યાર્થી વર્ગ સમક્ષ મહે મહારા નાટક વાચી સંભળાવ્યું તથા વામાચરણ બાણએ તેની સમાલોચના કરી.

એ સમાલોચનાનો વિસ્તારથી અત્રે ઉલ્લેખ કરવાની મહારી ઇચ્છા નથી દૂકમાં એટલું જ કહું છું કે, એ સમાલોચના મૂકે અનુકૂળ થઈ નહોતી નાટકના પાત્રોના ચરિત્ર તથા તેમના મનોભાવો નિદિષ્ટ વિશિષ્ટત્વ મેળવ્યું નથી, સવળા ભાવ વરાળ જેવા અનિશ્ચિત છે. લેખકના અતઃમા આકાર અને જીવન મેળવી તેઓ રચાયા નથી એવો વામાચરણ બાણનો મત હતો.

વીંછીના પુ ઝડા ઉપર જ ઝેરી આકડો હોય છે—વામાચરણ આશુની સમાલોચનાના ઉપસહારમાં જ ધણુ તીવ્ર ઝેર ભરેલું હતું આસન ઉપર બેસતા પહેલાં તેમણે કહ્યું કે, મહારા આ નાટકના અનેક દેખાવ તથા મળ ભાવ ગેટેએ રચેલા ટાસોના નાટકનું અનુકરણ હોઈ ઘણું સ્થળે તો અનુવાદ જ છે

આ વાતનો હું ઉત્તર આપી શકું એમ હતો હું સહેલાઈથી કહી શકું કે, અનુકરણ કરવું એમાં નિન્દા જેવું કાંઈ નથી. સાહિત્યના રાજ્યમાં ચોરીની વિદ્યા પકડાઈ જાય તો પણ એ મહોટી વિદ્યા છે સાહિત્યના મહોટા મહોટા માણસોએ એવું કામ કર્યું છે ગેહપિયગ મુદ્દા એ અપવાદથી બચી શકે તેમ નથી સાહિત્યમાં જેની ચોરીજીનેત્રિટી ઘણી વધારે હોય છે તેઓ જ ચોરી દગવાનું આહમ કરે છે, કેમ કે તે પાગડી વસ્તુને સર્વાંગે પોતાની કરી શકે છે

આની બીજી પણ ઘણી હકીકત હું કહી શકું તેમ હોવા છતાં તે દિવસે હું કાંઈ બોલ્યો નહિ એનું કારણ વિનય નહોતું. બગી વાત એ છે કે, તે દિવસે એમાની કાંઈ હકીકત મહને યાદ આવી નહોતી લગભગ છ સાત દિવસ પછી એક પછી એક ઉત્તર આવ્યા ત્યાં ત્યાં જાણીને માફક મહારા મનમાં ઉદ્ધિત થવા લાગ્યા, પરંતુ શત્રુ પક્ષ પામે હાજર નહિ હોવાથી એ અસ્થે કેવળ મહને જ વીચી નાખવા લાગ્યા એ સઘળી હકીકત મહારા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને સભળાવવાનો મહે વિચાર કર્યો, પરંતુ મહારા ગધેડા જેવા મૂર્ખ અહાધ્યયીઓની સુદ્ધિ એ હકીકત સમજી શકે એમ મહારા લાગ્યું નહિ તેઓ ઝેટલું જ જાણતા હતા કે, ચોરી એ ચોરી છે મહારી ચોરી અને બીજાની ચોરીમાં કેટલો તફાવત છે એ સમજી શકવાની તેમનામાં શક્તિ હોત તો મહારા અને તેમનામાં વિશેષ તફાવત મહેત નહિ

બી, એ,ની પરીક્ષા આપી પરીક્ષામા પમાર થવા માટે કાંઈ સદેહ નહોતો, પણ મનમા આનંદ રહ્યો નહિ વામાચરણની પેલી કેટલીક વાતોના આધાતથી મ્હારી સવળી ખ્યાતિ અને આશાનુ ગગનભેદી મહિર તૂટી પડી લગ્ન ખડેર બની ગયું કેવળ અમોઘ અમૂલ્યની મ્હારા તરફની શ્રદ્ધા બિલકુલ ઓછી થઈ નહિ પ્રભાને જ્યારે યશ સૂર્ય મ્હારી રહામે ઉદિત હતો ત્યારે એ શ્રદ્ધા અતિ દીર્ઘ જાયાની માફક મ્હારા ચરણોમા નમી ગઈ હતી અને પછી મધ્યાકાળે જ્યારે મ્હારો યશ સૂર્ય અમ્નાચામા ઉતરી પડવા લાગ્યો ત્યારે પણ એ શ્રદ્ધાએ પોતાની લબાઈ વિસ્તારી દધને, મ્હારા ચરણોનો ત્યાગ કર્યો નહિ છતાં એ શ્રદ્ધાથી કાંઈ પરિતૃપ્તિ નહોતી, એ કેવળ શૂન્ય જાયા હતી. એ મૂઠ ભક્તહૃદયનો મોહા-ધકાર હતો—બુદ્ધિની ઉજવળ કિરણુછટા નહોતી.

(૨)

મ્હારો વિવાહ કરવા માટે પિતાએ મ્હને દેશમા તેડાવ્યો મ્હે થોડા દિવસનો મમય લીધો.

વામાચરણ બાણુની સમાલોચનાથી મ્હાગ પોતાનામા આત્મ વિરોધ અને વિદ્રોહભાવ ઉપજ્યો હતો. મ્હારો સમાલોચક અશ મ્હાગ લેખક અશને ગુપ્ત રીતે આધાત કરતો હતો એ સબધી બદલો લેવાનું જજાવી મ્હારો લેખક અશ એમ કહેતો હતો કે, ફરી એક વખત હું લખીશ. પછી હું મ્હોટો છું કે મ્હારો સમાલો-ચક મ્હોટો છે એ જોઈ લઈશ.

વિશ્વપ્રેમ, અન્યને માટે આત્મત્યાગ તથા શત્રુને ક્ષમા-એ ભાવેવાનું અવલબન કરી ગઈ અગર પછ લખવાનો મ્હે મ્હારા મન માથે વિચાર કર્યો એવું લખાણ લખી બગાળી સમાલોચકો માટે સુગૃહત સમાલોચનાનો ખોરાક મેળવી આપવાનું મ્હે વિચાર્યું.

એક સુદર નિર્જન સ્થળે બેસી મ્હાગ જીવનની સહુથી મુખ્ય કીર્તિનું સૃષ્ટિકાર્ય પૂર્ણ કરવાનો મ્હે નિશ્ચય કર્યો. ઓછ

ઝોછા એક માસ માટે બધુખાધવો તથા પરિચિત અપરિચિતમાથી કાંઈની પણ મુલાકાત નહિ કરવાની મહે પ્રતિજ્ઞા કરી.

અમુદ્યને બોલાવી મહે તેને મ્હારો વિચાર જણાવ્યો. મ્હારો વિચાર જાણી તે સ્તબ્ધિત બની ગયો તે જાણે કે એ વખતે જ મ્હારા લઘાટ ઉપર સ્વદેશના નજીક આવેલા ભાવી મહિમાની પ્રથમ અરુણ્યોત્પત્તિ જોઈ શક્યો. ગભીર મુખે મ્હારો હાથ દબાવી રાખી, ચક્રિત નેત્રો મ્હારા મુખ ઉપર સ્થાપન કરી મૃદુસ્વરે તેણે કયું — “જાઓ ભાઈ ! અમર કીર્તિ અને અક્ષય ગૌરવ મેળવી આવો !”

મ્હારુ શરીર રોમાચિત થયું જાણે આસન્ન ગૌરવથી ગર્વિત અને ભક્તિથી વિહ્વળ બનેલા બગ દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે અમુદ્યે મ્હને ઉપરનું વાક્ય કહ્યું.

અમુદ્યે પણ ધણો ત્યાગ સ્વીકાર્યો સ્વદેશના હિતને માટે એક માસ જેટલા લાખા કાળ માટે મ્હારી સોબતની આશાનો તેણે સર્વાંશે ત્યાગ કર્યો તે એક ગભીર ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી દ્રામમા બેરો કોર્ન-વૉલ્ફિસ સ્ટ્રીટ ઉપર આવેલા તેના મકાને આવ્યો ગયો. અમર કીર્તિ તથા અક્ષય ગૌરવ મેળવવા માટે હું ગગાતટ ઉપર આવેલા ફગસ ડાગાના બાગમા જઈ રહ્યો.

ગગાતટ ઉપર નિર્જન ઘરમા સૂઈ રહી વિશ્વજનીન પ્રેમની વાતનો વિચાર કરતા કરતા મધ્યાન્હે પ્રગાઢ નિદ્રા આવી જતી હતી. સ્હાળે પાચ વાગ્યે મ્હારી નિદ્રાનો ભગ થતો હતો ત્યાર પછી શરીર અને મન અવસાદગ્રસ્ત થઈ મહેતુ હતુ કાંઈ પણ રીતે ચિત્તને આનંદિત કરવા તથા વખત વીતાડવા માટે બાગની પાછલી દિશાએ રાજમાર્ગની બાજુએ એક ન્હાના કાષ્ઠાસન ઉપર સુપકી-દીથી ખેસી હું બળદગાડાઓનો તથા લોકોનો અવર જવર જોતો હતો. બ્યારે વણુ કટાળો ઉપજતો ત્યારે સ્ટેશન ઉપર જઈને બેગનો હતો ત્યાં ટેલિગ્રાફની કળ કટ કટ ધ્વનિ કરતી હતી, ટિકીટનો વટ

વાગતો હતો, લોકોનો સમાગમ થતો હતો, લાલ આખોવળી હજારે પગવાળી ગાડી કુસ ધ્રુમ અવાજ કરીને આવતી હતી, તે ઉત્કટ અમ મારીને ચાલી જતી હતી, માણસો અઠ ઉતર કરતા હતા. એ સઘળું જોઈ થોડા સમય માટે હું કૌતુક અનુભવતો હતો. પછી ઘેર જઈ ભોજન કરી સોજતીનો અભાવ હોવાથી સવેળા સુધી જતો હતો. તથા પ્રભાતકાળે વહેલા ઉઠવાની જરૂર નહિ હોવાથી આઠ નવ વાગ્યા સુધી બિછાનામા પડી રહેતો હતો.

શરીર ખરાબ થઈ ગયું. વિશ્વપ્રેમનો પત્તો મિલકુલ લાગ્યે નહિ એકલા રહેવાનો અભ્યાસ નહિ હોવાથી ગગનો દિનારો શૂન્ય રમશાન જેવા લાગવા માંડ્યો. અમૂલ્ય પણ એવો ગધેડો હતો કે, તેણે એક દિવસને માટે પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો નહિ.

કલકતામાં હતો ત્યારે એમ વિચારતો હતો કે, પુષ્કળ છાયાવાળા વડના ઝાડ નીચે હું પગ લાખા કરીને બેસીશ, પગ નજીક થઈને કલકલ ગીત ગાતી નદી વહેતી ચાલી જશે—એની વચ્ચે સ્વપ્નમા વિભાર બનેલો કવિ હોઈ ચારે તરફ તેની ભાવનાનું રાજ્ય હશે. કાનનમાં પુષ્પ, શાખા ઉપર વિહંગ, આકાશમાં તારા, મનની અદર વિશ્વભ્રાપી પ્રેમ તથા કલમના મુખ ઉપર પુષ્કળ ભાવના—એનો પ્રવાહ વિચિત્ર છદ્ધી પ્રવાહિત થશે, પરંતુ હવે ક્યા છે એ પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિનો કવિ—ક્યા છે વિશ્વ તથા વિશ્વપ્રેમિક ! એક દિવસ માટે પણ હું બાગમાં ગયો નહોતો. કાનનનું કુલ કાનનમાં જ ખીલતું હતું. આકાશના તારા આકાશમાં જ ખીલતા હતા, વડના ઝાડની છાયા ઝાડ નીચે જ પડતી હતી તથા હું પણ ઘરનો બાળક ઘરમાં પડી રહેતો હતો.

કાંઈ પણ રીતે પોતાનું માહાત્મ્ય સાબિત નહિ કરી શકતું હોવાથી વામાચરણ તરફની મ્હારી ઇર્ષ્યા વધી જવા લાગી.

એ વખતે બાળવિવાહના વિષય પરત્વે બગાળાના શિક્ષિત સમાજમાં એક વાગ્યું ચાલતું હતું. વામાચરણ બાળવિવાહના

વિરોધી પક્ષમાં હતા તથા તેઓ એક યુવતી કુમારીના પ્રેમમાં પડેલા હોય વિના વિલંબે મન્નેનું લગ્ન થશે એવા વાત સાબળવામાં આવી હતી.

એ વિષય મ્હને ઘણો કૌતુક ભરેલો લાગ્યો. વિશ્વપ્રેમનું મહાકાવ્ય મ્હારા બેજામાં સપડાયું નહિ અંતે બેસી બેસીને વામાં ચરણને નાચકનો આદર્શ કરી કદબકળી મજ્જુમદાર નામની એક કામ્પનિક યુવતીને નાયિકા તરીકે ખડી કરી મ્હે એક તીવ્ર પ્રહસન લખ્યું લેખિનીમાથી એ અમર કીર્તિનો પ્રસવ થયા પછી હું કલકત્તા જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો એવામાં હું જતો અટકી પડ્યો એવું એક વિષ્ણુ આશ્ચર્ય.

(૩)

એક દિવસે રહાજો મેશને નહિ જતાં આજસુ બની જઈને હું એ વિમ્તૃત બગીચામાં આવેલા મકાનોનું દર્શન કરતો હતો. જરૂર હિપસ્થિત નહિ થવાથી અત્યાર પૂર્વે એમાના કોઈ મકાનમાં મ્હે પ્રવેશ કર્યો નહોતો. બાહ્ય વસ્તુ સબધી મ્હને બિલ્કુલ કાતૂહલ નહોતું તે દિવસે કેવળ વખત વીતાડવાના હેતુથી વાયુથી ઉડતા છિન્નપત્રની માફક હું આમ તેમ ફરતો હતો.

ઉત્તર તરફ આવેલા મકાનના દ્વાર ઉઘાડી હું એક ન્હાના ઓટના ઉપર ઉપસ્થિત થયો. એ ઓટલાની મ્હામે જ બાગની ઉત્તરગીમાની દિવાલને અડતા બે મ્હોટાં બાજુઓના વક્ષ અરસ્પરસને આલિંગી હોવા હતા એ બન્ને વક્ષની વચ્ચેની ફાટમાથી પેલી તરફ આવેલા બીજા બાગના ફેટલાક વૃક્ષોનો અશ નજરે પડતો હતો.

એ વખતે બીજું કોઈ જોવાનો મને અવમર નહોતો. પાછળથી ધીમે ધીમે મરુતુ મ્હારી નજરે પડ્યું હતું. એ વખતે તો કેવળ મોળ વર્ષની એક નવયુવતીને એક ચોપડીમાં મસ્તક નમાવી અભ્યાગ કરતી ન્હે જોઈ હતી.

બરાબર એ વખતે કોઈપણ પ્રકારના તત્વની આલોચના કરવાની મ્હાગમાં શક્તિ નહોતી, પરંતુ થોડા દિવસ પછી મ્હે એમ

વિચાર્યું હતું કે, દુષ્યન્ત મ્હોટા મ્હોટા બાથુ બાથામા ભરી, રથમા ચઢી વનમા મૃગયા કરવા આવ્યો હતો મૃગ મર્યો નહોતો. વચ્ચે તેણે દશ મિનીટ સૂધી ઝાડની પાછળ ઉભા રહી જે દેખાવ જોયો હતો એ દેખાવ એના જીવનમા સર્વોત્તમ થયો હતો હું પણ પેન્સિલ, કલમ તથા નોટબુક લઈને કાવ્યમૃગયા માટે બહાર નીકળ્યો હતો. વિશ્વગ્રેમે તો મ્હારી પાસેથી પલાયન કરી જઈ રક્ષણ મેળવ્યું તથા બે જાણુના વૃક્ષોની પાછળ ઉભા રહી જે જેવા જેવું હતું તે મ્હે જોઈ લીધું. મનુષ્ય પોતાના એક જીવનમા એવો દેખાવ બીજી વખત જોઈ શકતું નથી !

પૃથ્વીમા મ્હે ઘણી વસ્તુઓ જોઈ નહોતી હું વહાણમા બેઠો નહોતો, બલૂનમા ચઢ્યો નહોતો, કાલસાની ખાણમા ઉતર્યો નહોતો; પરંતુ મ્હારા પોતાના માનસિક આદર્શ સબધી હું સર્વાંશે બ્રાન્ત તથા અચ્છ હતો એવો સંદેહ ઉત્તર તરફના ઓટલા ઉપર આવતા પહેલાં મ્હે કદાપિ કર્યો નહોતો મ્હને એકવીસ વર્ષ પૂરા થવા આવ્યા હતા અત્યાર સૂધીમા અત કરણની અદર કંપનાના બળથી નારીસૌન્દર્યની એક ધ્યાનમૂર્તિ મ્હે ઉત્પન્ન કરી નહોતી એમ હું કહી શકતો નથી એ મૂર્તિને વિવિધ વસ્ત્રાલંકારોથી સન્નિજત તથા લિન્ન લિન્ન સ્થિતિમા સ્થાપન કરી હતી, પરંતુ તેના પગમાં ખૂટ, શરીર ઉપર શર્ટ અને હાથમા ચોપડી જોઈ શકવાની આશા મ્હે સ્વપ્નમા પણ કરી નહોતી, પરંતુ મ્હારી લક્ષ્મી ફાગણ માસની રહાજે ઉઘા ઉઘા વૃક્ષોની હાલતી ડાલતી ડાળીઓની છાયામા પુષ્પના માર્ગ ઉપર પગમા ખુટ, પહેરી, શરીર ઉપર શર્ટ પહેરી હાથમા ચોપડી લઈ બે જાણુના વૃક્ષોની ફાટમાથી એકાએક નજરે પડી—મ્હે પણ કાંઈ વાત ઉચ્ચારી નહિ.

બે મિનીટથી વિશેષ વખત સૂધી હું તેને જોઈ શક્યો નહિ. જૂદા જૂદા છિદ્રોમાથી મ્હે તેને જોવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ એ પ્રયત્ન સફળ થયો નહોતો. એ દિવસે સંખ્યાકાળના અ-

રસ્સામા હું પહેલ વહેલો વડના ઝાડ નીચે પગ લાંબા કરીને બેઠો. મ્હારા નેત્રો સ્થામે બીજી પારની ગભીર તરંગેણી ઉપર સંધ્યાના વારા શાન્ત સ્મિતહાસ્યથી ઉદિત થયા.

જે પુસ્તક મ્હે તેના હાથમા જોયું હતું તે મ્હારે માટે એક નવીન રહસ્યનિકેતન બની ગયું. હું વિચારવા લાગ્યો, “ એ કયું પુસ્તક હતું ? તેની અદર કયા ભાવનું લખાણ હતું ? પુસ્તકનું જે પૃષ્ઠ ખુલ્લું હતું તથા જેના ઉપર એ મ્હાંજના વખતે જાયા તેમજ ચિરસ્મિ, એ બહુલ વનના પર્ણોનો જ્વનિ તથા બન્ને નેત્રોની ઉત્સુ-કતાપૂર્ણ રિચા દષ્ટિ પડેલી હતી તેજ પૃષ્ઠમા વાર્તાનો કયો અંશ, અવ્યનો કયો રમ પ્રકાશતો હતો ? ” તે સાથે હું વિચારવા લાગ્યો કે, એ ધનકૃષ્ણ કેશજાગની અધકારમય જાયા નીચે સુકુમાર લલ્લાટમંડપની અદર વિચિત્ર ભાવનો આવેશ કેવી રીતે તરી આવતો હતો ? કુમારીહૃદયની હીડી નિર્જનતા ઉપર નવીન કાવ્ય-આયામે કેવા અપૂર્વ સૌન્દર્યપ્રકાશને ઉત્પન્ન કર્યો હતો ? મધ્ય ત્રિ સૂધી આવા આવા મ્હે જે વિચારો કર્યા હતા તેને સ્પષ્ટ ભાવથી હું દર્શાવી શકું તેમ નથી.

પરંતુ એ કુમારી હતી એવું મ્હને કોણે કહ્યું ? એ કાર્ય વાસનાનુજ હતું ધણાકાગ પૂર્વેના પ્રેમિક દુષ્યન્તને પણ પ્રેમિકાનો પરિચય થતા પૂર્વે વામનાએ એવી વાત કહી હતી. વાસના સાચી ખોટી ધણી વાતો મનુષ્યને કહે છે. તેની કશી વાત ખોટી અને કશી વાત ખરી છે એ કોઈ જાણી શકતું નથી દુષ્યન્ત તથા મ્હારે માટે તેની વાત ખરી પડી હતી.

મ્હારી એ અજાણી પાડોશણુ વિવાહિતા હતી કે કુમારી, આજણુ હતી કે શ્દ્ર એ જ્ઞાનમી મેળવવાનું કામ મ્હારે માટે કઠિન નહોતું. પરંતુ મ્હે એ કામ કર્યું નહિ. કેવળ મૌન ચક્રારની માફક ધણી હજારો ગાઉ દૂરથી મ્હારી અદ્રમડળાને ઉર્ધ્વક ઠે જોવાનો હું પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

ખીજે દિવસે મધ્યાહ્ને એક ન્હાની નૌકા લાડે કરી તીર તરફ જોઇ હું ભગતી સાથે તણાવા લાગ્યો સદ ચઢાવાની મે માછી-એને ના પાડી દીધી

મ્હારી શકુન્તલાની તપોવન કુટીર ગગાતટ ઉપર જ હતી. એ કુટીર કણ્વની કુટીર જેવી તો નહોતી જ ગગાના ધાટના પગથીઆં બગલાના મ્હોટા ઝોટલા સૂધી જઈ પહોંચ્યાં હતા ઝોટલા ઉપર છત્રનો વિસ્તાર થયેલો હતો

મ્હારી નૌકા ચુપકીદીધી જ્યારે ધાટ નજીક આવી પહોંચી ત્યારે મ્હે મ્હારી નવયુગની શકુન્તલાને ઝોટલા ઉપર બેઠેલી જોઈ. તેની પીઠ પાછળ એક ખુરસી હોઈ તેના ઉપર કેટલાક પુસ્તકો હતા. એ પુસ્તકો ઉપર તેના છુટા કેશકલાપના ગુચ્છ પડ્યા હતા તેણે એ ખુરસીને અડેલી, મુખ ઉચું કરી ઉઘા કરેલા ડાબા હાથ ઉપર મસ્તક રાખ્યું હતું નૌકામાથી તેનું મુખ જોઈ શકાતું નહોતું. કેવળ સુક્રામળ કંઠની એક સુકુમાર વક્રરેખા નજરે પડતી હતી. એક પુસ્તક ધ્યાનશૂન્ય શિશિલ જમણા હાથમાથી ખસી જમીન ઉપર પડ્યું હતું. એ મૂર્તિમતી મધ્યાહ્નલક્ષ્મી હોય એમજ મ્હને લાગ્યું.

જ્યા મૂધી જોઈ શકાય ત્યા સૂધી મ્હે તેને જોઈ. બે સજ્જ પદ્મવ નેત્રપાતદ્વારા એના બન્ને ચગથુપદ્મને મ્હે વારવાર લુછી નાખ્યા.

અતે નૌકા જ્યારે દૂર ગઈ અને વચ્ચે એક વૃક્ષ આડું આવ્યું ત્યારે મ્હને એકાએક મ્હારી ભૂલ યાદ આવી. અમકી ઉડી મ્હે માછીને કહ્યું—“ માછી, આજે લુગલી જવું નથી—નૌકા અહીંથી જ પાછી વાળ.” પરંતુ પાછા ફરતી વખતે પ્રવાહમાં હલેલા મારવાં પડ્યા—એ એ અવાજથી હું સંકુચિત બની ગયો. એ હલેલાંને ધ્વનિ બાણે કે સચેતન, સુદર, સુકુમાર, અનંત આકાશવ્યાપી કોઈ વસ્તુને આશ્રાન કરવા લાગ્યો. નૌકા જ્યારે ધાટની નજીક

ઉપસ્થિત થઈ ત્યારે હલેસાના અવાજથી મ્હારી પાડોશણે ધીમેથી મુખ ઉઘુ કરી મૃદુ કૌતૂહલ સહિત મ્હારી નાકા તરફ જોયુ-મ્હારી વ્યગ્ર વ્યાકુળ દષ્ટિ જોઈ ક્ષણ કાળમા જ તે ઘરમા ચાલી ગઈ મ્હે તેને આઘાત કર્યો હોય એમ મ્હને લાગ્યુ

ઝડપથી ઉઠી જતી વખતે તેના ખોળામાથી અડધુ ખવાયલું એક આમ્રફળ ગળડતુ ગળડતુ નીચેના પગથીઆ આગળ આવી પડયુ એ અધરચુગ્નિત આમ્રફળ માટે મ્હારુ સમન્ત અતઃકરણ ઉત્સુક બની ગયુ, પરંતુ માછીઓની શર્મ આવવાથી દૂરથી જ તેને જોઈને હુ આગળ વધવા લાગ્યો ધીમે ધીમે વિશેષ લોલુપ બની જતું ભરતીનુ જળ લુબ્ધ દ્વનિ કરી એ ફળ મેળવવા માટે વારવાર ઉછાળા મારતુ હતુ અડધા કલાકમા જ તેનો નિર્લજ્જ પ્રયત્ન સફળ થશે એવી કલ્પના કરી ચિતાતુર ચિત્તે હુ મ્હારા મકાનના ઘાટ ઉપર આવી ઉતર્યો

વડના ઝાડ નીચે પગ લાખા કરી આખો દિવસ હુ સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો. જે ઝુઝામળ પદપદ્મવ નીચે વિશ્વપ્રકૃતિ મસ્તક નમાવી પડી રહી હતી. આકાશ પ્રકાશિત હતુ, ધરણી પુલકિત હતી, વાયુ જોરથી વહેતો હતો એ સહુની અંદર જે ખુલ્લા અચળ સુદર પગ હતા તેમના રજડણોની માદકતાથી તપી ગયેલા યૌવનનો નવીન વસન્ત દશે દિશાઓમા રોમાચિત થનો હતો એ તેઓ જાણતા નહોતા.

અત્યાર સુધી પ્રકૃતિ મ્હારાથી અલગ હતી નદી, વન, આકાશ, સૂર્ય સ્વતંત્ર હતુ. આજે એક સુદરી પ્રતિમૂર્તિએ દર્શન દીધુ કે તરત જ એ સૂર્ય અવયવો ધારણ કરો એક બની ગયુ હતુ. આજે પ્રકૃતિ મ્હારી પામે એક તેમજ સુદર હતી તે વારવાર મ્હને મૌન ભાવથી વિનંતિ કરતી હતી કે, “ હું મૌન છુ, તમે મ્હને ભાષા આપો મ્હારા અતઃકરણમાથી જે એક અવ્યક્ત સ્વર

નીકળે છે તેને તમે છન્દ, લય અને તાનથી તમારી સુંદર માનવ ભાષામાં ઉચ્ચારો.”

પ્રકૃતિની એ મૌન વિનિતિથી મહારા હૃદયના તાર વાગી ઉઠ્યા વારંવાર કેવળ એ ગાન હું સાંભળવા લાગ્યો કે, “હે સુદરિ! હે મનોહારિણી, હે વિશ્વજયિનિ! હે મનપ્રાણ પર્ત્તિની કેવળ એક માત્ર દીપશિખા, હે અપરિસીમ જીવન, હે અનંત મધુર મૃત્યુ!”—એ ગાન હું સંપૂર્ણ કરી શકતો નથી—એનો સંબંધ જોડી શકતો નથી, એને આકારમાં સ્પષ્ટ કરી શકતો નથી—એને છદ્મમાં ગુપ્તી વ્યક્ત કરી શકતો નથી. ભરતીના જળની માફક એક અનિર્વચનીય અપરિમેય શક્તિનો મહારા અંતરમાં સચાર થતો હોય એમ મહેને લાગ્યું. હજી હું એ શક્તિને સ્વાધીન કરી શક્યો નહોતો. જ્યારે સ્વાધીન કરી શકીશ ત્યારે મહારો કેઠ એકાએક સ્વર્ગિય સંગીતથી ધ્વનિત થશે તથા મહારુ લલાટ અલૌકિક તેજથી તેજસ્વી બની જશે.

એવા સમયે એક નૌકાએ પેલી પાર આવેલા નંદાદાદી સ્ટેશનેથી મહારા બાગના ઘાટ પાસે આવી લગર નાખ્યું. બન્ને ખભા ઉપર એસ જુલાવતો, બગલમાં છત્રી લઈ અમૂલ્ય હસતા મુખે ઘાટ ઉપર ઉતર્યો. શત્રુના તરફ જેવો ભાવ ન ઉપજે તેવો ભાવ એકાએક બધુને જોઈ મહારા મનમાં ઉપજ્યો. બપોરના એ વાગ્યે ઉત્તરિત ભાવથી મહેને વડના ઝાડની છાયા નીચે બેઠેલો જોઈ અમૂલ્યના મનમાં ઘણી મોટી આશાનો સચાગ થયો. બગદેશના ભવિષ્યના સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યનો કેાઈ એક અશ પોતાના પગના અવાજથી ચકિત બની રાજહસની માફક એકાએક જળમાં જઈ ન પડે એ માટે સાવધાન બની સંકેતથી મૃદુ મદ ગતિથી અમૂલ્ય મહારી તરફ આવવા લાગ્યો.—એવું જોઈ મહારો ક્રોધ વધી ગયો. સહજ અધીર બનીને મહે કહ્યું:—“કેમ અમૂલ્ય, શું બન્યું છે? તારા પગમાં કોટી વાગ્યો છે કે?”

મહે એક વિનોદની વાત કહી હોય એમજ અમૂલ્યે વિચાર્યું. હસતાં હસતાં નજીક આવી રૂક્ષ નીચેની જમીનનો થોડો ભાગ તેણે ઝાડી નાખ્યો. પછી ખીસ્સામાંથી રૂમાલ બહાર કાઢી નીચે પાથરી તે તેના ઉપર બેઠો. પછી તેણે કહ્યું—“ જે પ્રહસન તમે લખી મોકલ્યું છે એ વાચતા ધણું હસવું આવે છે ” આમ કહી તે એ પ્રહસનમાના કેટલાકે અશો ઉચ્ચારવા લાગ્યો. અતે હાસ્યના તરંગોથી તેનો શ્વાસ રુંધાઇ જવા લાગ્યો. જે કલમથી મહે એ પ્રહસન લખ્યું હતું તે જે કાષ્ઠદંત્રી બની હતી તેને જડમૂળથી ઉખેડી લલકતા અગ્નિમાં એ પ્રહસન બાળી નાખીને પણ મહારો એક મટશે નહિ એમ મહેને લાગ્યું.

અમૂલ્યે સંક્રાંત્યસહ પૂછ્યું, “ તમારું પેદા કાવ્યલેખનનું કાર્ય કયાં સુધી આવ્યું છે ? ! ” આ પ્રશ્ન સાંભળી મહારું શરીર વિશેષ સજગી ઉઠ્યું મહે મનમાં ને મનમાં કહ્યું, ‘ જેવું મહારું કાવ્ય છે તેવી જ તહારી બુદ્ધિ છે ! ’ પછી પ્રકટભાવથી મહે કહ્યું, “ ભાંધ ! એ બધી વાત પછી થશે. તું મહેને વિના કારણ કટાણા આપીશ નહિ. ”

અમૂલ્યનો સ્વભાવ કૌતૂહલપૂર્ણ હતો. ચારે તરફ દષ્ટિ ફેરવ્યા સિવાય તેનાથી સ્થિર રહી શકાતું નહિ. તેણે મહેને પૂછ્યું:—“ પેલી દિશાએ શું છે ? ”

મહે કહ્યું:—“ કાંઈ નથી. ” આવી મોટી ખોટી વાત મહે મહારા જીવનમાં પહેલાં કદાપિ ઉચ્ચારી નહોતી !

એ દિવસ સુધી મહેને વિવિધ પ્રકારે વીધી તથા બાળાને ત્રીજા દિવસની સંખ્યાકાળની દ્રેષ્ટનમાં અમૂલ્ય ચાલ્યો ગયો. એ એ દિવસ માટે હું બાગની ઉત્તર દિશા તરફ ગયો નહોતો—તે તરફ મહે નજર સુઢા કરી નહોતી. કબુસ માણસ જેવી રીતે પોતાનો રત્નભંડાર છુપાવીને ફરે તેવી જ રીતે હું મહારા એ ઉત્તર

સીમાના બાગથી સાવધ રહી ફરતો હતો. અમુક્ય ચાલ્યો ગયો એટલે
 હું ઝડપથી દ્વાર ઉઘાડી પેલા બે માળના મકાનના ઉત્તરના ઝોટલા
 ઉપર જઈ પહોંચ્યો. ઉપર ખુલ્લું આકાશ તથા કૃષ્ણપક્ષના આરંભની
 સામાન્ય ચાલની હતી. નીચે ડાળાઓથી ગુમાયલાં વૃક્ષો તળે છુટાં
 છવાયાં ફિરણોથી સામાન્ય ભાવે પ્રકાશતો પ્રદોષનો અધિકાર હતો.
 વૃક્ષપક્ષવોનો ધ્વનિ ગાઢ નિશ્વાસો જેવો લાગતો હતો. વૃક્ષ નીચે
 પડેલાં બકુલકુલોની નિમિત્ત સૌરભથી તથા સંખ્યાકાળની સ્તંભિત
 સુપક્ષીદીથી અંતરમાં અપૂર્વ ભાવનો હિંદય થતો હતો. આ વખતે
 મ્હારી કુવારી પાડોશણુ તેના સફેદ દાઢી-મુછવાળા વૃદ્ધ પિતાનો
 જમણો હાથ પકડી ધીમે ધીમે ફરતાં ફરતાં કાંઈ વાત કરતી હતી.
 વૃદ્ધ સ્નેહ અને શ્રદ્ધાથી સહજ નમીને મૌનભાવથી ધ્યાન દઇ
 પુત્રીની વાત સાંભળતો હતો. તેમના એ પવિત્ર કામળ એકાન્ત
 આલાપમાં કાંઈ પણ પ્રકારની બાધા નહોતી. સંખ્યાકાળની શાન્ત
 નદીમાં કવચિત્ હલેલાંનો ધ્વનિ દૂર જઈ વિલીન થતો હતો તથા
 અવિરલ તરુશાખા ઉપર અસખ્ય માળાઓમાંથી એક બે પંખી
 એકએક ક્ષણિક મૃદુ ધ્વનિથી જંગી ઉડતાં હતા. મ્હારું અંતઃકરણ
 આનંદથી અથવા વેદનાથી જાણે કે વિદીર્ષ્ય થઈ જશે એમ મને
 લાગ્યું. મ્હારું અસ્તિત્વ જાણે કે ફેલાવો પામીને અધિકાર અને
 પ્રકાશના મિલનથી વિચિત્ર બનેલા પૃથ્વીપટ ઉપર જાળી
 ગયું. મ્હારા હિંદય ઉપર ધીમાં પગલાંથી કાંઈ આવતું હોય એમ
 મને લાગ્યું. મધુર મૃદુ ગુંજનધ્વનિ વૃક્ષપક્ષવો સાથે જાળી જઈ
 જાણે કે મ્હારા જ્ઞાન પાસે સંભળાવા લાગ્યો. એ વિશાળ મૃદ
 પ્રકૃતિના અંતરની વેદના જાણે કે મ્હારા સરીરનાં હાડકાંઓમાં

ફેલાઈ ગઈ. મહારા મનમાં એમ થયું કે, ધરણી પગો નીચે પડી રહે છે, પણ પગો પકડી રખાતા નહિ હોવાથી તેને કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય છે. નમી ગમેલી શાખાઓવાળી વનસ્પતિ વાતચિત સાંભળી શકે છે પરંતુ કાંઈ સમજી શકાતું નહિ હોવાથી સંઘર્ષ શાખા અને પલ્લવોથી હાહાકારનો ધ્વનિ કરે છે હું પણ મહારા સર્વાંગમા અને સકળ અતઃકરણમા એ મૃદુ પગલા અને એકાન્ત આલાપ અનુભવવા લાગ્યો; પરંતુ કાંઈ પણ રીતે તેને પકડી નહિ શકાવાથી ઝુરી મગવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે હું સ્થિર રહી શક્યો નહિ. પ્રભાતકાળે હું પાડોશીને મળવા માટે ગયો એ વખતે ભવનાથ બાણ એક મહોટા ચ્હાથી ભરેલા પ્યાલા પાસે બેસી, આખો ઉપર ચસમા ચઢાવી ભુરી પેન્સિલથી ચિહ્નિત કરેલું હૈમિસ્ટનનું એક જુનું પુસ્તક ધ્યાનથી વાચતા હતા મહે ઝોરડામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે ચસમાંના ઉપરના ભાગમાંથી કટલીક ફાણ સૂંધી ચચા ભાવથી તેમણે મહારા તરફ જોયું—ફાણ કાળમા તેઓ પુસ્તકમાંથી પોતાનું ધ્યાન પાછું ખેંચી શક્યા નહિ અતે એકાએક ચકિત બની જઈ ચચળતાથી આતિથ્ય કરવા તેઓ તૈયાર થયા. મહે ટૂંકમા જ મહારી ઓળખાણુ આપી વિશેષ ચચળ બની જઈ તેમણે કહ્યું —“ આપ ચ્હા પીશો કે ? ” જો કે હું ચ્હા પીતો નહોતો, છતાં મહે કહ્યું — “ હરકત નથી ”

ભવનાથ બાણ અસ્થિર બની જઈ ‘ કિરણુ ’ ‘ કિરણુ ’ કહી હાંક મારવા લાગ્યા. દાર પાસે અત્યંત મધુર ધ્વનિ સંભળાયો કે, “ શું છે બાપા ? ” મહે એ તરફ જોયું તો તાપસ કણ્વ-દુહિતા એકાએક મૂને જોઈ ચમકિત હરિણીની માફક પલાયન કરી જવાની તૈયારીમાં હતી. ભવનાથ બાણએ તેને પોતાની પાસે બોલાવી

હારી ઝોળખાણુ આપતા કહ્યું, “ આ આપણા પાડોશી મહીન્દ્ર-
માર બાણુ છે ” પછી તેમણે મ્હને કહ્યું, “ આ મ્હારી કન્યા
રણુબાલા છે ” શુ કરવુ એ હુ વિચારી શક્યો નહોતો એવામાં
રણુ કમરમાંથી વાકી વળી નમ્રતાથી મ્હને સુદર નમસ્કાર કર્યા.
હે પણ ઝડપથી મ્હારી જૂલ સુધારી. ભવનાથ બાણુએ કહ્યું,
જહેન ! મહીન્દ્રબાણુ માટે ત્હારે એક કપ ચ્હા લાવી આપવી
ડશે. ” હુ મનમાં ને મનમાં ઘણો સકુચિત બની ગયો; પરતુ
જ્યો બોલી કાઠ કહુ તે પૂર્વે જ કિરણુ એ ઝોરડાની બહાર ચાલી
ઈ. મ્હારા મનમાં એમ થયુ, કે, કેલાસમાં સનાતન ભોળાનાથે
મની કન્યા સ્વયં લક્ષ્મીને અતિથિ માટે એક ખ્યાલો ચ્હા લઈ
માવવા કહ્યુ !

(૪)

હવે ભવનાથ બાણુને ઘેર અતિથિ રૂપે હુ હમ્મેશા જતો હતો.
હેલાં ચ્હા નામક પદાર્થથી હુ ઘણો ડરતો હતો, પરતુ હવે
હત્તાર સહજ ચ્હા પીવામાં આવતી હોવાથી મ્હને ચ્હાનો નશો
ભગી પડ્યો.

બી. એની પરીક્ષા આપવા માટે જર્મન પડિતે રચેલા દર્શન-
શાસ્ત્રનો નવીન ઇતિહાસ હુ તાજેજ વાચી આવ્યો હતો. ભવનાથ
બાણુ સાથે દર્શનશાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા જ આવતો હોઈ એવું
વસત્ય નિમિત્ત થોડા દિવસ સૂધી મ્હે દર્શાવ્યું. હૅમિલ્ટન વગેરે
ટલાક જુના જમાનાનાં ભ્રમ ભરેલા પુસ્તકો હજી પણ ભવનાથ
બાણુ વાંચતા હોવાથી તેમને માટે મ્હારા મનમાં દયાનો ભાવ
પજતો હતો. મ્હારી નવીન વિદ્યા પ્રુષ્ઠળ આડબરથી તેમ ન
સે પ્રકટ કરવાના સુચોગને હુ બ્યર્થ જવા દેતો નહિ. ભવનાથ બાણુ
એવા સરળ સ્વભાવના તથા સર્વ વિષયોમાં સંકોચ રાખતા પુરુષ
તા કે, મ્હારા જેવા ન્હાની હિમ્મરના યુવકના મુખની સખળી

વાત તેઓ સાચી માની લેતા હતા. સામાન્ય પ્રતિવાદ કરતા પણ તેઓ ચચળ બની જતા હતા. હું પાછો વિરક્ત થાઉં એવો એમને ભય રહેતો હતો. અમારી આ તત્વાલોચનાની વચ્ચેથી કિરણ કાંઈ નિમિત્ત દર્શાવી ઉઠીને ચાલી જતી હતી. એથી મને એક રીતે શ્લેષ થતો હતો અને બીજી રીતે હું ગર્વ અનુભવતો હતો. અમારી ચર્ચાના વિષયનું અકળ પાડિત્ય કિરણ માટે નહિ સમજાય થાય એવું હતું. મનમા ને મનમા તે જ્યારે મહારી વિદ્યાના પર્વતનું પરિમાપ કરતી હતી ત્યારે મહારે ઘણું ઉચું જોવા પડતું હતું.

પહેલા કિરણને જ્યારે હું દ્વંદ્વથી જોતો હતો,—ત્યારે ચક્ર-તથા, દમયંતી વગેરે વિચિત્ર નામથી અને વિચિત્ર ભાવથી જાણીતો હતો,—હવે ધરની અદર હું તેને કિરણ તરીકે જાણી શક્યો. હવે તે જગતની વિચિત્ર નામિકાની છાયારૂપિણી નહોતી,—હવે તે એક માત્ર કિરણ હતી. હવે તે સેકડો સૈકાઓના કાવ્યલોકમાથી ઉતરી અનંતકાળના યુવકચિત્તના સ્વપ્નસ્વર્ગનો ત્યાગ કરી એક ચોક્કસ બ્રહ્મહની અદર કુમારી કન્યારૂપે વિરાજ કરતી હતી. તે મહારી માતૃભાષામાં મહારી સાથે ધરની ઘણી સામાન્ય વાત કરતી હતી. સામાન્ય વાતમાં સરળ ભાવથી ફસી પડતી હતી. તે અમારી બગદનાઓની માફક બન્ને હાથમાં બે સોનાની બગડીઓ પહેરતી હતી. કંઠહારમાં કાંઈ વિશેષત્વ નહિ હોવા છતાં તે ઘણો મનોહર હતો. સાડીનો પાલવ કવચિત્ વેણીના ઉપરના ભાગને ઢાકી દેતો હતો અને કવચિત્ પિતાના ઘરમાં અભ્યાસ નહિ હોવાથી ખભા ઉપર સૂરી પડેલો નજરે પડતો હતો. એ જોવામાં હું ઘણો આનંદ અનુભવતો હતો. એ અકાદ્વનિક હતી, સત્ય હતી, કિરણ હતી,—તેના સિવાય બીજી કાંઈ નહોતી. એ મહારી નહિ હોવા છતાં અમારી હતી એટલા માટે મહારુ અતઃકરણ હમમેશા તેના તરફ હિંમિત કુતસતાના રસથી અભિષિંકત થઈ રહેતું હતું.

એક દિવસે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનની આવશ્યકતા સુબધી હું જાણનાથ બાણુ પાસે ઉત્સાહ સહિત વાચાળતા દર્શાવતો હતો. ચર્ચા સહજ આગળ વધી એટલે કિરણુ ઉઠી ચાલી ગઈ તથા થોડા સમય માં જ સ્થામેના એટલા ઉપર રાખવાનો સરજામ લઈ આવી જવનાથ બાણુનો તિરસ્કાર કરતા તેણે કહ્યું — “બાપા ! તમે આવા ગંભીર વિષયો ઉપર વિના કાગળુ શા માટે મહીન્દ્રબાણુને બંધવા દેરાવો છો ! મહીન્દ્રબાણુ ! એ કગતા બે મહારી પાસે આવી રસોઈના કામમાં મદદ કરશો તો ઉપયોગી થઈ પડશે ”

જવનાથ બાણુનો કાંઈ દોષ નહોતો તથા કિરણુ પણ એ બાણુની હતી, છતાં જવનાથ બાણુએ ગુન્હેગારની માફક પગ્તાઈ સહજ હસીને કહ્યું. — “ એ ખરું છે ! ઠીક છે, આ વાત ભવિષ્યમાં કાંઈ વખતે થશે. ” આમ કહી નિરુદ્ધિન ચિત્તે તેઓ તેમના નિત્ય નિયમિત અભ્યાસમાં ગુથાયા

વળી બીજા એક દિવસે સ્થાને અમુક ગંભીર વિષયની વાત કરી હું જવનાથ બાણુને સ્તબ્ધિત કરતો હતો એવામાં કિરણુ વચ્ચે આવીને કહ્યું — “ મહીન્દ્રબાણુ ! તમારે અબળાને મદદ કરવી પડશે. દિવાલ ઉપર લતા ચઢાવવી છે, હું ઉચે પહોંચી શકતી નથી આ ખીલો આપને ઠોકરી આપવો પડશે. ” હું આનંદિત બની ઉઠી ગયો તથા જવનાથ બાણુ પ્રકુલ મનથી વાચવા બેઠો.

જ્યારે જ્યારે જવનાથ બાણુની સાથે હું કાંઈ ગંભીર વિષયની ચર્ચા શુરુ કરતો ત્યારે ત્યારે કિરણુ ગમે તે એક કાર્યનું નિમિત્ત દર્શાવી એ ચર્ચાનો ભંગ કરતી હતી. એથી મનમાં ને મનમાં હું ખુશી થતો હતો. જવનાથ બાણુની સાથે તત્વાલોચના કરવી એ મહારા જીવનનું ચગમ સુખ નથી એવું કિરણુ સમજી ગઈ છે એમ જ મને લાગતું હતું.

બાહ્ય વસ્તુની સાથે આપણા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો સંબંધ નક્કી કરવા જતાં જ્યારે કઠિન રહસ્ય દ્રમાતળના મધ્યમાર્ગે હું ઉતરી પડતો

ત્યારે એકાએક કિરણુ આવીને કહેતી કે, “ મહીન્દ્રબાણુ! રસોડાની નજીક મહે રીગણીઓના છોડ વાળ્યા છે તે ચાલો આપને બતાવું.”

આકાશને સીમા નથી એમ ધારવું એ કેવળ આપણુ અનુમાન છે, આપણા જ્ઞાન અને કલ્પનાશક્તિની બહાર કોઈ સ્થળે ગમે તે રૂપથી તેની મીમા હોવી કોઈ પણ રીતે અમશ્કલ નથી એવો અભિપ્રાય હું દર્શાવતો હતો એવામા કિરણુ આવી કહેતી, “ મહીન્દ્રબાણુ ! બે કેરીઓ પાકી છે, આપે ડાળ નમાવી ઉતારી આપવી પડશે ”

કેવો ઉદ્ધાર ! કેવી મુક્તિ ! સીમાશૂન્ય સમુદ્રની વચ્ચેથી એક જ ક્ષણમા હું કેવા સુદર કિનારે ઉપસ્થિત થતો હતો ! અનત આકાશ અને બાહ્ય વસ્તુ સંબધી રહસ્યજાળ ગમે એવી જટિલ હોવા છતાં કિરણુના રીગણીઓના છોડ અને આંબાવાડીઆ સંબધી જટિલતા કે સદેહ જેવું કોઈ જ નહોતું. કાવ્ય કિવા નવલ-કથા માટે એ ઉદ્દેશ્ય યોગ્ય નથી, પરંતુ જીવનમા એ સમુદ્રથી ઘેરાયલા દ્વિપના જેવું મનોહર છે જે ઘણા સમય સુધી જળમા તરે છે તે જ પૃથ્વી ઉપર પગ મૂકવામા કેટલો આનંદ છે એ જાણી શકે છે. આટલા દિવસ સુધી કલ્પનાથી જે પ્રેમસમુદ્ર મહે ઉત્પન્ન કર્યો હતો તે જો સત્ય હોત તો એ સમુદ્રમાં ચિરકાળ સુધી હું કેવી રીતે તણાયા કરત એ કહી શકતો નથી એ સ્થળે આકાશ અને સમુદ્ર બન્નેની સીમા નથી. એ સ્થળે આપણી હૃમ્મેશની વિચિત્ર જીવનયાત્રાનો સીમાબદ્ધ વ્યાપાર નિર્વાસિત થયેલો છે. એ સ્થળે લેશ માત્ર તુચ્છતા નથી એ સ્થળે છદ લયથી સંગીતના બાવ દર્શાવવા પડે છે તથા તેમા કુબકી મારતા તળીઆનો પત્તો લાગતો નથી કિરણુ જ્યારે એ સ્થળે કુબકતા આ હતબાગ્યને તેની ચોટથી પકડી રીગણીઓના ક્ષેત્રમા બેચી કાઢ્યો ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પગ પડતા હું બચી ગયો. મહે જોયું કે, ચોટલા ઉપર બેસી ખીચડી

રાંધી, નિસરણી ઉપર ચઢી ખીલા ઠોકી, અને પુખ્ત પલ્લવોમા છુપાઈ રહેલા ફળો શોધી કાઢવામાં મદદ કરી અકલ્પનીય આનંદ મેળવી શકાય છે, છતાં એ આનંદ મેળવવા માટે બિલ્કુલ મહેનત કરવી પડતી નથી. સ્વાભાવિક રીતે જે જે વાત મુખમાં આવે, પોતાની મેળે જે હાસ્યના તરંગો ઉછળે, આકાશમાથી જેટલો પ્રકાશ આવે એ જ બસ છે તે ઉપરાંત સુવર્ણની લાકડી જેવું મહારી પાસે મહારું નવયૌવન હતું, એક સ્પર્શમણિ હતો, મહારો પ્રેમ હતો, એક અક્ષય કલ્પતરૂ હતું તથા મહારા પોતાના ઉપર મહારો દૃઢ વિશ્વાસ હતો. હું વિજયી ઇન્દ્ર હતો, મહારા ઉચ્ચૈશ્રવાના માર્ગમાં કાંઈ બાધા જેવામા આવતી નહોતી. કિરણી મહારી કિરણ હતી એ માટે મહેને સદેહ નહોતો એ વાત અત્યાર સુધી સ્પષ્ટતાથી હું બોલ્યો નહોતો, પરંતુ હૃદયના એક ખુણાથી બીજા ખુણા સુધી ક્ષણ કાળની અદર વેદના ઉત્પન્ન કરી એ વાત વિજયીની માફક મહારા સમસ્ત અતઃકરણમા ફેલાઈ ક્ષણે ક્ષણે નાચી ઉઠતી હતી. કિરણ મહારી કિરણ જ હતી.

અત્યાર પહેલાં હું કાંઈ અગણી સ્ત્રીના સંબંધમાં આવ્યો નહોતો. નવા જમાનાની જે રમણીઓ શિક્ષણ મેળવી ધુમટાની જહાઝ કર્યા કરે છે તેમની નીતિરીતિ સંબંધી હું કાંઈ જાણતો નહોતો. આમ હોવાથી એમના આચરણમા કયા સ્થળે શિષ્ટતાની સીમા અને કયા સ્થળે પ્રેમનો અધિકાર હોય છે એ સંબંધી હું કાંઈ જાણતો નહોતો; છતાં કિરણ મહેને શા માટે ન ચ્હાય એ પણ હું સમજતો નહોતો. હું કયી રીતે ઉતરતો હતો ?

કિરણ જ્યારે મહારા હાથમા ચ્હાનો પ્યાલો આપી જતી ત્યારે ચ્હાની સાથે કિરણનો પાત્રથી ભરેલો પ્રેમ પણ હું સ્વીકારતો હતો. ચ્હા પીતાં પીતા મહારા સ્વીકારની સાર્થકતા થઈ છે એમ હું વિચારતો હતો. કિરણના દાનની પણ સાર્થકતા થતી હતી. એ કિરણ સ્વાભાવિક સુરથી એમ કહેતી કે, “ મહીન્દ્રબાણ ! કાલે

સહવારે આવશેને ?” તો એ વાક્યમાં છન્દ લયથી એવો સુર નીકળ્યો હતો કે.—

‘ મોહિની આ દેવી બધુ, મોહિની શું બણે !
અબળાના પ્રાણને તમે શું પ્રમાણે !’

હું સહજ વાતમાં ઉત્તર આપતો કે, ‘ કાલે આઠ વાગ્યે આવીશ ’ એ વાક્યમાં કિરણ એવું સંગીત સાબળતી હતી કે,

‘ પ્રાણમૂર્તિ તમે પ્રભુ હૈ મણિહાર,
સર્વસ્વ સમર્પણ જીવના આધાર’

મહારા સધળા દિવસો અને રાતો અમૃતથી પરિપૂર્ણ બની ગયાં. મહારો સમસ્ત ચિંતા અને કલ્પના ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી શાખા પ્રશાખાઓનો વિસ્તાર કરી લેતાની માફક કિરણને મહારી સાથે વીંટાળી બાધી દેવા લાગી શુભ અવસર આવ્યા પછી કિરણને શુ શીખવવું, શુ સમજાવવું અને શું સંભળાવવું એ સંબંધીના અસખ્ય સકલ્પોથી મહારુ મન ભરાઈ ગયું જર્મન પડિતે રચેલા દર્શનશાસ્ત્રના નવીન ઇતિહાસ ઉપર પણ તેના ચિત્તની ઉત્સુકતા જન્મે એવું તેને શિક્ષણ આપવાનો મહે નિશ્ચય કર્યો. તેમ કર્યા સિવાય એ મહેને સર્વાંશે સમજી શકે એવો સંભવ નહોતો. ઇંગ્રિજ કાવ્યસાહિત્યના સૌ દર્શકાશમાં રસ્તો બતાવી તેને લઈ જવાનું મહે વિચાર્યું. મનમાં ને મનમાં હસીને મહે કહ્યું, ‘ કિરણ ! તારું આંખાવાડીઉ અને રીંગણીઓનું ખેતર મહારે માટે નવીન રાજ્ય છે. એ સ્થળેથી રીંગણા તથા વટોળાઓથી પડી ગયેલાં ફળો ઉપરાંત દુર્લભ અમૃત ફળ આટલી સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે એવું હું કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ જાણતો નહોતો; છતાં વખત આવ્યો હું તને પણ એક એવા રાજ્યમાં લઈ જઈશ કે જ્યાં રીંગણાં ફળતાં નહિ હોવા છતાં ક્ષણ કાળ માટે પણ તેનો અભાવ જણાતો નથી. એ જ્ઞાનનું રાજ્ય અને ભાવનું સ્વર્ગ છે.’

સૂર્યના અસ્ત વખતે દિશાઓના અતમા લીન થઇ જતા પાંડુવર્ણ સંધ્યાતારા સાથાન્હે જેવી રીતે યથાક્રમે સ્પષ્ટ પ્રકાશ મેળવે તેવી જ રીતે થોડા દિવસમાં કિરણ પશુ અદરના આનંદથી, લાવણ્યથી અને નારીત્વની પૂર્ણતાથી જાણે કે પ્રકાશી નીકળી. તે જાણે કે તેના ધરમાં—તેના સંસારમાં બરાબર મધ્ય આકાશમાં વિરાજિતે ચારે તરફ આનંદની મગજળોત્પત્તિ ફેલાવવા લાગી એ જ્યોતિષી તેના જુદા પિતાના સંદેહ વાળ ઉપર પવિત્રતાનો ઉજવળ પ્રકાશ પડ્યો. તથા એ પ્રકાશે મહારા ઉત્તેજિત બની ગયેલા હૃદય સમુદ્રના પ્રત્યેક તરંગ ઉપર કિરણના મધુર નામની છાપ મારી દીધી.

ખીજી તરફથી મહારી રજાઓ ટૂંકી થઇ ગઇ લગ્ન માટે ઘેર આવવા સબધી પિતાની પ્રથમની સૂચનાએ યથાક્રમે કઠોર આજ્ઞાનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા માડ્યું. ખીજી તરફથી અમૃત્યને પશુ હવે વિશેષ સમય સૂધી છેતરી શકાય એમ નહોતું તે કદાચ ઉન્મત્ત જગદીશ્વરીની માફક મહારા આ.પદ્મવનમાં તેના ચારે પગ અદ્વાળતો આવી ચઢશે એવો ભય ધીમે ધીમે પ્રબળ થઇ ગયો. વિના વિલંબે અતરની આકાશ દર્શાવી મહારા પ્રણયને પરિણયમાં ફેવી રીતે વિકસિત કરવો તેનો જ હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

એક દિવસે મધ્યાહ્નકાળે ભવનાથ બાણને ઘેર જઈને મહે જોયું તો તેઓ આરામખુરસી ઉપર આડા પડી ઉઘતા જણાયા. સહામે ચગાતીર ઉપર આવેલા નિર્જન ઘાટના પગથીઆ ઉપર જેસી કિરણ કોઇ પુસ્તક વાંચતી હતી. મહે ચુપકીદીથી પાછળ જઈને જોયું તો એ એક નવીન કાવ્યસંગ્રહ દેખાયો. જે પૃષ્ઠ ખુલ્લું હતું તેમાં શેઠીની એક કવિતા ફિતારેલી હતી તથા તેની પાસે લાલ પેન્સિલની એક લીટી દોરેલી હતી. એ કવિતા વાંચી કિરણે એક નિઃશ્વાસ મૂકી સ્વપ્નના ભારથી બ્રહ્માકુળ બની ગયેલા નેત્રોથી આકાશના પૃથ્વી સાથે જાળી જતા દરના અંત તરફ જોયું. કિરણે એ કવિતા આજે ઉપરાઉપરી

દશ વખત વાચી હોય તથા અનંત આસમાની આકાશમાં પોતાની હૃદયનોકાના સહ ઉપર એક ગરમ ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી તેને ધણે દૂર નક્ષત્રલોકમાં મોકલ્યો હોય એમ લાગ્યું શેલીએ એ કવિતા કાને માટે લખી હતી એ હું જાણતો નહોતો, છતાં મહીન્દ્રનાથ નામના કોઈ જગાળી યુવક માટે લખી નહોતી એ ખરું છે. આજે એ સ્તવગાન ઉપર મહારા સિવાય બીજા કોઈનો અધિકાર નહોતો એમ હું બાર દબને કહી શકું છું એ કવિતાની પાસે કિરણે પોતાના અતરતમ હૃદય-પેન્સિલથી એક ઉજ્જવળ લાલ ચિન્હ આકર્ષ્યું હતું. એ માયાસૃષ્ટિના મોહમત્રથી કવિતા આજે તેની અને મહારી જ હતી. ઉત્તેજિત બની ગયેલા ચિત્તને કાજૂમાં લાવી સ્વાભાવિક અવાજથી મહે કહ્યું, “શુ વાચો છો ?”

કિરણે ચમકી ઉઠી એકદમ પુસ્તક બંધ કરી દઈ પોતાના વસ્ત્રના પાલવમાં છુપાવી દીધું મહે હસીને કહ્યું — “એ પુસ્તક મહેને એક વખત બતાવશો કે ?” કિરણના મન ઉપર જાણે કે આઘાત થયો. આગ્રહ સહિત તેણે કહ્યું. — “ના—ના, આપને પુસ્તક જોવાની કાંઈ જરૂર નથી ”

મહે પણ પગથીઆથી થોડે અંતરે જેસી ઇંગ્રેજ કાવ્ય-માહિત્યની વાત કાઢી કિરણ સાહિત્યનું શિક્ષણ મેળવી શકે તથા મહારા મનની વાત ઇંગ્રેજ કવિના ભાવથી વ્યક્ત થાય એવી રીતે મહે એ વાત કાઢી મધ્યાન્હના તાપથી ગભીર નિસ્તબ્ધતાની અંદર જળ સ્થળના ન્હાના ન્હાના અવાજ અતિશય મૃદુ અને કરુણ થઈ ગયા.

કિરણ જાણે કે અધીર બની ગઈ તેણે કહ્યું, “બાપા એકલા બેઠા છે. અનંત આકાશ સબધી આપની ચર્ચા આપને પૂર્ણ નથી કરવી કે ?” મહે મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું, ‘અનંત આકાશ ચિરકાળ રહેવાનું છે, એ સબધીના તર્કનો પણ કોઈ કાળે અંત આવે તેમ નથી, પરંતુ જીવન દૈનંદ હોઈ શુભ અવસર દુર્લભ અને

સ્થિતિમાં છે ! ' કિરણના વાક્યનો ઉત્તર નહિ આપતાં મહે કહ્યું, “ મહે કેટલીક કવિતાઓ રચી છે તે હું આપને સભળાવીશ. ” કિરણે કહ્યું, “ કાલે સાલળીશ ” આમ કહી એક વખત ઉઠીને ઘર તરફ ભેઈ તે બોલી ઉઠી, “ બાપા ! મહીન્દ્રબાણુ આવ્યા છે. ” ભવનાથ બાણુ નિદ્રાનો લગ થતાં બાળકની માફક પોતાના બન્ને સરળ નેત્રો ખુલ્લાં કરી ચચળ બની ગયા. મહારા હૃદય ઉપર જાણે કે એક જળરો ધા થયો. ભવનાથ બાણુને ઘેર જઈ અનત આકાશ સંબંધી હું તર્ક કરવા લાગ્યો. કિરણ પુસ્તક હાથમાં લઈ તેના એકાન્ત અભ્યાસગૃહમાં ચાલી ગઈ.

બીજે દિવસે સહવાગે પોષ્ટમાં લાલ પેન્સિલના ચિન્હવાળુ એક છત્રેજી વર્તમાનપત્ર મળે મળ્યું તેમાં બી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પહેલાં વિભાગમાં પહેલવહેલું કિરણબાલા બ દો આધ્યાયનુ નામ મહારી નજરે પડ્યું—મહારા પોતાનું નામ પહેલાં બીબા કે ત્રીજા વર્ગમાંથી કાઢી ઇશુ વર્ગમાં નહોતું.

પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થવાની વેદના સાથે વજ્રાગ્નિ માફક એવો સંદેહ થવા લાગ્યો કે, કિરણબાલા બદોધ્યાય કદાચ મહારી પાડોશણુ જ હશે. પોતે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી બી. એ ની પરીક્ષા આપી છે એવી વાત જો કે તેણે મળે કહી નહોતી, છતાં ધીમે ધીમે મહારો સંદેહ પ્રબળ થવા લાગ્યો. કારણુ મહે વિચારી જોયું. વૃદ્ધ પિતા અને તેની કન્યાએ પોતાના સંબંધીની કાંઈ વાત મળે કહી નહોતી તથા હું મહારી હકીકત કહેવા અને પાડિત્ય દર્શાવવા હમ્મેશાં એટલો બધો નયુક્ત હતો કે, તેમની કાંઈ હકીકત મહે પૂછી નહોતી.

જર્મન પડિતે રચેલા મહારા નવીન દર્શનના ઇતિહાસના અભ્યાસ સંબંધીના તર્ક મળે યાદ આવવા લાગ્યા. એક વખતે મહે કિરણને એમ કહ્યું હતું કે, ‘ જો થોડા દિવસ માટે હું તમને કેટલાક પુસ્તકો સીખવવાનો સુયોગ મેળવી શકું તો છત્રેજી કાવ્યસાહિત્ય સંબંધી તમે ઘણું સારું જ્ઞાન મેળવી શકો. ’ એ વાત પછી આજે મળે યાદ આવી.

કિરણબાલાએ દર્શનશાસ્ત્રમાં ઑનર મેળવ્યું હતું, તથા સાહિત્યમાં તે પ્રથમ વિભાગમાં પાસ થઈ હતી. જો આ એજ કિરણ હોય તો ?

મહે મહારા ભરમાઈજી અહીં કારને સતેજ કરી કહ્યું:—
“જમે તેમ હો; મહે જે સાહિત્ય લખ્યું છે એ જ મહારો જયસ્તંભ છે.” આમ કહી હાથમાં મહોટી નોટબુક લઈ જોરથી પગલાં મૂક-
તો હું ભવનાથ બાણના બાગમાં ગયો.

એ બખતે ધરમાં કોઈ નહોતું હું બરાબર બ્યાનથી વૃદ્ધનાં પુસ્તકો જોવા લાગ્યો. મહારા પેલા નવીન જર્મન પડિતે રચેલા દર્શનશાસ્ત્રના ઇતિહાસને અનાદરથી એક બાજુએ પડી રહેલો મહે જોયો. એ ઇતિહાસ ઉઘાડી જોતા તે ભવનાથ બાણએ માર્ગિનમાં લખેલી ટીકાથી ભરાઈ ગયેલો જોવામાં આવ્યો. વૃદ્ધે પોતે કન્યાને શિક્ષણ આપ્યું હતું એ માટે મહેને બિહુલ સંદેહ રહ્યો નહિ.

ભવનાથ બાણએ આજે વિશેષ પ્રસન્ન મુખે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. કોઈ સુખસવાદની નિર્ઝરધારામાં હમણા તેઓ પ્રાતરનાન કરી આવ્યા હોય એમ લાગતું હતું. એકાએક મહે શુષ્ક હાસ્ય કરી દબાવ્યો કહ્યું, “ભવનાથ બાણ ! હું પરીક્ષામાં નપાસ થયો છું.” જે સંવળા મહાન લોક વિદ્યાલયની પરીક્ષામાં નપાસ થઈ જીવનની પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પસાર થાય છે એ વર્ગમાં જ આજે જાણે કે મહારી ગણના થઈ. પરીક્ષા, વાણિજ્ય, વ્યવસાય, નોકરી વગેરેમાં ફતેહમદ થવું એ સામાન્ય માણસોનું લક્ષણ છે. નીચા અને હિંચા વર્ગના માણસો જ આશ્ચર્યજનક શક્તિથી એ વિષયોમાં નિષ્ફળ નીવડે છે. ભવનાથ બાણનું મહો લેવાઈ ગયું. તેઓ તેમની કન્યાના પાસ થયાના સમાચાર હવે મહેને કહી શક્યા નહિ. આમ છતાં મહારી અનુચિત ઉત્ત્ર પ્રકૃત્વતા જોઈ તેઓ સહજ વિસ્મિત બની ગયા. તેઓ પોતાની સરળ શુદ્ધિથી મહારા ગર્વનું કારણ સમજી શક્યા નહિ.

એવામાં અમારી કૌલેજના નવીન અધ્યાપક વામાચરણ ગ્રામ્યુની સાથે ફિરણે સર્માતાં સર્માતાં ઉજવળ મુખથી વર્ષાથી ઘોવાયલી લતાની માફક પ્રવેશ કર્યો. હું સધળું સમજી ગયો. રાત્રે ઘેર આવી જે નોટબુકમા મહારું સાહિત્ય લખ્યું હતું તે નોટબુક વાળી નાખી ઘેર જઈને મહે લખી ક્યું.

મગાના તટ ઉપર જે મહાન કાવ્ય લખવાની વાત હતી તે લખાયું નહિ, પરંતુ જીવનની અંદર મહે તે મેળવ્યું.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત પુસ્તકોનાં ગુજરાતી ભાષાંતરો

નોકાડુખી—એક ભાવપૂર્ણ નવલકથા	૩-૮-૦
ગોરા ભાગ ૧-૨—ખાસ વાંચવા લાયક છે	૬-૮-૦
રવીન્દ્ર કથાગુચ્છ—(પ્રથમ ખણ્ડ)	૩-૦-૦
રવીન્દ્ર કથાગુચ્છ—(દ્વિતીય ખણ્ડ)	૩-૦-૦
વહુ ઠાકુરાણી—વહુ ઠાકુરાણીનું ભાષાંતર	૧-૮-૦
મધુરાણી—ઘરે બાહીરેનો તરબુતો	૩-૮-૦
રાજર્ષિ—નવલકથા	૧-૮-૦
ઓખેર વાલી અથવા આંખની કણી ભાગ ૧-૨—નવલકથા	૨-૮-૦
સ્વદેશ—નિબંધ	૧-૦-૦
શિક્ષાનો આદર્શ—નિબંધ	૧-૦-૦
ગીતાંજલિ—રસિકમણિકૃત	૧-૮-૦
ગીતાંજલિ—કનુબહેનકૃત	૦-૧૨-૦
ગીતાંજલિ—મહારાણી નંદકુંવરબાકૃત	૧-૪-૦
ડા. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર—જીવન ચરિત્ર	૧-૧૦-૦
મુકાધારા—નાટક	૦-૮-૦

મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુજે

બુકસેલર અને પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

